Ստեփ
630

ПЕРЕПЛЕТНАЯ
Г. В.
КУЗНЕЦОВА
въ Астрахани

II 2/14

Ստեփանոս Օրբելյան
Սերբերագետ
Գրադարան
8 AUG 2006

ՀԱՄԱՌՕՏ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

Սերեբ
-630-
19 Aug 2006

ՀԱՄԱՌՕՏ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՇԱՐԱԳՐԵՑ

Ա. Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ԹԵՐՃԻՄԱՆԵԱՆ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

1258

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ
ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐՈՍ ՎԱՆՔԸ
1880

Մանկանաց Պողոսեան
ՍԵՐԲՐԱԿՆԱՆՑ
Ա ա ա բ ա խ ա ն

630-2009
Ч 4264
11
Ա 6626.

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆ

Յայտնի ու ամենէն ծանուցեալ ճշմարտութիւն մ՚ է, թէ գործք մը ամենուն մէօրինակ հաճոյ ընելն՝ եթէ անկարելի ալ չըսենք, բայց ամենազժուար բան է։ Ա՛ս դժուարութիւնս տարակոյս չկայ որ անհամեմատ կ՚աւելնայ գրքի մը համար, մանաւանդ այնպիսի գրքի մը, որ յատուկ ազգային ըլլալով, ինչպէս է ազգային պատմութիւն մը, բոլոր ազգը իրաւունք ունի քննելու. ևս առաւել որ դասատետր ալ ըլլալով ինքը պիտի ըլլայ բոլոր ազգին տղոց ազգայնութեան հոգին տպաւորողն. և չէ թէ միայն ընդհանուր ազգին՝ հապա իւրաքանչիւր գործոց ու ինչ և իցէ կերպով ա-

նուանի եղող անհատիցն ալ արժանաւոր գաղափարը տուող ու յարդը ճանչցընող։ Այս պատճառաւ որչափ ջանք և փոյթ ըլլայ ասանկ գրքի մը կատարելութեան համար՝ դեռ քիչ է։ Եւ մենք որ այս ալբոմիկ բայց կարեւոր գործքիս ձեռք զարկինք, չգիտեմ թէ կրցանք արդեօք այն պահանջուած կատարելութիւնը տալ այս փոքրիկ դասատետրիս։ Ջանացինք երաւ աւելցնել ըստ տեղւոյն յարմար ու հարկաւոր խորհրդածութիւններ, առանց որոնց անօգուտ ու նիւթական ուսմունք մը կ՚ըլլայ պատմութիւնն աղջոց։ Ջանացինք նմանապէս յայտնել ու աւելի ընել՝ չարաց, որ ամեն աղգի մէջ չեն պակսիր, վնասակար պակասութիւններն ու ախտերը, առանց անիրաւելու և ընդհանուր աղգին տալու այն մասնաւորաց պակասութիւններն։ Ջանացինք վերջապէս փոխանակ ընդունայն պարծանքներուն՝ յայտնել այն ամենայն աղգային կատարելութիւններն ու գեղեցիկ յատկութիւնները, որ աղգի մը ճշմարիտ պարծանք են, և որոնցմով սիրելի ու յարգոյ կ՚ըլլայ պատմութիւնն աղգայնոց ու օտարաց։ Եւ որովհետև մեր վախճանն էր աղջոց և ժողովրդեան առ հասարակ դիւրընթեռնելի ընել աղգային պատմութիւնը, աւելորդ սեպեցինք ծանրաբեռնել զայն երկրորդա-

կան պարագաներով ու այնպիսի մանրամասնութիւններով, որ աղգային պատմութեան հետ անմիջապէս վերաբերութիւն մը չունին։

Խոստանալ կը համարինք զմեզ՝ թէ որ կրցանք քիչ շատ գիտած վախճաններնուս հասնելով օգտակար ընել զասիկայ եթէ՛ աղջոց և եթէ՛ վարժապետաց, որոնց՝ ի գիւրութիւն ընծայելով, կը յուսանք որ թերութիւնները ալ ներողամիտ կ՚ըլլան։

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԿԱԶԱՑ

Հայկեն սկսեալ մինչև Արամ.

Հ. Ա՞ր Հայոց ազգն ո՛ւսկից առաջ եկած է.
Պ. Նոյ նահապետեն Յաբեթ որդիէն:

Հ. Ո՞վ եղաւ մեր ազգին նահապետը.
Պ. Հայկ, որ էր Թորգոմայ որդին. Թորգոմն ալ Գամերայ, Գամերն ալ Յաբեթայ:

Հ. Ի՞նչպէս մեր ազգին նահապետ եղաւ Հայկ.
Պ. Իր ազգատոհմին վրայ տէր և դլուխ ըլլալով, և զանոնք իր անուամբն Հայք անուանելով. որոնցմէ մենք ալ ինքն ենք:

Հ. Ե՞րբ սկսաւ մեր ազգին տէրութիւնը.
Պ. Անմիջապէս յետ ղեղէն քիչ մը ետքը:

Հ. Ի՞նչ կերպով սկսաւ Հայկ իր տէրութիւնը.

Պ. Երբոր Բաբելոն գացող և աշտարակը շինել ուզող մարդկանց լեզուն խառնուեցաւ, և աղդերն պիտի ցրուէին, Բէլ ուղեց ամենուն վրայ բռնութեամբ իշխել ու Աստուծոյ պէս պաշտուիլ. Հայկ ալ աս բանիս չդիմացաւ, ու Հայաստան գաղթաւ իր իրեք հարիւր կարճհասակով, որ էին իրեն որդիքն, թոռունքն, և անոնց ընկերացած հաւատարիմ մարդիկներ (2346):

Հ. Բէլ երբոր աս բանս լսեց ի՞նչ ըրաւ.

Պ. Հպարտութեամբ պատգամ ղրկեց Հայկայ որ գայ հնազանդի իրեն, թէ չէ անով սեղով ջնջելը թրէ կ'անցընէ:

Հ. Հայկ աս բաներս լսելով հնազանդեցաւ Բէլայ.

Պ. Չէ. հապա իրեն կարճհասակներով, ծառաներովը և ուրիշ հաւատարիմ մարդիկներով Բէլայ անհամար բազմութեան դէմ ելաւ, որոնք եկեր էին իր վրայ:

Հ. Ինչպէս պատերազմեցան Հայկն ու Բէլ.

Պ. Նախ Հայկ յաղթեց Բէլայ զօրքերուն. վերջը երբոր Բէլ ետ կը քաշուէր քիչ զօրքով, Հայկ մեկին վրան վազեց զարկաւ նետովը, ու հոն սպաննած փռեց ամբարտաւան հսկան, Աստուծոյ և մարդկութեան թշնամին:

Հ. Հայկ Բէլայ մարմինը ի՞նչ ըրաւ.

Պ. Չմեսել տալով տարաւ Հայաստանի Հարը ըսուած երկիրն, ու բլրի մը վրայ թաղեց, ուղեղով որ ամէնքն ալ տեսնեն և իմանան ամբարտաւանութեան մարդուն վիճակը. և իրեն ալ աչխարհքիս ըրած բարիքը:

Հ. Հայկ Բէլը սպաննելէն եաքը ի՞նչ ըրաւ, ու ո՞րչափ ապրեցաւ.

Պ. Ուղեղով իմացընել իր արդարասէր և անաչառ խարհակալ ոգին՝ թշնամին հալածելէն եաքը դարձաւ Հայաստան եկաւ. քաղաքներ չինեց ու բնակարգութիւններ ըրաւ ու 400 տարիի չափ ապրելէն եաքը խաղաղութեամբ մեռաւ (2265):

Հ. Ի՞նչ բնութիւն և ի՞նչ ձիրքեր ուներ Հայկ.

Պ. Մարմնով կարճհասրդ էր, մեծահասակ և գեղեցիկ, գառուզ մազերով, կարմիր երեսով, վառվռուն աչքերով, ձեռքով ալ շատ ճարպիկ ու արագաշարժ. իսկ մտաք՝ բարակամիտ, հնարագէտ, անվախ սրտով և աշխարհակէն:

Հ. Հայկայ տեն ի՞նչ մասնաւոր բան պատահեցաւ Հայաստանի մէջ.

Պ. Նոյ 950 տարուան վախճանեցաւ, ու թաղուեցաւ, ինչպէս կ'ըսուի, Նպատ լերան վրայ. նոյնպէս Մոյսէսիզարա՝ Նոյայ կինն ալ թաղուեցաւ Նարանդ գաւառին մէջ:

Հ. Հայկայ տէրն ո՛վ անցաւ.

Պ. Ամենակ Հայկայ քաջ և հայրենասէր անդրանիկ որդին:

Հ. Ամենակ ի՞նչ գործ ըրաւ իր հայրենասիրութեան վայել.

Պ. Իր խոռ, և Մանաւազ եղբայրները Հարը գաւառը թողուց ու ինքն արևելեան կողմերն գնաց, հոն տեղուանքն ալ չէնցուց:

Հ. Ամենակայ մեկալ եղբարքն ի՞նչ եղան.

Պ. Երկու եղբարքն ալ անանկ բազմացան, որ հազարաւոր տարի ցեղերնին դիմացաւ, իրենց ա-

նուհով Խորխոռունիք ու Մանաւազեանք ըսուե-
լով։ Նոյնպէս Բալ՝ Աբմենակայ որդւոյն ցեղն
ալ իր անունովը Բզնունիք ըսուեցաւ։

Հ. Աբմենակայ ո՞վ յաջորդեց.
Պ. Աբամայիս իր որդին, որ Աբմաւիր քաղա-
քը չինեց Երասխ գետին քով (1975)։

Հ. Ո՞վ էր Շարա.
Պ. Շարա Աբամայիսի որդւոց մէկն է, որ շատ
կերուխուամ կը սիրէր, հայրն ալ զինքն բարե-
բերը երկիր մը զրկեց որ իր անունովը Շիրակ կո-
չուեցաւ։

Հ. Աբամայիսին տեղը ո՞վ անցաւ.
Պ. Ամասիա իրեն որդին, որ իր անունովը՝
Մասիս անուանեց Աբարատ լեռը։

Հ. Ամասիայէ որդւոց վրայ ի՞նչ գիտէք կայ.
Պ. Ամասիա իրեք տղայ ունէր Փառոս, Յո-
լակ և Գեղամ. առջի երկուքին համար մէկ մէկ
քաղաք չինեց, որ անոնց անունովը Փառասպատ և
Յոլակերտ ըսուեցան. իսկ երրորդն Գեղամ իր
տեղն յաջորդեց։

Հ. Գեղամայ վրայ ի՞նչ կը պատմուի։
Պ. Քանի մը տարի իշխելէն ետքը՝ յանձնեց
տէրութիւնը իր Հարմա տղուն, ու ինքն Սևան
ծովին եզերքները բնակելով ան տեղը իր անու-
նովը կոչեց Գեղարքունիք ու ծովն ալ Գեղա-
մայ ծով։

Հ. Սիսակ Գեղամայ որդւոյն վրայ ի՞նչ գիտէ-
լիք կայ.
Պ. Սիսակ իր քաղցր նայուածքին և խօսուածք-

քին համար Աղու ըսուեցաւ. ասոր բնակած տե-
ղին անունն Սիսական ըսուեցաւ կամ Սիւնիք։

Հ. Ո՞վ էր Հարմա և իր վրայ ի՞նչ մանաւանդ
գործք կը պատմուի.
Պ. Գեղամայ որդին էր. ասոր աեւեն սկսան
Թշնամիք Հայաստանի վրայ վազել ու սիրել, ո-
րոնք Հայկայ և իրեն որդւոց քաջութեան գործ-
քերը լսելով առաջ վախցեր ու Թուլցեր էին.
բայց աեւեն անցնելով մուցուելը էր աս իրաւայն
վախն ինչուան որ Աբամ նորէն վախ ձգեց անոնց
սիրտն։

ԴԱՍ Բ.

Աբամեան մինչև Պարոյր։

Հ. Ո՞վ էր Աբամ.
Պ. Հարմայի որդին և յաջորդն։

Հ. Աբամին առջի Թշնամին ո՞վ եղաւ.
Պ. Նեւքար՝ Մարաց իշխանն, որուն դէմ եր-
թալով Աբամ յիսուն հազար զօրքով յաղթեց ու
զինքը բռնեց աչառաւակի մը ծայրն գամեց (1828)։
Հ. Հայոց երկրորդ Թշնամին ո՞վ էր.
Պ. Բարշամ Բաբելացւոց իշխանն, որ նոյնպէս
յաղթուելով սպանուեցաւ Աբամէն։

Հ. Հասպա երրորդ Թշնամին ո՞վ էր.
Պ. Պայասիս Կապադովկիոյ իշխանն, որ յաղ-
թուելով փախաւ Միջերկրական ծովուն կղզինե-
րէն մէկուն մէջ։

Հ. Արամ ինչ ըրաւ Պայազիտին երկիրները.

Պ. Բոլորին ալ սիրելով Մշակ անունով մէկն իշխան դրաւ հոն, ու պատուիրեց որ ամէնքն ալ հայերէն խօսին. որով ան տեղին անունն ալ Փոքր Հայք ըսուեցաւ. Մշակայ բնակած տեղն ալ Մա-ժակ, որ է Պայազիտի քաղաքն:

Հ. Արամայ վերյ ուրիշ ինչ գիտնալու բան կայ.

Պ. Ներսես Աշտարեցւոյ Թադաւորին մար-գարտազարդ սպակ մը ընդունեցաւ, և անոր երկրորդն կոչուեցաւ:

Հ. Ինչ պատճառաւ Ներսես աս Թագը ղրկեց.

Պ. Վասն զի Արամայ քաջութիւններէն ակնա-ծելով ուզեց անոր բարեկամութիւնը ստանալ:

Հ. Արամ որջափ տարի իշխեց ու ե՞րբ մեռաւ.

Պ. Յիսունըմէկ տարի իշխեց, ու մեռնելով ի-րեն յաջորդ Թողուց Արայ որդին:

Հ, Արայ ինչո՞ւ համար պատերազմի ելաւ Շա-միրամայ դէմ.

Պ. Արայ չատ գեղեցիկ ըլլալով Շամիրամ Ա-ստրեստանցւոց ախտամոլ Թագուհին ուզեց հե-տը կարգուիլ. բայց Արայ չանձն չառաւ ու պա-տերազմի ելաւ:

Հ. Պատերազմին վերջն ինչպէս եղաւ.

Պ. Արայ քաջութեամբ կռուեցաւ, բայց պա-տերազմին տաքցած ատեն զարնուեցաւ ու մե-ռաւ. Թէպէտ և Շամիրամ ապստրեր էր իր զօ-րքը որ զինքը չսպանանեն, ողջ բռնեն (1769):

Հ. Շամիրամ ինչ ըրաւ Հայաստանի մէջ.

Պ. Հաւնելով մեր աշխարհքին դրկեց և օգին գեղեցկուհեանն, ամուր քաղաք մը և բերդ մը շինել տուաւ Շամիրամակերտ անունով, որ Վան ալ կ'ըսուի. և ինչպան հիմայ կեցած են ան տեղուան շինած պատերն:

Հ. Արայի ով յաջորդեց.

Պ. Շամիրամ Հայոց վերյ իշխան դրաւ Արայի Կարդոս որդին:

Հ. Շամիրամ ու Կարդոս ինչպէս մեռան.

Պ. Շամիրամ ու Կարդոս Ներսուսասյ վերյ պատերազմի ելան՝ որ Շամիրամին որդին էր, ու իրմէ ապստամբած. բայց յաղթուելով երկուքն ալ մեռան:

Հ. Կարդոսին ով յաջորդեց.

Պ. Անուշաւան իր որդին, որ Թէպէտ և գերի ընկած էր Ներսուսասյ ձեռքը, բայց սիրելի ըլլա-լով անոր, ազատեցաւ գերութենէն, ու եկաւ սիրեց իր հայրենեաց. երկար տարի իշխեց չատ խելքով՝ ու մեռաւ:

Հ. Ո՞վ էր Պարետ.

Պ. Հայկայ մեկալ որդւոց ցեղերէն իջած կըտ-րիճ մ'էր, որ Անուշաւանին տեղը նահապետ ե-ղաւ, որովհետև Անուշաւան որդի չունէր (1662):

Հ. Պարետին վերյ ինչ դիտելիք կայ, ու իրեն ով յաջորդեց.

Պ. Պարետ չատ քաջութիւններ ըրած ունի. իրեն յաջորդեց Արբակ:

Հ. Արբակին ով յաջորդեց.

Պ. Զաւան. Զաւանին յաջորդեց Փառնակ. Փառնակին՝ Սուր:

Հ. Սուբ նահապետին վրայ ինչ գիտեվնիք կայ.

Պ. Սուբ որ իրեն քաջութեանց համար աս ա-նունը ժառանգեց, շատ յաղթութիւններ ըրաւ ընդդէմ Թշնամեաց: Իրեն աաեղն Գանանացիք Իսրայէլացիներէն հալածուելով ոմանք Հայաս-տան եկան, որոնցմէ ձևացաւ Գանանիպետանց կամ Գնդունեաց նախարարութիւնը:

Հ. Սուբայ ոնվ յաջորդեց.

Պ. Եաւէ եաւ յաջորդեցին Հաւանակ և Վաչ-տակ, որոնց վրայ տեղեկութիւն չունինք:

Հ. Հայկակ Ա. նահապետեան ինչ քաջութեան գործք ըրած ունի.

Պ. Ամենէս Աստուծոյ Թագաւորին յաղթեց. բայց անոր Բելոքոս յաջորդեն յաղթուեցաւ ու մեռաւ (1369):

Հ. Որո՞նք յաջորդեցին Հայկակեն ետև.

Պ. Գրեթէ երկու տարուան միջոցի մէջ իշխեցին Հայոց վրայ ասոնք. Ամրակ Ա., Ամա-նակ, Շաւարշ Ա., Նորայր, Վաստամ, Կար, Գո-ռակ, Հրանտ, Ընձակ, Գլակ և Հօրոյ, որոնց վրայ գիտեվնիք մը չկայ:

Հ. Զարմայրի վրայ ինչ կը պատմուի.

Պ. Տրդատայ օգնութեան գնաց ու շատ քա-ջութիւններ ըրաւ. բայց Ամբիլէսի հետ պատե-րազմելով մեռաւ (1182):

Հ. Զարմայրէն ինչպէս Հայկազունք նահապետներ նստան.

Պ. Գրեթէ չորս հարիւր տարուան միջոցի մէջ տասնի չափ նահապետներ նստան, որոնց վրայ տեղեկութիւն մը չունինք. և են ասոնք. Շա-

ւարշ Բ, Պերճ Ա, Արբուն, Պերճ Բ, Բազուկ, Հոյ, Յուսակ, Ամրակ Բ, Փառնաւազ Ա, Փառ-նակ Բ, ու Հայկազունք:

ԴԱՍ Գ.

Պարսկաց մինչև Հայկազանց թագաւորու-թեան կործանիլն և կուսակալաց իշխա-նութիւնն:

Հ. Ո՞վ էր Պարսիր.

Պ. Հայկազունեան որդին էր, որ Հայոց առա-ջին Թագաւորն եղաւ:

Հ. Ինչ պատճառաւ Թագաւոր պսակուեցաւ.

Պ. Սարդանապաղ Աստուծոյ Թագաւորին դէմ օգնութեան գնաց Վարբակէս իշխանին, ու միա-բան յաղթեցին անոր. ու ինքն Վարբակեսէն Թագ առաւ (746):

Հ. Պարսիրին առեղն ուրիշ ինչ գիտնալու ար-ժանի բան եղաւ.

Պ. Աքեմենէսէ և Սանասար Աստեղաստանցւոց Թագաւորին տղաքն Հայաստան փախան, որոնք վերջէն մեծամեծ նախարարութիւններ եղան, այսինքն Արծրունիք և Սանասունք կամ Սասնցիք:

Հ. Պարսիրէն ետև որո՞նք Թագաւորեցին.

Պ. Հարիւր տարուան չափ միջոցի մէջ հինգ-ա Թագաւոր նստեցան, որոնց վրայ յիշատակու-թիւն մը չունինք. ասոնք են Երաչեայ, Փառնա-ւազ Բ, Պաճոյճ, Կառնակ, Փաւոս:

1964/II 258 630-2009

Հ. Հայկակ ինչ վասն լինէր գիտելիք կայ.

Պ. Նաբուգոդոնոսորին հետ Երուսաղեմի վասն գնաց, ու հռնկէ Հայաստան բերաւ Շամբատ ազնուով եկեան մը. ուսկից սերեցաւ Բագրատունեաց ցեղն, Բագարատ երևելի եկեանին անունէն առնելով (605):

Հ. Ո՞վ յաջորդեց Հայկակին.

Պ. Իր որդին Երուանդ առաջին, որ չորս տարի միայն Թագաւորելով մեռաւ, անոր համար Սահակաւակեաց ըսուեցաւ (565):

Հ. Ո՞վ ե Տիգրան Ա.

Պ. Երուանդայ տղան ու Հայկազանց ամենէն երևելի Թագաւորն:

Հ. Ինչո՞ւ համար Աժդահակ Մարաց Թագաւորն Տիգրանայ հետ Թշնամացաւ.

Պ. Վասն զի Տիգրան բարեկամութիւն ըրաւ Կիւրոսի հետ՝ որ իր Թշնամին էր:

Հ. Աժդահակ ինչ վարպետութիւն բանեցուց Տիգրանը մեռցընելու.

Պ. Տիգրանին Տիգրանուհի քոյրը՝ իրեն կին առաւ, ու անոր ձեռքով ուզեց սպաննել զՏիգրան:

Հ. Աժդահակայ չարութեան խորհուրդն ա՞ռաջ գնաց.

Պ. Չէ. վասն զի Տիգրանուհին Աժդահակայ խորհուրդը ծածուկ իմացուց իր եղբօրն:

Հ. Ասով Տիգրանուհին մեսա՞ մը եղաւ.

Պ. Չէ. որովհետև Տիգրան պատերազմը ուշացուց, որ քոյրն առնելով փախչի Աժդահակին քովէն:

Հ. Պատերազմն ինչպէս եղաւ.

Պ. Երբոր Կիւրոս իր զօրքովն եկաւ հասաւ, Տիգրան անոր հետ միկտեղ Աժդահակայ դէմ ելաւ. պատերազմին տաք միջոց Տիգրան քաջութեամբ սպաննեց զԱժդահակ, որով պատերազմն լմնցաւ:

Հ. Տիգրան պատերազմէն դառնալէն ետքն ինչ ըրաւ.

Պ. Աժդահակին կինն, ընտանիքը և ուրիշ գերիները Հայաստանի մէջ բնակեցուց, ուսկից սերեցան Վիշապազունք կամ Մուրացան ըսուածն ցեղն: Իսկ Տիգրանուհի քոյրը Տիգրանակերտի կողմերն բնակեցուց, ուսկից սերեցաւ Ոստան կամ Ոստանիկ ըսուած ազգն ցեղն:

Հ. Տիգրան ինչպէս Թագաւորութիւն ըրաւ.

Պ. Շատ խելքով չարժեցաւ, շատ չինութիւններ ու բարեկարգութիւններ ըրաւ. և քառասունըհինգ տարի Թագաւորելէն ետև մեռաւ. իրեն տեղն յաջորդեց Վահագն իր որդին:

Հ. Վահագնի վասն ինչ բան կը պատմուի.

Պ. Շատ քաջ ըլլալուն համար՝ վրան շատ առասպելներ զրուցեցին. և վրացիք զինքը կը պաշտէին: Անոր ցեղն Վահունիք ըսուեցաւ (520):

Հ. Վահագնի ո՞վ յաջորդեց.

Պ. Որդւոց որդի յաջորդեցին Առաւան, Ներսես, Զարեհ, Արտամ, Բայդամ, Վան և Վահէ (351):

Հ. Ինչո՞ւ համար Սղէքսանդր Վահէին վասն եկաւ.

Պ. Վասն զի Դարեհ Պարսից Թագաւորին օգնութիւն զրկեր էր Վահէ:

Հ. Ի՞նչպէս մեռաւ Վահէ.

Պ. Աղէքսանդրի դէմ պատերազմելով չատ քաջագործութիւններ ընելէն ետքը՝ պատերազմին մէջ ինկաւ մեռաւ, ու ասով Հայկազանց Թագաւորութիւնն վերջացաւ 1800 տարի դիմանալէն ետքը (328)։

Հ. Վահէէն վերջն Հայաստանի ո՛վ կ՚իշխեր.

Պ. Մակեդոնացւոց կամ Ասորւոց Թագաւորները մէկ իշխան մը կը ղրկէին որ Հայաստանը կառավարէ. ասոնք իշխաններն Կուսակալք կ՚ըսուին։

Հ. Ո՞վ եկաւ առջի կուսակալն.

Պ. Մէհրան, որ Աղէքսանդրէն ղրկուեցաւ, ու հինգ տարի կենալէն վերջը եա կանչուեցաւ (319)։

Հ. Մէհրանայ տեղ ո՛վ եղաւ կուսակալ.

Պ. Ներսէսդոմէոս, որ Հայոց վրայ գէշ աչքով կընայէր, ու շատ նեղութիւններ տուաւ Հայոց։

Հ. Ո՞վ ազատեց զներսէսը ասոնց նեղութենէն.

Պ. Անդուարդ մեր քաջ նախարարն, որ Ներսէսդոմէոսը վախուց Հայաստանէն։

Հ. Անդուարդ մինակ իշխեց Հայոց վրայ.

Պ. Չէ. վասն զի Եամենես մակեդոնացի իշխանին միջնորդութեամբ նորէն եկաւ Ներսէսդոմէոս ու իրրև Անդուարդին երկրորդը կը կենար (317)։

Հ. Անդուարդ ո՛րչափ տուն իշխեց.

Պ. Ուրիշ շատ քաջութիւններ ընելէն ետքը հաստատուեցաւ իր իշխանութեան մէջ, ու երեսունըերկու տարի իշխելէն ետքը մեռաւ։

Հ. Անդուարդին տեղն ո՛վ ղրկուեցաւ կուսակալ։

Պ. Հրահատ. ասոր ալ յաջորդեց Արտաւազդ անունով իշխան մը, որ ապստամբելով Սելևկացւոց[1] Անտիոքոս Գ. Թագաւորէն՝ ինքնագլուխ իշխեց։

Հ. Յաջողեցա՞ Արտաւազդին ապստամբութենին.

Պ. Վախնալով Անտիոքոսէն շատ ընծաներով խոստացաւ հարկը տալ, ու անով նորէն կուսակալ եղաւ։

Հ. Արտաւազդին տեղն ո՛վ գրուեցաւ կուսակալ.

Պ. Արտաշէս և Զահրատ հայ իշխաններն։

Հ. Զահրատ և Արտաշէս մինչև վերջն հաւատարիմ մնացին Սելևկացւոց.

Պ. Չէ. հապա Հռոմայեցւոց օգնութեամբն ապստամբեցան ու երկուքն ալ Թագաւորեցին։ Զահրատ փոքր Հայոց վրայ, Արտաշէս ալ մեծ Հայոց վրայ. ուր Աննիբաղ Կարքեդոնացի մեծ ղօրապետին խրատովն Արտաշատ քաղաքը շինեց։

Հ. Անտիոքոս Եպիփան երբոր լսեց ասոնց ինչ ըրաւ.

Պ. Արտաշէսին վրայ պատերազմի ելլելով բռնութեամբ հնազանդեցուց։

Հ. Արտաշէսէն և Զահրատէն վերջը որո՞նք իշխեցին Հայոց.

Պ. Ասոնցմէ վերջը քանի մը Թագաւորներ ալ նստան Հայաստան մինչև Արշակունեաց տունն, բայց պատմութիւնն չիմոթ ըլլալով որոշ բան մը չգիտցուիր վրանին։ Միայն թէ անոնց վերջն Թագաւորն եղաւ Մորիվլևկէս Զահրատին որդին (159)։

1. Ասոր՝ Սելևկացիք ալ ըսուեցան իրենց առաջին Թագաւորին Սելևկոսին անուամբը։

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ

ԴԱՍ Գ.

Վաղարշակեան սկսեալ մինչեւ Արտաւազդ Ա.

Հ. Ո՞վ էին Արշակունիք.
Պ. Պարթեւ ըսուած ազգէն էին, որոնցմէ Արշակ անունով կարի՛ճ մը թագաւոր եղաւ իր ազգին. իր թոռն Արշակ ալ շատ զօրաւոր ըլլալով թագաւորութիւնը մեծցուց, Հայաստանին ալ տիրեց, և իր վաղարշակ եղբայրը հոն թագաւոր դրաւ (149)։

Հ. Վաղարշակ թագաւոր ըլլալէն ետքն ինչ պատերազմ ըրաւ.
Պ. Մորփիւլիկեան հետ պատերազմ ընելով զինքը սպաննեց ու անով բոլոր Հայոց տիրեց։

Հ. Վաղարշակ ո՞ւր դրաւ իր աթոռը.
Պ. Ս՛ծբին քաղաքն, որ Աւորտոց երկրին և Հայաստանին մէջ տեղուանքն է։

Հ. Վաղարշակ Հայերը սիրե՞ց.
Պ. Տեսնելով անոնց քաջութիւնը և տիրասի-

րութիւնն ան ատոնց սիրեց զՀայերը, որ եւս էլ եղաւ գիտնալ ու իմանալ այնպիսի պատուական ազգին պատմութիւնը։

Հ. Ուրեմն վաղարշակ դուն ուզած պատմութիւնները.
Պ. Հայաստանի մէջ չգտնելով, Մարութա կաթողիկոս անունով մէկը ղրկեց Ներսէս, որ երթայ հոն գրատան մէջէն գտնէ Հայոց պատմութիւնը, ինչպէս որ գտաւ ալ։

Հ. Վաղարշակ ուրիշ ինչ բարեկարգութիւններ ըրաւ.
Պ. Նախարարաց և արքունեաց մէջ շատ կարգեր դնելէն ետքն, որոշեց ալ որ Թագաւորին հետ միայն անդրանիկ որդին մնայ, մէկալներն ուրիշ տեղ կենան։

Հ. Վաղարշակայ ո՞վ յաջորդեց.
Պ. Արշակ Ա. իւր որդին, որ շատ բարեկարգութիւններ ու քաջութիւններ ըրաւ (127)։

Հ. Գլխաւոր քաջութիւնն ո՞րն է.
Պ. Պոնտացիները նուաճէց ու իրեն յաղթութեան նշան կոթող մը անկէց ծովուն եզերքն, ու նիզակը զարնելով ծակեց քարը։

Հ. Արշակայ Ա.ին ո՞վ յաջորդեց.
Պ. Իր որդին Արտաշէս Ա. որ Յունաստանի և բոլոր Փոքր Ասիոյ տիրեց։

Հ. Ի՞նչ բան ըրաւ Պարսկաստանի մէջ.
Պ. Իր անունովն գրամ կոխեց. ու Պարսից Թագաւորն որ մինչև ան ատեն պատուով առաջնին էր՝ իրեն երկրորդն ըրաւ։

Հ. Աբրահամ զօրաց բազմութեան վրայ ինչ կը պատմուի.

Պ. Կ'ըսեն թէ երբոր ամէնքն միասին նետ նետէին՝ արևը կը խաւխաներ, ու թէ որ մէկմէկ քար նետէին՝ բլուր մը կը ձևանար:

Հ. Աբրահամ ինչպէս մեռաւ.

Պ. Զօրաց մէջ խռովութիւն ելնելով զինքը սպաննեցին (87):

Հ. Աբրահամ ովի յաջորդեց.

Պ. Տիգրան իր որդին, որ արդէն երկու տարի է վեր հօրը հետ կը թագաւորէր:

Հ. Տիգրան ինն առջի գործքն ինչ եղաւ.

Պ. Յոյները նուաճեց, որոնք Աբրահամ մահը լսելով ապստամբեր էին:

Հ. Տիգրան ումի դրաւ իրեն վոխանորդ Պոնտոսի մէջ, ու Յոյները նուաճող.

Պ. Իր Միհրդատ անունով քեռայրը, որ քաջ ու խելացի մարդ էր:

Հ. Տիգրան ԺԱ. ինչ կրօնական գործողութիւններ ըրաւ.

Պ. Ամէն այլ տեղեր մեհեաններ չինելով Յունաստանէն բերած աստուածներուն արձաններըը կանգնեց ու անոնց քուրմեր հաստատեց:

Հ. Ասորոց երկիրն ինչ բան ըրաւ Տիգրան.

Պ. Ասորոց երկիրն տիրեց և անոնց Սելևկացիներ թագուհին բռնեց ապաննեց. վասն զի Սելևկացիքը յորդորեր էր Տիգրանէն ապստամբելու:

Հ. Հրէայք երբոր լսեցին Սելևկիե թագուհոյն սպաննուիլն՝ ինչ ըրին.

Պ. Շատ ընծաներ տուին Տիգրանայ որ իրենց Ալեքսանդրա թագուհոյն չհասցընէ:

Հ. Ի՞նչ պատճառաւ Հռովմայեցիք Միհրդատայ հետ թշնամացան.

Պ. Վասն զի Միհրդատ Կապադովկիոյ իշխելով իր Աբիտրաթ տղան անոնց վրայ թագաւորդրաւ. Կապադովկացիք ալ Հռովմայեցւոց դիմեցին:

Հ. Հռովմայեցիք ալ ինչ ըրին.

Պ. Մէկէն Սիլլա քաջ զօրապետը ղրկեցին որ եկաւ Աբիտրաթը և իրեն Գորդիաս զօրապետը հալածեց, և Արիոբարզան Կապադովկացին թագաւորեցուց:

Հ. Միհրդատ ան տաեն ինչ ըրաւ.

Պ. Տիգրանէն օգնութիւն առնելովնորէն հալածեց Հռովմայեցիները և Աբիտրաթը թագաւորեցուց:

Հ. Հռովմայեցիք նորէն զօրք ղրկեցին Միհրդատայ վրայ.

Պ. Այլև այլ զօրավարներ ղրկեցին որոնց շատ անգամ յաղթեց Միհրդատ, և Ակիւղաս զօրավարնին սպաննեց բերնէն վար հալած ոսկի լցընելով:

Հ. Հռովմայեցիք ումի ղրկեցին զօրավար.

Պ. Լուկուլլոսը, որ շատ հեղ կռուելով երբեմն յաղթուեցաւ երբեմն ալ յաղթեց Միհրդատայ:

Հ. Ինչո՞ւ համար Տիգրան Միհրդատայ վրայ բարկացաւ.

Պ. Վասն զի անգամ մը չարաչար յաղթուելով Լուկուլլոսէն փախաւ Տիգրանայ քովէն Լուկուլ-

լոս չատ տեղերու տիրեց։ բայց վերջին նորէն հաշտուեցաւ Տիգրան։

Հ. Տիգրան ինչ պատերազմի մէջ յաղթուեցաւ Լուկուլլոսէն.

Պ. Լուկուլլոս Հայաստան մտաւ Տիգրանակերտը պաշարեց. Տիգրան Հռովմայեցւոց քիչ զօրութիւնը տեսնելով անհոգ կեցեր էր. բայց Լուկուլլոս յանկարծ վրայ վազելով Տիգրանին զօրքերը հալածեց ու Տիգրանակերտը առաւ։

Հ. Լուկուլլոս կրցաւ իր յաղթութեան վրայ ուրախանալ.

Պ. Չէ. վասն զի լսեց որ Տիգրան՝ իր ուրիշ տեղ թողուցած զօրաց վրայ հասնելով լաւ մը ջարդ տուեր էր. ուրիշ մ՝ ատենէն իր վրան ալ հասնելով Միհրդատին հետ, վերջապէս Հայաստանէն հալածեց։

Հ. Հռովմայեցիք Լուկուլլոսին տեղն ումի ղրկեցին.

Պ. Պոմպէոսը, ու Լուկուլլոսը ետ կանչեցին։

Հ. Միհրդատ ինչու ինքզինքը սպաննեց.

Պ. Իր փառնակէս որդին և Կաստորնախաբարն կաշառք առած Հռովմայեցւոց կողմն անցան. ինքն ալ բերդի մը մէջ անօգնական պաշարուելով ինքզինքը սպաննեց Պոմպէոսին ձեռքն չինկնալու համար (59)։

Հ. Տիգրան երբոր լսեց Միհրդատայ մեռնիլը ինչ ըրաւ.

Պ. Տեսնելով որ իր Տիրան որդին ալ ապստամբեր է իրմէ ու ինքն ալ ծերացած, հաշտութիւն ըրաւ Պոմպէոսի հետ, ու ասով պատերազմն լմնցաւ։

Հ. Տիգրան Պոմպէոսի երթալէն ետքը Հռովմայեցւոցմէ վրէժը առաւ.

Պ. Մինջագետաց նորէն տիրեց, ու Գաբինոս Հռովմայեցւոց զօրավարը Եգիպտոս փախուց։

Հ. Տիգրան ինչու Արշէղ Պարսից Թագաւորին տուաւ նորէն նախագահութեան պատիւը.

Պ. Վասն զի տեսաւ որ Հռովմայեցիք նորէն Ասորւոց ու Մինջագետաց տիրելով իր վրայ կու գային որոնց չէր կրնար դէմ դնել ծերութեան պատճառաւ, ուստի Արշէղի տուաւ նախագահութիւնը՝ որ իրեն օգնէ։

Հ. Հռովմայեցիք Գաբինոսին տեղն ումի ղրկեցին.

Պ. Կրասոսը, որ յաղթուելով սպաննուեցաւ Հայերէն ու Պարթեւներէն։

Հ. Ո՞վ եղաւ Հայոց զօրավար Տիգրանայ ծերութեան ատեն.

Պ. Բարզափրան քանի նախարարն որ Հայոց և Պարսից բանակին ընդհանուր սպարապետն էր։

Հ. Բարզափրան ինչ գործողութիւններ ըրաւ Ասորւոց երկրին մէջ.

Պ. Բոլոր Ասորւոց երկրին տիրեց, և Երուսաղէմն ալ առաւ խաբէութեամբ. Թէպէտ և վերջը նորէն առին Հռովմայեցիք Հայոց ձեռքէն։

Հ. Ա՛ս յաղթութիւններէն ետքը Տիգրան ո՞ր չար ապրեցաւ.

Պ. Շատ քիչ. ութսունըհինգ տարուան մեռաւ Հիսունըչորս տարի թագաւորելէն ետքը (35)։

ԴՍՍ Ե·

Արտաւազդ Ա· Արշամ և Արգար։

Հ· Ո՞վ յաջորդեց Տիգրանայ·
Պ· Արտաւազդ Ա· Տիգրանայ որդին։

Հ, Արտաւազդ ի՞նչ ճամբայ բռնեց·
Պ· Ինքզինքը կերուխումի տուաւ, որով Անտոնինոս Հռովմայեցւոց զօրապետն բոլոր Ասորւոց երկրին և ուրիշ տեղերու տիրեց։

Հ· Անտոնինոս ի՞նչ պատճառաւ Արտաւազդայ հետ Թշնամացաւ·
Պ· Վասն զի Արտաւազդ ընդդէմ իրեն խոստմանն ծածուկ Պարսից օգներ էր փոխանակ զի Անտոնինոսին օգնելու խոսք տուեր էր։

Հ· Անտոնինոս ի՞նչ կերպով Արտաւազդը բռնեց·
Պ· Աւելի խաբկանքեւլով քան Թէ քաջութեամբ բռնեց զինքը ու ոսկիէ շղթայի զարկած Եգիպտոս տարաւ (30)։

Հ· Արտաւազդին բռնուելէն ետքը Հայաստանի վիճակն ի՞նչ եղաւ·
Պ· Անտոնինոս տիրեց Հայաստանի ու ետորին Հայքը իր Ալէքսանդր տղուն տուաւ, և վերինը Միտրաց։

Հ· Արտաւազդը ո՞վ սպաննեց·

Պ· Կղէոպատրա Թագուհին, որ դէղիխը կըտրել տուաւ։

Հ· Ո՞րչափ ատեն Հռովմայեցիք Հայաստանի տիրեցին·
Պ· Շատ քիչ· վասն զի Արշամ Տիգրանին եղբօրորդին Պարսից օգնութեամբն Հռովմայեցիները հալածեց ու մինչև Կեսարիա տիրեց (28)։

Հ· Ինչո՞ւ համար Արշամ սկսաւ Հռովմայեցւոց հարկ տալ·
Պ· Օգոստոսէն ինդրեց Արտաւազդայ երկու տղաքը որ Հռոմ գերի էին· երբոր անիկայ չկրցաւ, ան ատեն Արշամ յանձն առաւ հարկ տալ, միայն Թէ անոնք ազատին· ինչպէս որ ազատեցան։

Հ· Ի՞նչ պատճառաւ Հայոց Թագաւորութիւնն երկու բաժնուեցաւ, այսինքն Վերին և Ստորին·
Պ· Վասն զի Վերին Հայաստանի Հայերն որ Պարսից տակն էին, ձանձրացած անոնց տուած բռնութիւններէն, Օգոստոս կայսեր դիմեցին· ան ալ Արտաւազդայ տղան Տիգրանը Թագաւոր դրաւ անոնց որ Փոքր Տիգրան ըսուեցաւ։ Ա՛ս Վերին Հայոց Թագաւորութիւնն յիսունվրնն տարի տևեցին ետքը, երբոնդ Ստորին Հայոց Թագաւորութեան հետ միացուց։

Հ· Արշամ ո՞րչափ տաեն Թագաւոր եղաւ·
Պ· Քսանվրնն տարի խաղաղութեամբ Թագաւորեց։

Հ· Արգար Արշամայ որդին իր հօրը յաջորդելով ի՞նչ անուն հանեց·
Պ· Իր խելացիութեանն և հեզաբարոյութեան համար ամենքն ալ սկսան Աւագ այր ըսել իրեն, որ վերջէն աղաւաղելով Արգար ըսուեցաւ։

Հ. Ինչո՞ւ համար Հերովդէս Աբգարու հետ Թշնամացաւ.

Պ. Վասն զի Հերովդէս կ՚ուզէր որ իր պատկերն ալ Օգոստոսի պատկերին հետ մէկտեղ մեհեանները մէջ կախուի. Աբգար ասիկա բնաւ չհանձն չառաւ, ու պատերազմ բացուելով մէջերնին՝ Հերովդէս չարաչար յաղթուեցաւ:

Հ. Ինչո՞ւ համար Աբգար Հռոմ գնաց.

Պ. Վասն զի Հերովդէսի կողմն եղողներն ոխ պահելով Աբգարու վրայ ամբաստանութիւններ ըրին Օգոստոս կայսեր. ան ալ Հռոմ գնաց ու ինքզինքն արդարացուց:

Հ. Ինչո՞ւ համար Թագաւորական աթոռն Մծբնին Եդեսիա փոխադրուեցաւ.

Պ. Վասն զի Աբգար կ՚ուզէր Հռովմայեցւոցմէ ապստամբիլ. ուստի աթոռը Եդեսիա փոխեց ու սկսաւ ամրացնել զանիկայ:

Հ. Ի՞նչ բանէն գրգռուեցաւ Աբգար ապըստամբելու Հռովմայեցւոցմէ.

Պ. Տիբերիոս կայսեր ուրախակցութեան համար զրկուած Հայ դեսպաններէն անարգուելուն Հռովմայեցւոցմէ ունայն պատճառի մը համար:

Հ. Ի՞նչ արգելք եղաւ որ Աբգար չկրցաւ ապըստամբիլ.

Պ. Արտաշէր Պարսից Թագաւորն մեռնելով նոյն օրերն, Պարսկաստան գնաց Աբգար, ու անոր որդւոյ մէջ ինկած խռովութիւնը խաղաղցուց, Քրիստոսի 21 Թուին:

Հ. Ինչ ձախորդութիւն հանդիպեցաւ Աբգարու Պարսկաստան.

Պ. Սասանիկ բորոտեցաւ որ բժիշկներն չկրցան առողջացնել. վերջը Թադէոս առաքեալն բժշկեց:

Հ. Ի՞նչ կերպով Աբգար Քրիստոսի ծանօթացաւ.

Պ. Իմանալով որ իր ապստամբութեան խորհուրդը Տիբերիոս կայսեր ականջն հասեր է, գեսպաններ ղրկեց Հռովմայեցւոց Պաղեստին կեցող զօրապետին, որ զինքը արգարացընեն. գեսպանները տեսնելով հոն Քրիստոսի ըրած հրաշագործութիւնները՝ եկան պատմեցին իրեն:

Հ. Աբգար ինչ ըրաւ ան առեն.

Պ. Թուղթ գրեց Քրիստոսի և իր Անանիա սուրհանգակն ալ ղրկեց որ երթայ աղաչէ Քրիստոսի Հայաստան գալ ու զինքը բժշկել. իսկ թէ որ չկարենայ գալ, Քրիստոսի դիմաց պատկերը օրինակէ ու բերէ:

Հ. Քրիստոս կատարե՞ց Աբգարու խնդիրքը.

Պ. Չէ. բայց պատասխան գրեց Աբգարու, ու խոսք տուաւ որ Համբառնալէն ետքը իր աշակերտներէն մէկը կը ղրկէ որ զինքը բժշկէ. ինչպէս որ եղաւ Թադէոս առաքելոյն ձեռքով Քրիստոսի 31 Թուին:

Հ. Աբգար Քրիստոսի հաւատալէն ու բժշկուելէն ետև ինչ ըրաւ.

Պ. Իրեք տարի ալ տպրեցաւ ու մէկմէկ Թուղթ գրեց Տիբեր կայսեր, Պարսից և Աւորւոց Թագաւորներուն՝ յուշցնելով Քրիստոսի աստուածութիւնը. ու ընդ ամէնն երեսունըմէկ տարի Թագաւորելէն ետև սրբութեամբ մեռաւ:

ԴԱՍ Զ.

Ա.ՀԱՒԵՒ, ՍԱՆԱՏՐՈՒԿ և ԵՐՈՒԱՆԴ:

Հ. Աբգարոս՝ մեռնելէն եառ ինչո՞ւ խռովու-
թիւն ինկաւ Հայաստանի մէջ.

Պ. Վասն զի Աշանէ Աբգարոս որդին եգեսիոյ
մէջ թագաւորեց ուրիշորէն կռապաշտութիւն սկը-
սաւ. իսկ Սանատրուկ Աբգարոս քեռորդին Շա-
ւարշանի մէջ թագաւորեց ու կ՚ուզէր բոլոր
Հայաստանի տիրել:

Հ. Աշանէ ինչպէս մեռաւ.

Պ. Երբոր իր թագաւորական պալատը նորո-
գել կուտար, սիւն մը ինկնալով վրան սպաննեց
զինքը, չորս տարի թագաւորելէն ետքը (38):

Հ. Աշանէի մեռնելէն եառ ո՞վ թագաւոր եղաւ
Հայաստանի.

Պ. Սանատրուկ՝ որ եգեսացւոց երդումը ըս-
ւաւ՝ Թողուս որ ազատ պաշտեն զԲրիսամոս: Թէ-
պէտ վերջէն ատեց իր երդմանն ու շատ մարդ նա-
հատակեց, ինչպէս նաև իր Սանդուխտ աղջիկը:

Հ. Սանատրուկ քաղաքական վնասութեանց մէջ
ինչ երեւելի գործ ըրաւ.

Պ. Մծբինը՝ որ երկրաշարժէ մ՚առաջ էր,
աքանչելի կերպովնորոգեց, ուր քաղքին մէջ տեղն
իր արձանը կանգնեց ձեռքն գրամ մը տուած. ի-
մացնել ուզելով որ բոլոր ունեցածը ծախեր է:

Հ. Սանատրուկ ինչ կերպով մեռաւ.

Պ. Որսի ատեն դիպուածով նետէ մը զարնուե-
լով մեռաւ, երեսունըչորս տարի թագաւորելէն
ետքը:

Հ. Սանատրուկին ո՞վ յաջորդեց.

Պ. Երուանդ Բ. որ Թեպէտ և Աշխակունի էր,
բայց թագաւորական ցեղէ չէր:

Հ. Երուանդ ինչպէս թագաւոր եղաւ.

Պ. Իրեն ըրած քաջութիւններովը և քաղցրա-
բարոյութեամբն ամենուն սիրտը իրեն քաշեց,
որով Սանատրկոյ մեռնելէն եառ զինքը թագա-
ւոր դրին նախարարներն:

Հ. Երուանդ իր թագաւորութիւնը ապահով
ընելու համար ինչ բան ըրաւ.

Պ. Բոլոր Սանատրկոյ ցեղը թրէ անցնել ըս-
ւաւ, որոնցմէ միայն Արտաշէս անունով տղան
Պարսկաստան փախաւ Սմբատ Բագրատունիին
ձեռքն ազատելու:

Հ. Ինչո՞ւ համար Երուանդ Միջագետքը Հռով-
մայեցւոց տուաւ ու ինքը Վէրին Հայքը առաւ.

Պ. Վասնզի լսեց Արտաշէսի Պարսկաստան
փախչիլը ուզեց իր թագաւորութիւնը աս կեր-
պով զօրացնել. աս պատճառաւ աթոռն ալ Ար-
մաւիր փոխադրեց:

Հ. Երուանդայ ըրած չինուածներուն մէջ
որն է երեւելին.

Պ. Երուանդաշատ քաղաքը իրեն գեղեցկու-
թեանը համար, ուր որ վերջէն աթոռն ալ փո-
խադրեց, ու Բագարանը՝ իրեն մեհեաններուն
համար:

Հ. Ի՞նչ կերպով Արտաշէս իր Թագաւորու-
Թիւնը առաւ.

Պ. Դարեհ Պարսից Թագաւորին օգնութեամբ
որուն միջնորդ եղան Սմբատ և Պարսից նախա-
րարները (88):

Հ. Երբոր Երուանդ լսեց Արտաշէսի գալը իր
վրայ ինչ ըրաւ,

Պ. Որովհետև Ուահէացւոց վրայ պատերազմի
գացած էր, մեկէն հաշտութիւն ըրաւ ու առատ
վարձքով շատ զօրք Ժողված սկսաւ Արտաշէսի
վրայ երթալ:

Հ. Երբոր Հայերը լսեցին Արտաշէսի գալը՝
ինչ կերպով ընդունեցան զինքը.

Պ. Շատ ուրախութեամբ. որով շատ նախա-
րարներ ամբողջ իրենց գնդովին Արտաշէսի կողմն
անցան, որոնցմէ մեկին էր Աղգամ որ շատ քաջ
մարդ էր:

Հ. Ո՞ր կողմն յաղթեց.

Պ. Արտաշէսի կողմն, որով սակսուեցաւ Ե-
րուանդ փախչիլ Երուանդաշատ:

Հ. Երուանդ ինչպէս մեռաւ.

Պ. Նորէնպատերազմն սաստկանալով Երուան-
դաշատ առնուեցաւ, ու հոն իր պալատին մէջ Ե-
րուանդն ալ սպանուեցաւ Արտաշէսի զօրքե-
րէն (89):

ԴԱՍ Է.

Արտաշէս երկրորդեն միևնոյն Տրդատ:

Հ. Արտաշէս Բ. Թագաւորելով իր առջի գործ-
քերն ինչ եղաւ.

Պ. Իրեն բարեբարներըը մեծ պարգևներով պա-
տուեց. Սմբատը ընդհանուր սպարապետ ըրաւ,
Աղգամը իրեն երկրորդ:

Հ. Ո՞րչէ որո՞ւ բարկեր ըրաւ Արտաշէս.

Պ. Գիտակ նախարարներն Ներսէս անուանվորդ-
ույն որ մեծ նախարարութիւն ըրաւ Դիմաքսեան
կամ Կամսարական անուանելով. որովհետև Գի-
տակ դէպքերն կէսը կորնչուցեր էր պատերազմի
մէջ Արտաշէսը ազատելու համար:

Հ. Արտաշէս որո՞նց հետ պատերազմ ըրաւ.

Պ. Ալանաց հետ որոնց յաղթեց և Թագաւորին
տղան պատերազմի մէջ գերի բռնեց:

Հ. Ինչպէս լմնցաւ պատերազմն.

Պ. Ալանաց Թագաւորին Սաթինիկ աղջիկն
Արտաշէսի տալչելով՝ իր եղբայրը ազատեց ու
պատերազմը լմնցուց, և ինքն ալ Արտաշէսի թա-
գուհի եղաւ:

Հ. Արտաշէս քաղաքական բանեւրու մէջ ինչ
բարեկարգութիւններ ըրաւ.

Պ. Անհնայն բանի կարգ կանոն դրաւ և ծաղկե-
ցուց Հայաստանը. որով իրենները սիրելի և օ-

տարաց նախանձելի եղաւ Թէ ինքն և Թէ իր աշխարհքն։

Հ. Ի՞նչ մանաւանդ նախարարութիւն հաստատեց Արտաշէս.

Պ. Ամենայն կողմանէ Սաթինկայ համար եւած հարստածուները մանաւանդ ցեղ որոշեց Առաւելեան անուանելով։

Հ. Արտաշէս եւս ևս ընդ Հռովմայեցիներէն ապատամբելու.

Պ. Շատ ջանք ըրաւ առ բանիս. Տրդատայ տուրքը տալը դադրեցուց, և Հռովմայեցւոց զօրացն քանի մը անգամ յաղթեց։

Հ. Արտաշէս Բ. կրցաւ իր խորհուրդը առաջ տանիլ.

Պ. Ձէ. վասն զի երբոր լսեց Տրդատայ անթիւ բազմութեամբ գալը, վախնալով շատ ընծաներ առած գիմացն ելաւ ու անոր բարեւութիւնը ընդունց։

Հ. Ո՞ւր մեռաւ Արտաշէս.

Պ. Մարանդ գաւառ՝ Մարաց կողմերէն գտնալու առեն քառասունըմէկ տարի Թագաւորելէն ետքը. այնպէս ագացին գինքը Հայերն՝ որ շատ իրենք գիրենք սպաննեցին գերեզմանին վրայ (129)։

Հ. Արտաւազդ Բ. իր հօր տեղը յաջորդելով ինչ գործողութիւն ըրաւ.

Պ. Զօրասէր և անկարգ կեանք ունեցաւ. բոլոր իր եղբայրները գովէն հեռացուց, միայն Տիրանը քովը պահեց, իրեն յաջորդեցնելու համար։

Հ. Արտաւազդ ինչպէս մեռաւ.

Պ. Որսի եղած առենն վէրի մը մէջ ինկաւ ու կորսուեցաւ, երկու տարի Թագաւորելէն ետքը։

Հ. Տիրան Ա. իր եղբօրը յաջորդելով ինչ ձամբայ բռնեց.

Պ. Եղբօր անկարգ և անհոգ ձամբան. ան պատճառաւ տասուհինգ տարի Թագաւորելէն ետև կառավարութիւնը Երանեաւոյ անունով իշխանին յանձնեց ու ինքն Եկեղեաց գաւառը քաշուեցաւ։

Հ. Ասոր առենն Հռովմայեցիք ինչպէս էին Հայոց հետ.

Պ. Երբոր Անտոնինոս Պիոս կայսր եղաւ, Տիբան խնդակցութեան դեսպան ղրկեց իրեն Հարին ալ մկսեղ. Անտոնինոս սիրով ընդունեցաւ, և Թագ ու ծիրանի ղրկեց Տիրանայ՝ և գրամ մը կոխել տուաւ ձեռքն Տիրանայ ուսին վրայ գրած։

Հ. Տիրան ինչպէս մեռաւ.

Պ. Քանուերկու տարի Թագաւորելէն ետքը օր մը ձամբայ ընելու առեն՝ ձեան հիւս մը վրան փլաւ ու խղդեց զինքը (151)։

Հ. Տիրանին ով յաջորդեց.

Պ. Տիգրան Գ. իր պզտի եղբայրն, որ Պերոզ Պարսից Թագաւորին հետ միացած յաղթեց Հռովմայեցւոց և Ալեքսանոս զօրավարին ալ սպաննեց։

Հ. Տիգրան ան յաղթութենէն ետքը ինչ ձախորդութեան հանդիպեցաւ.

Պ. Ալեքսիոս կայսրը լսելով անոր եղածները՝ Վերոս Ղուկիոս իր կայսերակիցը ղրկեց որ եկաւ

իր Թշնամիները։ Ու Տիգրանին վրան խղճալով գերուելենէ ազատեց, որ կնկանէ մը խաբուելով բռնուեր էր Միջագետքի կողմերն գացած առեն։

Հ. Տիգրան Գո՞ւ ով յաջորդեց.

Պ. Վաղարշ իր որդին. ասոր առեն Հայաստանի վրայ եկան Հիւսիսային ազգերն, ինքն ալ քաջութեամբ պատերազմելով հալածեց. բայց ինքն ալ զարնուելով մեռաւ, քսան տարի թագաւորելէն ետքը։

Հ. Խոսրով Ա. Թագաւորելէն ետև իր առջի գործողութիւնն ո՞րն եղաւ.

Պ. Հիւսիսայինն ազգաց վրայ պատերազմի ելաւ, իր հօր մահուան վրէժը առնելու համար ու յաղթեց (214)։

Հ. Անտոնիոս Կարակալլա Խոսրովու ի՞նչ բան ըրաւ.

Պ. Կարակալլա երբոր Միջագետքի կողմերն եկեր էր, Խոսրով դիմացը գնաց պատուելու համար զինքը. բայց Կարակալլա զինքը չճանչցաւ որ դառնայ, ինչուան որ Հայերը կատղած սկսան Կարակալլային վրայ վազել։

Հ. Ինչո՞ւ համար Աբտաշիր Պարսից Թագաւորն ետևէ եղաւ Խոսրովը սպաննելու.

Պ. Աբտաշիր Պարսից Աբտաւան Թագաւորը սպաննեց որ Այրիակունի էր ազգաւ ու ինքը Թագաւոր եղաւ. ասոր համար Խոսրով անոր դէմ եկաւ, և շատ անգամ յաղթելով ինչուան Հնդկաստան փախուց զինքը և չէր Թողուր որ հանգիստ Թագաւորէ։

Հ. Աբտաշիր երբոր պատերազմով չկրցաւ Խոսրովու յաղթելինչ ըրաւ.

Պ. Մեծամեծ բաներ խոստացաւ ան մարդուն որ Հայաստան երթալով Խոսրովը սպաննէ։

Հ. Ո՞վ յանձն առաւ ասոր բանս.

Պ. Անակ Պահլաւունին, որ Հայաստան եկաւ, ձևացընելով որ Աբտաշիրի բռնութիւնները փախեր է։ Ճամբան գալու առեն որդի մը ունեցաւ, այն իսկ է մեր սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչն։

Հ. Անակ ինչպէս կատարեց իր չարութեան խորհուրդը.

Պ. Օր մը որսի առեն նետով զարկաւ սպանանեց Խոսրովը, ու երբոր Թագաւորին քովի մարդիկներն զինքը կ՚ուզէին սպաննել, փախչելու առեն գետն ինկաւ ու խեղդուեցաւ (259)։

ԴԱՍ Ը

Տրդատ և Խոսրով Բ.

Հ. Մեծին Խոսրովու մեռնելէն ետև Հայոց վիճակն ինչպէս եղաւ.

Պ. Եկաւ Աբտաշիր ու բոլոր Հայոց տիրեց և Խոսրովու կեղը ջնջել ուզաւ, որունմէ Տրդատ անունով տղայ մը և անոր Խոսրովիդուխտ քոյրն ազատեցան Աբտաւազդ Մանդակունիին և Օտա Ամատունիին ձեռքով։

Հ. Տրդատը ո՞ւր փախուց Աբտաւազդ Մանդակունին.

Պ. Նախ կեսարիա ու վերջը Հռովմ, ուր շատ քաջութիւններ ընելով մեծ պատուոյ հասաւ։

Հ. Արտաշէր որչափ տարեկան տիրեց Հայոց վրայ և ինչ գործ ողութիւն ըրաւ.

Պ. Արտաշէսի մնացած սահմանագլխի քարեբուն վրայն արձանագրութիւնները աւրելտալով իր անունը գրել տուաւ պարսկերէն. քսանևվեց տարի իշխեց Հայոց և Պարսից վրայ ու մեռաւ։

Հ. Արտաշէսին ով յաջորդեց.

Պ. Իր Շապուհ որդին, որուն տարեկան Տրդատ Հռովմայեցի զօրքով եկաւ ու առաւ իր հայրենական ժառանգութիւնը։

Հ. Տրդատ ինչ արդիւնք ըրաւ որ Հռովմայեցիք իրեն օգնութիւն տուին.

Պ. Դիոկղետիանոսի կողմանէ Գոթացւոց Հրէշ հսկայ ու քաջ թագաւորին հետ մենամարտութիւն ընելով, յաղթեց անոր ու Հռովմայեցիքը մեծ նախատինքէ մը ազատեց։

Հ. Երբոր Տրդատ կեսարիա հասաւ՝ Հայերն ինչպես ընդունեցան զինքը,

Պ. Անոնք նախարարներն գիմացն ելլելով զինքը նորէն թագաւոր դրին, ու բոլոր Հայաստան մեծ խնամուժ եղաւ (286)։

Հ. Տրդատ Հայաստանի տիրելէն առաջ ուրիշ ինչ գործ ողութիւն ըրաւ.

Պ. Եկեղեցւոց գաւառ գնաց Աղնահատ չնորհակալութիւն ընելու համար, և հոն իմանալով որ Գրիգոր Լուսաւորիչ քրիստոնեայ ու Աղնակայ որդին է, շատ չարչարելէն ետև զինքը խոր վիրապի մը մէջ ձգել տուաւ։

Հ. Ինչպէս Տրդատ Շապուհը հալածելէ Հայաստանէն.

Պ. Երեք անգամ Շապուհ պատերազմի ելաւ, բայց երեք անգամ յաղթուելով Հայաստանը ձգեց ուրենչուան Աւարպատական աշխարհը փախաւ։ Ուրիշ շատ յաղթութիւններ և քաջութիւններ ընելով Տրդատ բոլոր մեռակայ ազգերուն սիրտը վախ ձգեց։

Հ. Տրդատ քրիստոնեաները հալածելուն համար ինչ պատիժ կրեց.

Պ. Որովհետև Հռովմէն եկած Հռիփսիմեան կուսանքները նահատակեց, ինքն ալ Աստուծմէ պատժուելով որսի տարեկան խոզի կերպարանք փոխուեցաւ ու վայրենացաւ. իշխաններէն շատն ալ նոյն պատիժները ունեցան։

Հ. Ո՞վ բժշկեց զՏրդատ.

Պ. Աւրթ Գրիգոր Լուսաւորիչ, որ տասներչորս տարի վիրապին մէջ կենալէն ետքն գեռ ողջ էր Աստուծոյ հրաշքով. վիրապէն ելլելով բժշկեց զՏրդատը և բոլոր նախարարները, և զԻրիստոս քարոզելով զամենքը սիրեցց. ինքն ալ կեսարիա զրկուելով արքեպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ։

Հ. Տրդատ քրիստոնեայ ըլլալէն ետև ինչ մասնաւոր գործ ողութիւն ըրաւ.

Պ. Լսելով որ Կոստանդիանոս ալ քրիստոնեայ եղեր է, սրբոյն Գրիգորի հետ մեկտեղ Հռովմ գընաց, ուր որ աւրթ Սեղբեստրոս պապն հրաման տուաւ որ Լուսաւորչայ աճիռն ալ պատրիարքական աճիռ սեպուի (319)։

Հ. Տրդատ Հռովմէն գառնալէն ետև ինչպէս գտաւ Հայաստանը.

Պ. Շապուհ Լիւսիասային ազգայ հետ միացած Հայաստանի վրայ վազեր էր, Տրդատ չուռտով մը պատերազմի պատրաստուելով զամենքը հալածեց, և Լիւսիասային ազգայ Գեղեհէտն անունով քաջ զօրավարը մեկ զարնուածքով ձիով մեկտեղ երկու ձղքեց: Ա՛ս պատերազմներով Տրդատ բոլոր Հայոց քաղաքները ազատեց Պարսից ձեռքէն՝ որոնց որ բանուելեամբ տիրեր էին:

Հ. Ի՞նչպէս մեռաւ Տրդատ.

Պ. Տեսնելով նախարարաց անկարգութիւնները, թոզուց թագաւորութիւնը ու Լուսաւորչայ ձգնարանն քաշուելով հոն կը բնակէր. նախարարները կրկին անգամ զինքը կանչելէն ետքը Թոյն տուին իրեն, ու այսպէս մեռուցին յիսունըվեց տարի թագաւորելէն ետքը (341):

Հ. Տրդատայ մեռնելէն ետև ինչ խռովութիւններ եղան Հայաստանի մէջ.

Պ. Աղուանք ապստամբեցան ու Սանատրուկ անունով մեկն իրենց վրայ թագաւոր դրին. նոյնպէս նաև Բակուր Աղձնեաց իշխանն. իսկ Բզնունիք, Մանաւազեանք և Որդունիք իրարու դէմ ելլելով մեկզմեկ ջարդեցին:

Հ. Տրդատայ ո՞վ յաջորդեց.

Պ. Նախարարներն տեսնելով աս անկարգութիւնները սուրբ Վրթանէս կաթողիկոսին հետ միացած Տրդատայ որդին Խոսրով Բ. թագաւոր դրին Կոստանդ կայսեր հաճութեամբն որ Թագու ծիրանի զրկեց:

Հ. Խոսրով Բ. թագաւորելէն ետև ինչ դործողութիւններ ըրաւ.

Պ. Իրեն մեղկութեամբն ու անհոգութեամբն

ամենևին յիշատակի արժանի գործողութիւն մը չըրաւ. Դուինի (պրս ԲՆԴ) քաղաքը շինեց ու աթոռը հոն փոխադրեց:

Հ. Խոսրովու ատեն ինչ երևելի զօրավար կար Հայաստան.

Պ. Վահան Ամատունին, որ մեծ յաղթութիւն մը ըրաւ Շապհոյ և Լիւսիասային ազգայ դեմ, որոնք առաջ Խոսրովու յաղթելով մինչև Վաղարշապատ հասեր էին:

Հ. Խոսրով ո՛րչափ ատեն թագաւորեց.

Պ. Ինն տարի. իրեն յաջորդեց իր որդին Տիրան Բ. (353):

ԴԱՍ Թ.

Տիրան Բ և Արշակ.

Հ. Տիրան Բ. ինչ կերպով թագաւորեց.

Պ. Սուրբ Վրթանէսին հետ Կոստանդնուպոլիս գնաց ու հոն Կոստանդ կայսրն թագաւորեցուց զինքը:

Հ. Շապուհ երբոր լսեց Տիրանայ Կոստանդնուպոլիս երթալը ինչ ըրաւ.

Պ. Անթիւ զօրք տալովը Ներսեհ եղբօր ձեռքէն Հայաստան զրկեց որ երթայ թագաւորի Հայոց վրայ. բայց Արշաւիր կամաւորական, որուն յանձնուած էր Հայաստանը, նախարարները միացնելով յաղթեց ու հալածեց զՆերսեհ:

Հ. Տիրան երբոր Հայաստան դարձաւ ինչպէս սկսաւ կառավարել իր տէրութիւնը.

Պ. Բոլորովին անկարգութեամբ ու թուլութեամբ. ան պատճառաւ Շապուհին հետ հաշտութիւն խօսեցաւ ու սկսաւ տուրքը տալ անոր ալ, ինչպէս Յունաց կու տար:

Հ. Տիրան ինչո՞ւ համար տուրքը Յուսիկ հայրապետը սպաննեց.

Պ. Վասն զի երբոր Յուլիանոս ուրացող կայսրն Պարսից վրայ կ՚երթար, իր սիրած պատկերը ղրկեց Տիրանայ որ եկեղեցւոյ մէջ կախէ. երբոր տուրքը Յուսիկ դէմ դրաւ ասոնք բանից և պատկերքը ոտքին տակն առնելով կոտրտեց, Թագաւորն բարկութենէն այնչափ ծեծել տուաւ տուրքը հայրապետը՝ որ մեռաւ:

Հ. Ինչո՞ւ համար Շապուհ Տիրանին աչքերը փորել տուաւ.

Պ. Վասն զի Տիրան իր երդման դէմ Յուլիանոսին օգներ էր Պարսից վրայ երթալու ատեն. Շապուհ ալ ասոնք բանից վրէժը առնելու համար խաբէութեամբ իրեն կանչեց Տիրանը ու աչքերը փորել տալով Կուաշ աւանը ղրկեց (362:)

Հ. Տիրան ինչպէս մեռաւ.

Պ. Անդամ մը Տիրան իր Արշակ տղուն յանդիմանութեան թուղթ մը գրեց. Արշակ ալ բարկանալով սպաննել տուաւ զհայրը:

Հ. Արշակ իր հօր տեղն յաջորդելով ինչպէս կառավարութիւն ունեցաւ.

Պ. Հօր պէս անկարգ և քան զայն ալ դէշ. որով ազգին մէջն եղած սովն տեսակ խեղճութեանց և անկարգութեանց պատճառ և յառաջացուցիչ եղաւ:

Հ. Արշակայ առեն ինչ երևելի մարդ կար Հայոց մէջ.

Պ. Մեծն Ներսէս մեր սուրբ հայրապետն որ Լուսաւորչայ թոռան թոռն էր, որ շատ մեծամեծ բարիքներ ըրաւ թէ ազգին և թէ թագաւորութեան:

Հ. Ինչո՞ւ համար Վաղէնտիանոս Արշակայ վրայ պատերազմ բացաւ.

Պ. Վասն զի Արշակ Վաղէնտիանոսի ղրկած դեսպաններըը, որունք եկեր էին համոզել զԱրշակ որ Պարսից ծառայութենէն ետ կենայ՝ արհամարհեց. ան առեն Վաղէնտիանոս ալ մեծ պատրաստութեամբ իր Թէոդոս զօրապետը ղրկեց որ երթայ աս արհամարհանաց վրէժը լուծանէ:

Հ. Ո՞վ էր Ներսէս Վաղէնտիանոսի բարկութիւնը.

Պ. Մեծն Ներսէս որ Կոստանդնուպոլիս գնաց ու երեն սքանչելի և քաղցր խօսուածքովն թագաւորը համոզեց, ու ամեն բան կարգի դրաւ:

Հ. Արշակայ ըրած անիրաւ սպանութիւն ո՞րն է.

Պ. Իր Տրդատ եղբօր գինել որդւոյն սպանութիւնը, ունեցած հարստութեանն ու կնկան վրայ նախանձելով. որով գինելայ փառանձեմ կինը իրեն երկրորդ կին առաւ. ան ալ զՈւլիմպիադա Արշակին կինը թունաւորեց:

Հ. Արշակ ինչպէս չէնցուց Արշակաւան քաղաքը.

Պ. Այս քաղաքը իր անունովն չինել սկսաւ և հրաման հանեց որ ամեն անզգամ և չարագործ մարդիկ հոն փախչելով ազատին. որով քիչ ատենի մէջ բոլոր քաղաքը լեցուեցաւ:

Հ. Ա՛ս անկրաւ հրամանին հետևանքն ի՞նչ եղաւ.

Պ. Նախարարները բարկացած Շապուհ հրկիզեցին օգնութիւն կանչեցին, ու անոր օգնութեամբն Աբշակաւանը կործանեցին. բնակիչները ջարդեցին բաց 'ի սպրդի տղոցմէ, և Աբշակին ալ վախուցին որ գնաց Վրաց ապաւինեցաւ:

Հ. Աբշակ Վրացւոցմէ օգնութիւն գտաւ.

Պ. Շատ մը ղօրք ժողված նախարարներուն հետ սկսաւ պատերազմիլ. և երկու տարի չափ երկու կողմէն ալ մեծամեծ ջարդեր եղան. ան միջոցին Վաղէս կայսրն ալ Աբշակայ գէմ ղօրք ղրկեց լսանալով որ Շապուհին օգներ է Յունաց գէմ:

Հ. Աբշակ երբոր ամեն կողմանէ թշնամիներէ պաշարուեցաւ, ի՞նչ հնարք մտածեց.

Պ. Ուրիշ անգամներուն պէս նորէն սուրբ Ներսեսէ ապաւինեցաւ. ան ալ շատ գժուարութեամբ նախարարները հաշտեցուց Թագաւորին հետ, և վերջն Աբշակին որդին Պապը պատանդ առած՝ Կոստանդնուպոլիս Վաղէս կայսեր դնաց. բայց Վաղէս արևմտեան ըլլալով մեկէն աքսորել տուաւ սուրբ Ներսէսը և գալինքն ալ չընդունեցաւ:

Հ. Երբոր լսեց Աբշակ սուրբ Ներսեսի աքսորուիլը ի՞նչ ըրաւ.

Պ. Սկսաւ արձակ համարձակ իր անկարգութիւնները ընել. շատ մարդ անիրաւութեամբ սպաննեց, որով նորէն խռովութիւններ սկսան:

Հ. Աբշակ ի՞նչպէս բռնուեցաւ.

Պ. Շապուհ ոխ ունենալով Աբշակայ վրայ՝ նորէն շատ ղօրք ղրկեց որոնց հետ միացան նաև նախարարներն, ու Աբշակը ան ատեն ձգեցին որ Պարսից անձնատուր եղաւ:

Հ. Շապուհ ի՞նչ ըրաւ զԱբշակը.

Պ. Լաւ մը յանդիմանելէն եաքը Անդուշ բռաւած բերդը ղրկեց:

Հ. Շապուհ ի՞նչ կերպով եաւէ եղաւ Հայերը արևապաշտ ընելու.

Պ. Մերուժան Արծրունի և Վահան Մամիկոնեան ուրացող նախարարներուն Թագ խոստացաւ և շատ ղօրք տուաւ ձեռքերնին որ երթան Հայերը արևապաշտ ընեն, անոնք ալ ամեն չարիք հասուցին Հայոց (378):

Հ. Աբշակ ի՞նչպէս մեռաւ.

Պ. Լսելով որ ան եղած չարիքները, յուսահատելով ինքզինքը սպաննեց, քսան տարի չափ Թագաւորելէն եաքը:

ԴԱՍ Ժ.

Պապ և Վարազդատ.

Հ. Ի՞նչ կերպով Հայերն ան Թշուառութիւնները ազատեցան.

Պ. Սրբոյն Ներսեսի աղաչանքովն՝ Մեծն Թէոդոս Աբշակին որդին Պապը Թագաւոր դրաւ Հայոց վրայ, և Յունաց ղօրքով Հայաստան ղրկեց, որոնք եկան Պարսիկները հալածեցին (381):

Հ. Ա՛ս պատերազմին առեն սուրբ Ներսէս ի՞նչպէս օգնեց Հայոց բանակին.

Պ. Երբոր երկու կողմէն ալ ահեղ պատրաստութեամբ կը պատերազմէին՝ սուրբ Ներսէս Նըպատ լերան վրայ եկաւ ու բազկատարած սկսաւ

աղօթել, որով հով մը եկաւ որ Պարսից նետերը իրենց վրայ կը դարձնէր. և արեւուն դէմ ամպ մը գալով արեւը ծածկեց որ Հայերը չկնեղէ։

Հ. Ո՞վ լինցուց պատերազմը.

Պ. Սմբատ Բագրատունին, որ Մերուժան Հայ ոբացող իշխանին եաւէն վազելով բռնեց ղինքը ու տպչուցած չամիւռըն երկաթը պսակաձև գլուխն գնելով ըսաւ. «Այսով կը պսակեմ ղքեզ, Մերուժան, որ կ'ուզէիր Թագաւոր ըլլալ Հայոց»։ ու այնպէս սպաննեց ղինքը, որով և պատերազմն լինցաւ։

Հ. Պապ երբոր Թագաւորեց ինչ գործողութիւն ըրաւ.

Պ. Յունաց զօրքը առատ պարգևով էտ ձամբեց, և ինքն ու նախարարներն ալ մեկտեղ խօսք տուին սրբոյն Ներսեսի որ անկէ ետքը հաւատարմութեամբ ծառայեն Աստուծոյ։

Հ. Ինչո՞ւ համար Պապ տուրքը Ներսեսի Թոյն տուաւ.

Պ. Վասն զի սկսաւ իրեն ըրած չարութիւններն և անկարգութիւնները յանդիմանել. Պապ չկրնալով յայտնի մեռցնել՝ Թոյն տուաւ անոր (383)։

Հ. Ինչո՞ւ համար Թէոդոս կայսր Պապը սպանել տուաւ.

Պ. Վասն զի Պապ՝ կայսերկն ապստամբելով, Տերենտիանոս կայսեր զօրավարը՝ հալածեց Հայաստանէն. բայց վերջը յաղթուելով բռնուեցաւ. Թէոդոս կայսրն ալ գլուխը կտրել տուաւ երեք տարի Թագաւորելէն ետքը։

Հ. Պապին տեղն ով յաջորդեց.

Պ. Թէոդոս՝ վարազդատ Սրշակունի կարիճը Թագաւորեցուց, որ իրեն քաջութիւններուն եւ լեզուին եղած էր Յունաց մէջ։

Հ. Վարազդատայ գլխաւոր քաջութիւնները որո՞նք են.

Պ. Թագաւոր չեղած՝ անգամ մը հինգ Լոնդոբարտացւի զէմ ելլալով մէկմէկու եաւէ հինգն ալ սպաննեց. բերդի մը վրայ վազելով տասնըեօթը հոգի եաւէ եաւ նետով սպաննեց ու ինքը չվնասուեցաւ. գարձեալ քանուերկու կանգուն գետի մը վրայէն մէկ ընդով ցաթկեց։

Հ. Ինչո՞ւ համար Վարազդատ կայսերէն ապըստամբեցաւ.

Պ. Տեսնելով որ Յունաց զօրավարները կ'ուզէն իր վրայ իշխել՝ չդիմանալով ատ բանիս, Շապուհին օգնութեամբն ուզեց ապստամբիլ։

Հ. Առաջ գնաց Վարազդատայ ապստամբութեան խորհուրդն.

Պ. Չէ. վասն զի լսելով որ կայսրն խմացեր է ատ բանս, կոստանդնուպոլիս գնաց որ ղինքը արդարացընէ. կայսրը բարկութենէն առանց տեսնալու մէկէն աքսորել տուաւ ղինքը հեռու կղզի մը։

Հ. Վարազդատայ աքսորուելէն ետքը ինչ փոփոխութիւն եղաւ Հայոց Թագաւորութեան մէջ.

Պ. Թէոդոս՝ Պապայ երկու որդիքը, այսինքն Սրշակն ու Վաղարշակը Թագաւոր դրաւ Հայոց վրայ, որպէս զի Թէ որ մէկն ապստամբի՝ մեկալն հաւատարիմ մնայ։

Հ. Այս երկու Թագաւորներն ո՞ր գրին իրենց աթոռները.

Պ. Աբշակ Դուին դրաւ իր աթոռը, իսկ Վաղարշակ Երիզա դրաւ, որ և ոչ տարի մը Թագաւորելով մեռաւ (838)։

Հ. Վաղարշակին մեռնելէն ետև՝ ուրիշ ինչ նոր փոփոխութիւն եղաւ.

Պ. Յոյնք և Պարսիկք որոշեցին նոյն միջոցին որ Հայաստանին Արևելեան կառն Պարսից իշխանութեան տակն ըլլայ, Արևմտեանը՝ Յունաց. ասպատճառաւ Աբշակ չուզելով Պարսից ծառայել՝ Յունաց մասն գնաց ու աթոռը Երիզա փոխեց։

ԴՍՍ ԺԱ.

Խոսրով Գ. Վռամշապուհ և Արտաշէս Գ.

Հ. Երբոր Աբշակ իրեն նախարարներովն մեկտեղ Յունաց մասն գնաց, Պարսիկք զմի դրին Թագաւոր իրենց մասին մէջ.

Պ. Խոսրով անունով մեկը Աբշակունեաց ցեղէն։

Հ. Ինչո՞ւ համար Աբշակայ և Խոսրովու մէջ պատերազմ բացուեցաւ.

Պ. Վասն զի քանի մը նախարարներ Աբշակայ կողմէն Խոսրովին մասն անցնելու առիթներն, յայտնեցին Աբշակայ գանձերը և Խոսրովին տարին։ Աբշակ աղաչանքով ուզեց իր գանձերը, բայց երբոր Խոսրով մեկ ջրաւ, պատերազմ բացուեցաւ մէջերնին։

Հ. Ո՞ր կողմն յաղթեց.

Պ. Երկու կողմանէ ալ սաստիկ ջարդ ըլլալէն

հոգը՝ Խոսրով յաղթեց։ Աբշակ փիչ մ' առաւն ալ ապրելէն հոգը մեռաւ։

Հ. Աբշակայ տեղն զմի Թագաւոր դրին Յոյներն.

Պ. Թագաւորի տեղ յոյն կոմս մը դրին ու Գալատեան քաջ հայ իշխանն ալ սպարապետ։

Հ. Յունաց բաժինն Հայերն ասն բանս երբոր տեսան ինչ ըրին.

Պ. Նախարարներն աղաչեցին Խոսրովու որ զնրինք ալ իր մասին մէջն ընդունի և իրենց առջի կալուածները տայ. Խոսրով չանձն առաւ և ասոնց զօրացած կայսեր խօսք տուաւ, որ բոլոր հարկը կը վճարէ Թէ որ ինքը իշխէ Յունաց բաժինն ալ. կայսրն ալ հաւանեցաւ։

Հ. Ինչո՞ւ համար Շապուհ Խոսրովին վրայ ըմբոկեց իր Արտաշիր որդին.

Պ. Նախարարներէն ոմանք թշնամութիւն ունենալով Խոսրովին հետ, գացին սուտ ամբաստանութիւն ըրին Շապուհին Թէ Խոսրով կ'ուզէ ապստամբիլ. ան ալ շատ զօրքով իր Արտաշիր որդին ղրկեց։

Հ. Արտաշիր ինչ կերպով բռնեց Խոսրովը.

Պ. Խոսրով տեսնելով որ ամեն կողմանէ անօգնական մնաց՝ Արտաշրի քով գնաց. ան ալ շղթայի զարկած Այնուշ բերդը ղրկեց զինքը, ուր Խոսրովին Վռամշապուհ եղբայրը Թագաւորեցուց (392)։

Հ. Վռամշապուհ ինչպէս Թագաւորութիւն ըրաւ.

Պ. Խաղաղութեամբ ու խելացի կերպով, և իրեն հաւատարիմ հպատակութեամբն Պարսից Վռամկրման Թագաւորին ալ շատ սիրելի եղաւ։

Հ. Վռամ Կրմա՞ն ինչ փոխարէն ըրաւ Վռամշապուհին հաւատարմութեան.

Պ. Իր խոսրով եղբայրը Անյուշ բերդէն հանեց ու պատուով կը պահէր:

Հ. Վռամշապուհի առեն ինչ ուսումնական յառաջադիմութիւն ըրաւ ազգերնիս.

Պ. Սուրբ Սահակ և սուրբ Մեսրոպ տեսնելով ազգին խաղաղութիւնը և Վռամշապուհին ուսումնասիրութիւնը, եռեւէ եղան հայերէն գիրերը գտնալու, ու գլխոցներ բանալով ազգին ուսումնական կենդանութիւն տուին (406):

Հ. Վռամշապուհ ո՞րչափ առեն Թագաւորեց.

Պ. Քսանըմեկ տարի՝ ամենայն բարեկարգութիւն և ուղղութիւն ընելով:

Հ. Վռամշապուհին տեղն ո՞վ Թագաւորեց.

Պ. Նորէն խոսրով Թագաւորեց երկրորդ անգամ, որովհետև Վռամշապուհին Արտաշէս որդին դեռ պզտիկ էր:

Հ. Խոսրով Գ. երկրորդ անգամ ո՞րչափ առեն Թագաւորեց.

Պ. Մէկ տարի միայն ու մեռաւ (414):

Հ. Խոսրով Գ.ի եղբը ինչ պատճառաւ Հայաստան տակինուվայ եղաւ.

Պ. Վասն զի Յազկերտ ուզելով որ Հայերը կրակապաշտ ընէ, իր որդին Շապուհը Հայոց Թագաւոր դրաւ:

Հ. Ի՞նչ կերպով Յազկերտի աս խորհուրդն առաջ չգնաց.

Պ. Քանի մը տարիէն Յազկերտ հիւանդացաւ.

ան պատճառաւ Շապուհ ալ Պարսկաստան դնաց որ Թագաւորութիւնը առնէ. բայց Յազկերտ մեռաւ ու ինքն ալ սպանուեցաւ:

Հ. Շապուհին երթալէն եռև նախարարներն ինչ ըրին.

Պ. Շապուհին Թողուցած զօրաց վրայ վազեցին ու աղէկ ջարդ մը տալով փախուցին. բայց Վռամ Պարսից Թագաւորէն վախնալով ամենքն ալ ցրուեցան ու երթից բերդերն քաշուեցան:

Հ. Վռամ խոսրովնեաէն ո՞վ Թագաւոր դրաւ Հայոց վրայ.

Պ. Աղգերնիս լաւ մը չարչարելէն եռքը, Թագաւոր դրաւ Վռամշապուհին Արտաշէս որդին, տասնըմեկ տարուան, ու անունն ալ փոխելով Արտաշիր դրաւ:

Հ. Արտաշէս կամ Արտաշիր ինչպիսի՞ կառավարութիւն ունեցաւ.

Պ. Անկարգ ու մոլի ըլլալով ամենուն առելի եղաւ:

Հ. Ի՞նչպէս վերջացաւ Արշակունեաց Թագաւորութիւնն.

Պ. Նախարարներն ձանձրացած Արտաշէսի անկարգութիւններէն, Վռամին ազաչեցին որ Թագաւորութիւնին վերցնէ ու երկնց վրայ պարսիկ մարզպան մը դնէ. Վռամ ալ կատարեց խնդիրքնին:

Հ. Ձեղմէ մէկն որ Թագաւորութեան վերյուշերուն դէմ կենայ.

Պ. Սուրբ Սահակ հայրապետն շատ ջանաց նախարարներուն չար միտքը փոխել, նաև Վռամայ

առջին ալ պաշտպանեց Արտաշէսը. բայց վերամ մնիկ չընդելով բանտ դնել առաջ զինքը ու Արտաշէսն ալ աքսորեց (428):

Հ. Արտաշէս ո՞րչափ տարի թագաւորեց.
Պ. Վեց տարի. աքսորուելէն վերջն ալ քանի մը տարի ապրեցաւ ու մեռաւ:

ՄՍՐՉՊԱՆԱՑ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ԴԱՍ ԺԵ.

Վիճմիհրշապուհ և վարդանանց պատերազմը:

Հ. Աբշակունեաց թագաւորութիւնն վերնաչէն եաւ Հայաստանի մէ կ'իշխեր.
Պ. Պարսից թագաւորն իր կողմէն իշխան մը կը ղրկէր որ Հայաստանի հարկը ժողվէ, և հոն նըստելով աչք ունենայ Հայոց հաւատարմութեանն վրայ. ասոր իշխանը Մարզպան կ'ըսուէր:

Հ. Ո՞վ եղաւ առաջին Մարզպանն.
Պ. Վէհմիհրշապուհ անունով պարսիկ մը:

Հ. Ի՞նչ պէտք կը նայեր ասիկայ Հայոց վրայ.
Պ. Բնութեամբ լաւ մարդ ըլլալով՝ շատ աղէկ նայեցաւ աղքը, ամանըչօրս տարի:

Հ. Վէհմիհրշապուհին տեղն ո՞վ դրուեցաւ մարզպան.
Պ. Վասակ Սիւնեաց իշխանն, որ իր ազգին ամենայն չարիք հասուց (442):

Հ. Ի՞նչ պատճառաւ Յազկերտ պարսիկ մարզպանի տեղ Վասակը դրաւ.
Պ. Որպէս զի անով Հայոց սիրտը վաստկի և վերջն ուզածը ընէ:

Հ. Ուրիշ ինչ հնարք բանեցուց Յաղկերտ Հայերը հրկախպաշտ ընելու.

Պ. Հրաման հանեց որ Հայերն իրեն զօրք տան, որպէս զի ասով ազգին մեծերը և պատերազմական զօրութիւնը հեռացընէ որ չկարենան իրեն դէմ դնել:

Հ. Հայերն Յաղկերտին հրամանը կատարեցի՞ն.

Պ. Միաբան խորհրդով բազմաթիւ գունդ մը ղրկեցին. որոնց հետ մէկտեղ գացին շատ մը նախարարներ ու քահանաներ:

Հ. Ի՞նչ ըրաւ Յաղկերտ ասոնց զօրքերը.

Պ. Հոնաց վրայ պատերազմի տարաւ, ուր որ վեց եօթը տարի պատերազմով յոգնեցընելէն հետև, սկսաւ զամենքն ալ կրակապաշտութեան սպսպել:

Հ. Նախարարներէն ո՛վ յայտնի Թագաւորին հրամանին դէմ դնելով նահատակուեցաւ.

Պ. Վարդգին քաջ նախարարը, որ Թագաւորին ըսածներուն դէմ դնելով խաղը ըրաւ զինքը ու նահատակուեցաւ:

Հ. Ուրիշ որո՞նք նահատակուեցան.

Պ. Աւոլմ Գնունի և Մանաճիհր Իշտունի իրենց զօրքերովն. որոնք տեսնելով Յաղկերտին անօրէն հրամանը՝ փախեր էին. բայց Յաղկերտ հետևնէն զօրք ղրկեց ու զամենքն ալ Թրէ անցընել տուաւ:

Հ. Ան միջոցին որ նախարարներէն ոմանք Պարսկաստան էին՝ Հայաստան ինչ վիճակի մէջ էր.

Պ. Յաղկերտ՝ Վէնշապուհ անունով քրիստոնեայ մը ղրկեց՝ որ Հայերը շատ նեղէց, ու բայց ամէն Թուղթ մ՚ալ գրել տուաւ Հայոց՝ սպսպելով որ կամ պատասխանը ան և կամ Պարսից կրօնքը ընդունին. Յովսէփ կաթուղիկոսն աղգին միաբան հաւանութեամբն Թղթին պատասխանը գրեց:

Հ. Յաղկերտ երբոր առաւ Թղթին պատասխանը ինչ ըրաւ.

Պ. Սաստիկ բարկացաւ, ու հրաման գրեց որ բոլոր աղգին մեծամեծ նախարարներն Պարսկաստան գան:

Հ. Նախարարներն հնազանդեցա՞ն.

Պ. Ձարեբնին հասնելով եկան գնացին՝ որոնց գլխաւորներն էին Վասակ և Վարդան:

Հ. Երբոր նախարարներն Պարսկաստան հասան, Յաղկերտ հետերնին ինչպէս վարուեցաւ.

Պ. Մէկէն բանտ դնել տուաւ ու սկսաւ սպսպել որ կամ հաւատքնին ուրանան ու իրենց առջև պատուոյն հասնին, և կամ մեռնին:

Հ. Նախարարներն ան երկուքէն ո՞րը յանձն առին.

Պ. Տեսնելով որ եթէ իրենք մեռնին՝ Հայաստան ոչի տակ կ՚երթայ, գրաւուելոց յանձն առին, ու արևու երկրպագութիւն ընին, և շատ մոգերով Հայաստան դարձան:

Հ. Հայերն երբոր իմացան մոգերուն գալը ինչ ընին.

Պ. Սուրբ Ղևոնդ և ուրիշ աստուածընտիր քահանաներ Ժողովքեան հետ միացած՝ վանքին վազեցին ու լաւ մը ջարդ տալով լեզատատուփախուցին մոգպետը իրեն մոգերովն:

Հ. Ի՞նչ կերպով հանդարտեցաւ Ժողովուրդն.

Պ. Սուրբ Վարդան՝ Յովնէփ կաթուղիկոսին ոտքը ննջնալով՝ երեն մեղացը Թողութիւն խընդրեց. իսկ Վասակ ստուերամբ համոզեց քահանաները որ առ ժամին դէմ չդնեն մոգերուն՝ որպէս զի Յազկերտի առջև յանցաւոր չերեսուին, ու վերջը կամաց կամաց արտասահման ընեն:

Հ. Վասակայ աս խորհուրդն ինչ հետևանք ունեցաւ.

Պ. Նախապարծերն տեսնելով որ կամաց կամաց կրակապաշտութիւն կը հաստատուի Հայաստանի մէջ ու Վասակ Պարսից հետ միացած չարքերը կը հասցընէ Հայոց, վրան վազեցին փախուցին պարսիկները ու զինքն ալ բռնեցին. բայց աւետարանին վրայ երդումէ ընելուն համար՝ նորեն աղատ Թողուցին:

Հ. Հայերն երբեց աս նեղութիւններուն մէջ ուրիշներէ օգնութիւն չուզեցին.

Պ. Յունաց Թէոդոս Փոքր կայսերէն օգնութիւն խնդրեցին. բայց երբոր անիկայ մեռաւ, իր յաջորդն Մարկիանոս չօգնեց:

Հ. Երբոր Հայերն յոյսերնին կարեցին Յոյներէն, ինչ ըրին.

Պ. Հարիւր հազարի չափ մարդիկ Շահապիվան քաղաքն ժողվուելով, երեք գունդ բաժնեցին բոլոր զօրքը:

Հ. Ա՛ս գունդերուն զօրավար որո՞նք դրուեցան.

Պ. Պարսից դէմ կենալու գնդին զօրավար դրուեցաւ Ներշապուհ Աւրծրունի. երկրորդին Վարդան, որ Աղուանից օգնութեան գնաց. ու երրորդ գունդը տուին Վասակայ՝ Հայաստանը պահելու համար:

Հ. Վարդան Աղուանից երկիրն ինչ քաջութիւն ըրաւ.

Պ. Պարսից զօրքերը փախուց, մոգերը ջարդեց, ու համարձակ քրիստոնէութիւնը պաշտել սըկսաւ:

Հ. Ան միջոցին որ Վարդան Աղուանից կողմերն էր, Վասակ ինչ կ'ընէր Հայաստան.

Պ. Հաւատքը ուրացած՝ նորէն սկսաւ եկեղեցիներն աւերել ու կրակապաշտութիւն մացընել Հայաստանի մէջ:

Հ. Յազկերտ տեսնելով Հայոց պատրաստութիւնները ինչ ըրաւ.

Պ. Մի հրէայ անուանով պարսիկ հազարապետ ղրկեց, որ երթայ պատերազմը լինցընէ, ու բուն կողմն անցաւ համարձակ Վասակ, ու ինքը վրան առած պատերազմին հոգը ամեն չարիք կ'ընէր:

Հ. Հայերն վերջի պատերազմին ինչպէս պատրաստուեցան.

Պ. Վարդանայ հրամանաւն վաթսուն հազար հոգի ժողվուեցան, և պատերազմի պատրաստուեցան Աւարայր գեղին քովերն:

Հ. Ի՞նչպէս լինցաւ աս վերջի պատերազմին.

Պ. Մեծն Վարդան և իրեն ընկերներն շատ քաջութիւններ ընելէն եաքը, Վարդան քաջութեամբ զարնուելով մեռաւ, և երկու հարիւր լննսուն հոգի ալ իր ընկերներէն մեռան նոյն օրը. բայց ասոնցմէ նոյն օրերը բոլոր հաւատքի և հայ-

բենեաց վրայ մեռնողներուն Թիւն եղաւ հազար երեսունըվեց հոգի (451)։

Հ. Վասակ ուրիշ ինչ չարիք հասուց Հայոց.
Պ. Զեռքն ինկածն համ կը սպաննէր և համ հաւատքը ուրացընել կուտար. նոյնպես բռնեց ան պատուաւոր քահանաները որոնք սուրբ Կէտնգի անուանին Կէտնգեանք ըսուեցան, ու շղթայակապ կը պահէր, որ վերջը Պարսկաստան տարուելով հոն նահատակուեցան։

Հ. Վասակ երբեն չարութեան պատիժը ինչպէս գտաւ.
Պ. Յանցաւոր գտնուելով Յազկերտի առջև, որ աս ամեն չարիքէն ետքը չկրցաւ Հայերը արեւապաշտ ընել, բանտ գրուեցաւ, ուր որ որդնատելով մեռաւ ու կորսուեցաւ անյիշատակ։

ԴՈՒՍ ԺԴ.

Ատրոմիզդ և Ատրվհնասպ և վահանայ բրած պատերազմները։

Հ. Վասակին տեղն ով գրուեցաւ մարզպան.
Պ. Ատրոմիզդ, որ շատ մը քահանաները բռնեց ու շղթայի զարկաւ։

Հ. Ատրոմիզդայ ատենը քրիստոնէութիւնն ինչ վիճակի մէջ էր.
Պ. Անոր արատաբս հրաման տուաւ որ ամենքն ի բենց հաւատքը պաշտեն, թէպէտ և կրակատուն ներն ալ պակաս չէին։ Անոր ընելով սկսաւ նախարարները սպրդել որ Յազկերտին երթան առանց վախի՝ երդումընալով որ իրենց վտանգ մը չըլլար։

Հ. Նախարարներն երբոր Պարսկաստան հասան՝ Յազկերտ ինչ կերպով ընդունեցաւ զիրենք.
Պ. Մեկէն բանտ դնել տուաւ ու սկսաւ զիրենք սպրդել որ հաւատքնին ուրանան. բայց և ոչ մեկն Թուլցաւ հաւատքէն։

Հ. Նախարարներն որչափ տաեն բանտը կեցան.
Պ. Երկար տաեն բանտը կենալէն և շատ տանջանքներ քաշելէն, եաև Շղոմշապուհ անուանով իշխանին աղաչանքովը աղատեցան բանտէն ու Պարսկաստան կը կենային։

Հ. Դեռ որչափ տաեն ալ Պարսկաստան կեցան նախարարներն.
Պ. Ութ տարի ալ կենալէն եաև՝ երբոր Աբրվէզնասպ մարզպան կուգա գար Հայաստան, իրենք ալ միասեղ եկան (464)։

Հ. Ո՞վ էր մեծն Վահան.
Պ. Մեծին Վարդանայ Հմայեակ եղբօրը մեծ որդին էր։

Հ. Ինչո՞ւ համար Վահան հաւատքը ուրացաւ.
Պ. Վասն զի իրեն անթիւ կատարելութիւններուն ամենուն սիրելի էր. ուստի Պարսկաստան գտնուող ուրացեալ նախարարներն վրան նախանձելով զինքը ամբաստանեցին Պերոզի. Վահան ալ անոր աչքին չնկնալու համար հաւատքը ուրացաւ։

Հ. Վահան ինչպէս նորէն քրիստոնէութեան հաւատքը գարձաւ.
Պ. Լսելով որ Վախթանկ Վրաց Թագաւորն Պարսկիներէն ապստամբեր է, իրեն հետ եղած Հայերն ալ յորդորեց որ իրենք ալ ապստամբին, ու նորէն քրիստոնէութեան համար պատերազմին։

Հ. Վահանայ ըրած առաջարկութիւնը յանձն առին.

Պ. Շատերն յանձն առին. Վահանը սպարապետ դրին՝ և Սահակ Բագրատունին ալ մարզպան Այրվէնասպայ տեղը՝ զոր պատերազմի մէջ սպաննեցին (481):

Հ. Վահան երբոր ուրիշ նախարարներու ալ իմացուց իրեն ապստամբիլը ինչ ըրին անոնք.

Պ. Փոխանակ օգնելու՝ ուրիշ գացողներու ալ արգելք եղան, ու եաւնէն վազելով խափանեցին. բայց քանի մը հոգի իրեն հետ միացան կէսցան:

Հ. Պէրոզ երբոր լսեց Վահանայ ապստամբիլը ինչ ըրաւ.

Պ. Ատրներսեհին ձեռքովին շատ զօրք ղրկեց, ապստրեալով որ Վահանը ողջ բռնեն:

Հ. Վահան Ատրներսեհին դէմ քանի՞ հոգւով գնաց.

Պ. Շատ քիչ հոգւով, Յովհան Մանդակունին ալ հետն առած. անոր համար քաջութեան հետ աստուածային զօրութիւնը և հաւատքը օգնական առած՝ մեծ ջարդ մը տուաւ Թշնամեաց բանակին:

Հ. Ո՞վ ղրկուեցաւ նորէն Վահանայ դէմ.

Պ. Միհրանը, Հայոց և Վաղթանկ Վրաց Թագաւորին դէմ:

Հ. Վահան ինչո՞ւ համար Վրաստան գնաց.

Պ. Վասն զի Վաղթանկ օգնութիւն ուղէր եր Հայերէն՝ Պարսից դէմ գնելու. Վահան ալ գնաց իրեն խոստման դէմ չընելու համար:

Հ. Վաղթանկ ինչ խորհրդաւորութիւն ըրաւ Վահանայ.

Պ. Միհրանայ հետ խօսքը մէկ ընելով, Վահանը անպնացուց ան տեղուանքը, ինչուան որ Միհրան իր անթիւ զօրքերովին հասաւ, ու Վահան յանկարծակիի գալով չկրցաւ պատրաստուիլ որով և յաղթուեցաւ:

Հ. Ի՞նչ երևելի մարդիկ մեռան աս պատերազմիս մէջ.

Պ. Սահակ Բագրատունին ու Վասակ՝ Վահանայ եղբայրն. իսկ մնացածներէն շատ Միհրանայ կողմն անցան ու մնաց հարիւր հոգի, որոնք Տայոց կողմերն վախան:

Հ. Միհրանին տեղ ովքե սպարապետ դրուեցաւ.

Պ. Հաղարաւուխտ, որ նայնպէս չկրցաւ Վահանայ անպարտելի արուեստին յաղթել:

Հ. Վահան Հազարաւուխտին ձեռքէն ինչպէս ազատեցաւ.

Պ. Հազարաւուխտ իմանալով որ Վահան Դուինն վախեր է, գնաց Դուինը պաշարեց. Վահան չուզելով որ իր պատճառաւ քաղքին ինչա մը հասնի, իրեն քիչ մարդիկներովին եկաւ քաղքէն ու Պարսիկները ձգելով գնաց Շաղագոմ գաւառն:

Հ. Հազարաւուխտին տեղն ովքե ղրկուեցաւ.

Պ. Շապուհ Միհրանեան պարսիկն, որ իմանալով Վահանայ ուր տեղ ըլլալն՝ եկաւ պաշարեց:

Հ. Վահան ինչ կերպով ազատեցաւ Շապուհին ձեռքէն.

Պ. Շատ մը գեղացոց ձեռքն վահաններ ու բահեր տալով իր կեցած տեղը չարեց, ու ինքն ուրիշ

Ճամբով Պարսից վրայ վազեց դիշերանց, ու խուռ-
ւռւթիւն ձգելով Պարսից բանակին մէջ վեց հա-
րիւր հոգւոյ չափ մեռուց ու մնացածներն ալ
փախան։

Հ. Վահան ուրիշ ինչ քաջութիւններ ըրած
ունի.

Պ. Անգամ մը երեսուն հոգւով Շապուհին
դէմ ուրիշ մեծ յաղթութիւն մ'ալ ըրաւ՝ նոյն-
պէս յանկարծակի վրանին վազելով՝ երբոր անոնք
անփոյթ կեցեր էին առանելով Վահանին զօրաց
քիչցուորութիւնը։

Հ. Պարսիկք ինչ կերպով Վահանայ հետ հաշ-
տուեցան.

Պ. Երբոր Պերոզ մեռաւ ու Վաղարշ իր եղ-
բայրն Թագաւորեց, ասիկայ լսած ըլլալով Վա-
հանայ քաջութիւնները ու իրեն արգար պահանջ-
մունքը, ուղեց հաշտուիլ հետն. ուստի Նիխոր
անունով խազաղասէր մարդը ղրկեց, որ երթայ
աս բանս կատարէ։

Հ. Ի՞նչ կերպով կատարուեցաւ աս հաշտու-
թիւնն.

Պ. Վահան գաշինք դրաւ Նիխորայ հետ, որոնց
դէմաւորն էր Թէ քրիստոնէութիւնը ազատ պաշ-
տուի Հայաստանի մէջ ու Պարսիկք բնաւ չխառ-
նուին. Նիխոր յանձն առաւ. ան առեն Վահան
գնաց Պարսից դուռը ու նորէն երդումի առաւ
Թագաւորին, և ընդհանուր սպարապետ դրուե-
լով դարձաւ Հայաստան։

Հ. Ինչպէս մարզպան եղաւ Վահան.

Պ. Երբոր Անգեկան մարզպանն Պարսկաստան
դարձաւ՝ այնչափ գովեց զՎահան, որ Վաղարշ

ալ զինքը մարզպան դրաւ, ու Վահանին Վարդ
եղբայրն ալ սպարապետ։

Հ. Ինչո՞ւ համար վերջը նորէն Վահանին տեղը
Պարսիկ մարզպան դրուեցաւ.

Պ. Երբոր Վաղարշ մեռաւ, Պերոզին որդին
Կաւատը Թագաւորեց. ասիկայ մոգերէն յորդո-
րուած՝ Վահանայ տեղ պարսիկ մարզպան մը ղրր-
կեց և հետն ալ շատ քօրմեր. ասով նորէն
խռովութիւն ինկաւ Հայաստան։

Հ. Հայերը ընդունեցա՞ն նոր մարզպանն ու
քօրմերը.

Պ. Վահան ուրիշ նախարարաց հետ միաբանե-
լով վազեց նոր մարզպանին վրայ ու հալածեց
Հայաստանէն։

Հ. Վահան որչափ տարի մարզպանութիւն ը-
րաւ.

Պ. Քսանըվեց տարի ամեն գովելի հանգամանք-
ներով (491)։

ԴԱՍ ԺԴ.

*Վարդան մինչև Սմբատին կիւրապատուե-
լիքը։*

Հ. Վահանին տեղն ո՞վ դրուեցաւ մարզպան.

Պ. Վարդ՝ Վահանին պզտիկ եղբայրն, որ չորս
տարիէն մարզպանութենէն ինկաւ, վասն սուտ
ամբաստանութիւններ ընելուն համար։

Հ. Վարդին տեղն ո՞վ դրուեցաւ.

Պ. Բուբրդան անունով անպիտան պարսիկն, որ երեք տարի Հայերը շատ նեղեց:

Հ. Ի՞նչ մարդ է Մժեժ Գնունի.

Պ. Կարճ մարդ մ՚էր, որ երբոր Հոնք Հայաստանի վրայ վազելով աւերմունք կ՚ընէին, գէմերնին ելլելով յաղթեց անոնց ու հալածեց Հայաստանէն:

Հ. Մժեժ իրեն աս արդեանց համար ինչ փոխարէն ընդունեցաւ Կաւատէն.

Պ. Բուբրդանին տէղն մարզպան դրուեցաւ՝ որ երեսուն տարի մարզպանութիւն ըրաւ:

Հ. Մժեժին տէղն որո՞նք մարզպան դրուեցան.

Պ. Դինէշապուհ պարսիկն, որ Հայերը շատ կը նեղէր հաւատքի համար, ու Մովսէս Կաթուղիկոսին աղաչանքովն փոխուեցաւ ու տեղն ուրիշ մը եկաւ. վերջը զրկուեցաւ Սուրէն Ձիւխը որ Հայերը շատ նեղեց:

Հ. Աս միջոցներուն ինչ նշանաւոր փոփոխութեան բան եղաւ Հայաստանի մէջ.

Պ. Մովսէս Կաթուղիկոսն Հայոց տօմարը նորոգելով նոր թուական հաստատեց. ուսկից սկսեալ ինչուան հիմա 1329 տարի է:

Հ. Սուրէն մարզպանն ինչպէս սպանուեցաւ.

Պ. Սուրէն՝ Վարդան Մամիկոնեանին Մանուէլ եղբայրը սպաննեց. Վարդան աս բանիս վրայ բարկացած՝ զօրք ժողվեց վազեց Դուինն քաղքին վրայ, ու քաղաքը առնելով Սուրէնը սպաննեց ու զօրքն ալ ջարդեց ու ցրուեց (564):

Հ. Երբոր Վարդանայ աս ըրած գործը հասաւ

Խոսրով Պարսից Թագաւորին ականջն, ինչ ըրաւ Խոսրով.

Պ. Շատ զօրք զրկեց Վարդանայ վրայ. բայց Վարդան վարպետութեամբ պատերազմելով յաղթեց անոնց ու ցրուեց:

Հ. Երբոր Խոսրով աւելի մեծ բանակ մը զրկեց, Վարդան ինչ ըրաւ.

Պ. Տեսնելով որ իր քովիններէն շատ փախան գաղտուկ, ինքն ալ Կ.Պոլիս գնաց և Յուստինիանոս կայսերէն օգնութիւն ուզեց. Յուստինիանոս ալ տուաւ:

Հ. Վարդան Յունաց օգնութեամբն կրցաւ Պարսից յաղթել.

Պ. Խոսրով ինքը անձամբ հարիւր քառասուն հազար զօրքով Վարդանայ և Յունաց վրայ եկաւ. և երկու կողմէն ալ շատ ջարդ ըլլալէն ետև, նորէն Պարսից ձեռքը մնաց Հայաստան:

Հ. Երբոր նորէն Պարսից ձեռքը մնաց Հայաստան, ո՞վ եղաւ մարզպան.

Պ. Ձիւխը Վրան խաղաղասէր պարսիկն՝ տասնըհինգ տարի: Անկից վերջն Պարսկ մարզպանն եղաւ (578):

Հ. Ձիւխը Վրանին տէղն ո՞վ եղաւ մարզպան.

Պ. Սմբատ Բագրատունի՝ իրեն քաջութիւններուն համար, որ ութ տարի մարզպանութիւն ըրաւ.

Հ. Իրեն ո՞վ յաջորդեց.

Պ. Դաւիթ Սահառունի, որ քսանըչորս տարի մարզպանութիւն ընելէն ետքն, վախնալով Պարսիկներէն՝ թողուց իշխանութիւնը և Կոստանդնուպոլիս փախաւ:

Հ. Դաւիթ Սահառունիին առեն ի՞նչ յիշատակի արժանի գործողութիւն եղաւ Հայաստանի մէջ.

Պ. Մուշեղ Մամիկոնեան իշխանին և Գայլ Վահանին Պարսից հետ ըրած պատերազմները:

Հ. Ի՞նչ պատճառաւ եղան այս պատերազմները.

Պ. Խոսրով պատճառաւ մը թշնամանալով Մուշեղայ հետ, վրան պատերազմի ելաւ. Մուշեղ ալ իրեն օգնութեան կանչեց Վահան իր զարմիկը, որ իր վարպետութիւններուն համար Գայլ ըսուեցաւ:

Հ. Գայլ Վահանին քաջութեանցն ու վարպետութեանցն ոմն հետևող եղաւ.

Պ. Իր որդին Սմբատ, որ Պարսից շատ անգամ յաղթեց ու ջորս երեւելի զօրավարներ սպաննեց:

Հ. Դաւիթ Սահառունիին տեղ ով մարզպան դրուեցաւ.

Պ. Վարազտիրոց՝ Սմբատ Բագրատունիին որդին, որ եօթը տարի մարզպանութիւն ընելէն ետքը իր ընտանիքովն Կ.Պոլիս փախաւ:

Հ. Ո՞վ եղաւ առջի կիւրապաղատն.

Պ. Դաւիթ Սահառունին:

Հ. Ի՞նչպէս եղաւ որ Դաւիթ կիւրապաղատ ղրկուեցաւ.

Պ. Այս միջոցներուն Պարսից մէջ խառնուածքն ինկնալով, Հայերն Յոյներուն ապաւինեցան ու իրենցմէ իշխան մը ուղեցին. անոնք ալ Դաւիթը ղրկեցին Կիւրապաղատ անուանելով, որ իշխանութեան անուն մ'է. բայց ջորս տարիէն նորէն Հայերն մերժեցին զԴաւիթը:

Պ. Պարսիկներէն զատ ուրիշ ի՞նչ թշնամի սկսաւ վազել Հայաստանի վրայ այս միջոցներուն.

Պ. Հագարացիք՝ որ Պարսիկներէն աւելի շատ չարիք հասուցին Հայոց:

Հ. Հագարացւոց արշաւանացը եղա՞ն նախապարները որ դէմ գնեն.

Պ. Թէոդորոս Ռշտունի և Վահան Կամսարական ութ հազար զօրքով (676):

Հ. Վահանին այսպիսի ազգասիրական գործողութեանն որո՞նք արգելք եղան.

Պ. Երբոր Հագարացւոց դէմ պատերազմի ելեր էր, Սահուռ Անձևացին և ուրիշներն՝ Հագարացւոց կողմն անցնելով սկսան Տաճիկներուն հետ մեկտեղ Հայերը չարգելել և այսպէս ցրուեցին Վահանայ զօրքերը:

Հ. Հագարացիք Վահանայ զօրքը չարգելլէն ետև ի՞նչ ըրին.

Պ. Շատ մարդ Թրէ անցնելէն ետև, երեսունը հինգ հազար հոգի ալ գերի տարին:

Հ. Հագարացւոց աս ըրած չարգէն ետև ով զրկուեցաւ կիւրապաղատ Յունաց կողմանէ.

Պ. Վարազտիրոց, որ տարիէ մը մեռաւ և իրեն յաջորդեց իր տղան Սմբատ:

ԴՍ.Ս ԺԵ·

Սկիզբ կիւրակոսեան մինչև Բագրատունեաց թագաւորութեան կանգնուիլը:

Հ· Սմբատին կիւրակոսեան առեն Հայերն հանդիստ անցուցին·

Պ· Սմբատին կիւրակոսեան երրորդ տարին Հագարացիք վազեցին Հայաստանի վրայ, ու շատ կոտորածներ ըրին. նախարարներն միաբան հնազանդեցան Հագարացւոց, և Յունաց իշխանութենեն եկան, որուն Յոյներըը շատ նեղացան (683):

Հ· Սմբատին տեղն ո՞վ եղաւ իշխան·

Պ· Համազասպ Մամիկոնեան, որ քիչ մ' առաջ նեն նորեն Յունաց հնազանդելով անոնցմէ Պարսիկ ըսուած իշխանութիւնը առաւ: Սմիրապեան բոլոր իրեն քովի եղած Հայ պատանդները Թիֆլիս անցընել տուաւ. անոր յաջորդին նորեն հնազանդեցան Հայերն, ու քիչ առենեն Համազասպ ալ մեռնելով իրեն տեղը պարսիկ դրուեցաւ իր եղբայրն Գրիգոր:

Հ· Գրիգոր ո՞րչափ առեն պարսիկ եղաւ, ու իրեն ո՞վ յաջորդեց·

Պ· Քանըչորս տարի· ու վերջը պատերազմի մէջ մեռաւ: Երկու տարի տեղն ու վրայ եղաւ Հայաստան, մինչև որ Աշոտ Բագրատունին զօրանալով Թշնամեաց դէմ դրաւ, Հագարացւոց հարկ տալով:

Հ· Աշոտ ո՞րչափ առեն պատերազմեցաւ·

Պ· Յոյներն խմանալով որ Հայերն Հագարացւոց հարկատու եղեր են, շատ զօրք զրկելով մեծամեծ աւերմունքներ ըրին Հայաստան· Հագարացիք ալ ընդհակառակն կարծելով որ Հայերը Յունաց հնազանդեր են, իրենք ալ նոյնպէս շատ վնասներ հասուցին Հայոց. Աշոտ ատոնց դէմ դրաւ քաջութեամբ, բայց ինքն ալ զարնուելով մեռաւ իրեք տարի իշխելէն ետքը (692):

Հ· Աշոտին մեռնելէն ետև ո՞վ իշխեց Հայոց·

Պ· Հագարացիք, որոնք Քրիստոսի 693 թուականին սկսան Հագարացի իշխան մը զրկել Աստիկան անունով, որուն առջինը եղաւ Աբդըլլա:

Հ· Աբդըլլային առջի գործողութիւնը ո՞րն եղաւ·

Պ· Նախարարները և Սահակ կաթուղիկոսը բռնեց ու Դամասկոս զրկեց: Քիչ մ' առենեն Սմբատ Բիւրատեանն հալածեց զինքը Հայաստանեն Յունաց օգնութեամբ:

Հ· Հագարացիք Սմբատայ աս ըրած գործողութեան վրէժը ինչպէս հանեցին·

Պ· Մահմատ անունով զօրավարը զրկեցին, որ շատ վնաս հասուց· ու վերջը Սահակ կաթուղիկոսին աղաչանաց Թզթովն խաղաղութիւն ըրաւ ու դերիները ազատեց:

Հ· Նախարարաց ազատելէն ետև Կաչմ ոսկիկան ինչ չարիք հասուց Հայոց·

Պ· Նախարարները և ուրիշ ազգին մեծերը Նախջուանի եկեղեցւոյն մէջն այրելու տուաւ (704):

Հ· Կաչմին տեղն որո՞նք գրուեցան ոսկիկան·

Պ· Վխլեթ ու Մահմէտ, որոնք շատ չարիք հա-

. սուլին. և Աբգըլազիզ որ քաղցրութեամբ խնամ-
մեց տղան։

Հ. Անոնցմէ եաքը որո՞նք գրուեցան ոսոխիան.
Պ. Մրուան՝ որ երկու տարիէն Աչոտը իշխան
գնելով՝ ինքը գնաց ամիրապետ եղաւ. բայց երբոր
Մրուան մեռաւ, Աչոտին տեղն Եզիտ անունով
չար մարդն ոսոխիան գրուեցաւ, որ Հայերը շատ
նեղեց (758)։

Հ. Եզիտին տեղն ո՞վ իշխեց Հայոց.
Պ. Սահակ Բագրատունի բարեպաշտ մարդը
պատրիկ գրուեցաւ, որուն վիճերորդ տարին
Սիւլէյմանը ոսոխիան ղրկուեցաւ. քիչ մ՚ առաջ
նէն եկաւ Պէքիր անողորմ մարդն. ու վերջն ալ
Հասան՝ որ ամենէն աւելի նեղեց Հայերը։

Հ. Հասանին առեն Հայերն ինչ գործողու-
թիւն ըրին,
Պ. Մուշեղ Մամիկոնեան իշխանն Հասանին
զօրքերը լաւ մը ջարդեց ու զինքն ալ Դուինէն
փախուց. նոյնպէս նաև Աչոտ Մամիկոնեան
քանի մը անգամ յաղթեց Հագարացոց, մինչև
որ Եզիտ Բ. շատ զօրքով նորէն նուաճեց Հայերը,
ու շատ չարիք հասուց, որուն նմանը չէր եղած
Հայաստանի մէջ (787)։

Հ. Եզիտէն եաքը Հայերն ինչ վիճակ ունեցան.
Պ. Քիչ մը հանգստացան, որովհետև Խուզիմա
և Հոլ ոսոխիանները որ եաւէ եաւէ նստեցան՝
այնչափ չնեղեցին զՀայերը։

Հ. Հոլին տեղն ո՞վ իշխեց Հայոց.
Պ. Նախարարաց աղաչանքովը պատրիկ գրուե-
ցաւ Բագրատունին, որ վերջէն տե-

րութեան առջև յանցաւոր գտնուելով աչքէ
ընկաւ։

Հ. Բագարատին տեղն ո՞վ ղրկուեցաւ ոսոխիան.
Պ. Ապուսէթ, որ Բագարատը բռնեց ու Դա-
մասկոս ղրկեց։ Այ՚ քանիս բարկացած Սասուն-
ցիք՝ Ապուսէթին վրայ վազեցին ու սպաննեցին
(849)։

Հ. Ամիրապետն երբոր լսեց Ապուսէթին սպան-
նուիլը՝ ինչ ըրաւ.
Պ. Բուղա ոսոխիանը ղրկեց հրաման տալով
որ ձեռքէն եկած չարիքը հասցընէ Հայոց. որ
բոլոր Հայաստան արիւնլուայ ըրաւ։

Հ. Նախարարներէն չեղա՞ մարդ մը որ Բու-
ղային ընդդիմանայ.
Պ. Աչոտ Սրծրունին կ՚ուզէր ընդդիմանալ.
բայց տեսնելով որ ուրիշ նախարարներն չեն օգ-
ներ, ինքն ալ շատ ընծաներով գնաց Բուղային
սիրտը առնելու. բայց փոխանակ պատիւ ընդու-
նելու անով տեղով գերի գնաց։

Հ. Նախարարներէն ո՞վ եղաւ որ Բուղային ա-
ռաջնորդեց, որպէս զի ինքը պատուոյ հասնի.
Պ. Սմբատ սպարապետն. բայց Բուղա ամեն
չարութիւն ընելէն եաքը փոխանակ պատուոյ
հասցընելու՝ չղթայի զարկաւ ու Պաղատ գերի
տարաւ, իր տեղը Շեխի անունով պարսիկը ոս-
տիկան դնելով։

Հ. Նախարարներն և ուրիշ գերիներն հոն ինչ
եղան.
Պ. Ամիրապետին բռնութիւններէն ոմանք հա-
ւատքնին ուրացան ուշասն ալ նահատակուեցան.

Սմբատ ալ մեղացը վրայ զրջալով բանտին մէջը մեռաւ ու Խոստովանող ըսուեցաւ (856)։

Հ. Հայոց այսչափ թշուառութեանց պատճառ որո՞նք եղան.

Պ. Ոչ այնչափ Յոյներն և Պարսիկներն կամ Հագարացիք, որչափ նոյն միջոցուան մեր ազգին նախանձու, աւերութեան, անմիաբանութեան, և որ մեծն է՝ անկրթութեան և անճնասիրութեան զօրացած ախտերն։ Ասոնցմէ ամեն կըրթեալ ազգերը խորշեր են, ինչպէս նաև մեր ազգն ալ իրեն կրթութեան աւենը։

ԹՈՂԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆ

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ

ԴԱՍ ԺԶ.

Աշոտ Ա. և Սմբատ Ա.

Հ. Բագրատունեաց իշխանութեան՝ առջի թագաւորն ո՞վ եղաւ.

Պ. Աշոտ՝ Սմբատ Խոստովանողին որդին։

Հ. Ի՞նչ կերպով Աշոտ ասս իշխանութեան հաստատ.

Պ. Շեխին ոստիկանութեան աւենն Հայաստանի վրայ հոգ տանելով և Հագարացւոց հաստատմութիւն ցուցընելով, Շեխին տեղը վերադարձու եղաւ Հայաստանի (859)։

Հ. Ի՞նչպէս թագաւոր եղաւ Աշոտ.

Պ. Նախարարներն Գէորգ կաթուղիկոսին հետ միաբանած ամիրապետէն խնդրեցին որ իրենց թագաւոր դնէ Աշոտը, խոստանալով որ հաստատում կը կենան. ամիրապետը Աշոտին լաւութիւններըը լսած ըլլալով՝ կատարեց խնդիրքնին։

Հ. Աշոտ ինչ պատիւ գտաւ Լևոն կայսերէն, ու ինչպէս մեռաւ.

Պ. Հայաստանի ամեն կողմերը խաղաղցնելէն

Եաքը Կոստանդնուպոլիս գնաց Լևոն կայսեր յարգուելեան համար, ուր որ մեծամեծ պատիւները գտաւ. վերջը Հայաստան գառնալու առեն Շիրակ հասնելով ծանր հիւանդացաւ, ու ամեն հոգևորական պատրաստութիւնները ընելով մեռաւ 71 տարեկան, 26 տարի իշխելէն ու հինգ տարի թագաւորելէն եաքը:

Հ. Սմբատ երբոր հօրը տեղը անցաւ, ո՞վ եղաւ որ թագաւորութեան աչք ձգէ.

Պ. Աբաս իր հօրեղբայրն շատ զօրք ժողված կ՚ուզէր ինքը թագաւորել. բայց երկու անգամ յաղթուեցաւ. Սմբատ Աբասին տեղը սպարապետ դրաւ իր Շապուհ եղբայրը:

Հ. Սմբատ՝ Աբասը նուաճելէն եաւ ուրիշ ի՞նչ թշնամի ունեցաւ.

Պ. Ափշին Պարսից ոստիկանն նախանձելով Սմբատայ մեծնալուն վրայ երեսուն հազար զօրքով վրան պատերազմի եկաւ. Սմբատ քաղցրութեամբ Ափշինին սիրտը ինձեցուց ու հաշտուեցաւ հետն:

Հ. Ափշին ո՞րչափ տուեն հաստատուն մնաց իր դաշինքին վրայ.

Պ. Շատ քիչ. վասն զի ղզջալով ըրած հաշտութեան վրայ, խաբէութեամբ Սմբատայ վրայ վազեց ու առջի բերան շատ չարիք հասուց. Սմբատ շատ զօրք ժողվեց ու փախուց Ափշինը:

Հ. Սմբատ Ափշինին յաղթելէն եաքը ուրիշ ի՞նչ թշնամի ունեցաւ.

Պ. Ահմատ Մ[illegible]ագեատայ ոստիկանը, որուն հետ միացաւ նաև Գագիկ Աբծրունին՝ Սմբատայ ազգականներէն մէկին, ու Ահմատինառաջնորդ եղաւ:

Սմբատ թէպէտ և յանկարծակիի եկաւ, բայց քաջութեամբ պատերազմելով յաղթեց Ահմատին ու փախուց իր տեղը:

Հ. Սմբատ Ահմատին ալ յաղթելէն եաքը հանդիստ մնա՞ց.

Պ. Չէ. վասն զի Ափշին նորէն պատերազմի ելաւ վրան, ու Սմբատ ալ անօգնական մնալով պատանդ տուաւ իր որդին. բայց Ափշին երբոր, ուրիշ չարիք ալ կ՚ուզէր հասցընել, ինքը սոսկալի մահուամբ մեռաւ, ու իրեն տեղը յաջորդեց Յուսուփ իր եղբայրը:

Հ. Սմբատ ոստիկաններուն բռնութենէն ազատելու համար ի՞նչ ճար գտաւ.

Պ. Ամիրապետէն խնդրեց որ փոխանակ տուրքերը ոստիկաններուն ձեռքովն տալու, ուղղակի ամիրապետին ղրկէ ինքը:

Հ. Ինչո՞ւ համար Ատրներսեհ վրաց Թագաւորն ու նախարարները Սմբատայ դէմ ելան.

Պ. Եգերացւոց Կոստանդին Թագաւորն ապստամբեր էր Ատրներսեհին. Սմբատ Ատրներսեհին հետ մէկտեղ վրան պատերազմի ելաւ, ու զինքը Ատրներսեհին ձեռքովն բռնել տալով Անիի ամրոցը դրաւ. չորս ամսէն վրան գթալով՝ բանտէն հանեց ու արձակեց իր տէրութիւնը: Ա՛ս բանս նախարարները իրենց նախատինք սեպելով ապստամբեցան:

Հ. Նախարարներուն ապստամբութիւնն ի՞նչ վերջ ունեցաւ.

Պ. Գործած գարանին չյաջողելով՝ չարաչար յաղթուեցան. Սմբատ նախարարներուն շատին աչքը կուրցուց, ու Ատրներսեհին վրայ գթալով աղատեց:

Հ. Սմբատ նախարարներուն յաղթելէն ետքը, ինչ նոր խռովութիւն ընկաւ Հայաստանի մէջ.

Պ. Գագիկ Արծրունի Սմբատայ քեռորդին ապստամբելով իրմէ, գնաց Յուսուփին քով. Յուսուփ ալ որպէս զի Հայաստանի մէջ խռովութիւն ձգէ՝ զինքը Թագաւոր ըրաւ (908):

Հ. Գագիկայ Թագաւորութենէն ինչ բան հետաքրքիր եղան.

Պ. Գագիկ և Յուսուփ միացած՝ վազեցին Սմբատայ վրայ, որոնց կողմն անցան նաև նախարարներն ալ շատ. Սմբատ ալ տեսնելով որ մինակ դէմ չկրնար գնել, Դուգարացւոց երկիրը փախաւ:

Հ. Սմբատ Դուգարացւոց քովէն ո՞ւր գնաց քաշուեցաւ.

Պ. Երբոր տեսաւ որ իր Աշոտ ու Մուշեղ որդիքն ալ յաղթուեցան Ալորդիներուն մօտ, Թեամէն, ինքն ալ յուսահատած Կապոյտ ետաձ ամուր բերդը գնաց քաշուեցաւ:

Հ. Յուսուփ ինչպէս առաւ Կապոյտ բերդը.

Պ. Սմբատ տեսնելով որ իր պատճառաւն տասնիկ զարգ կ՚ըլլայ, անձնատուր եղաւ Յուսուփին՝ երդումն առնելով որ իր անձին վնաս չհասցնէ:

Հ. Յուսուփ Սմբատայ ինչ ըրաւ.

Պ. Նախ գրուանց պատիւ ցոյց ուղաւ ազատ ալ Թողուց. բայց վերջը նորէն խարդախութեամբ կանչելով սկսաւ տանջել ու չարչարել որ կամ հաւատքը ուրանայ և կամ մեռնի. տսկալի տանջանքներ տալէն վերջը մորթել ուզեցին ալ կարել տուաւ՝ տասնը չորս տարի Թշուառութեամբ Թագաւորելէն ետքը (913):

ԴԱՍ ԺԷ.

Աշոտ Բ. Երկար և Աբաս:

Հ. Սմբատին մեռնելէն ետքը Հայոց վիճակն ինչպէս եղաւ.

Պ. Յուսուփ Երընջակ ամուր բերդը առնելով, բնակիչներուն մեծ մասը ջարդեց ու շատն ալ գերի տարաւ. ու բոլոր Հայաստանի տիրելով պահապաններ Թողուց ու ինքը Պարսկաստան գնաց:

Հ. Երբոր լսեց Աշոտ՝ Սմբատայ տղան՝ իր հօրը մեռնիլը ինչ ըրաւ.

Պ. Վեցհարիւր հոգւոյ չափ մարդիկ ժողվելով, վազեց Յուսուփին Թողուցած պահապաններուն վրայ ու սաստիկ ջարդ տալով զամենքն ալ փախուց:

Հ. Հայերը Աշոտ Երկաթին քաջութիւնները տեսնելով ինչ ըրին.

Պ. Միաբանեցան ու զինքը Թագաւոր դրին. բայց քիչ մ՚ատենէն նախարարներէն ոմանք վրան նախանձելով, ապստամբեցան իրմէ ու նորէն խռովեցին աշխարհը: Այս բաներէս զօրացած Յուսուփ՝ շատ չարիք հասուց Հայոց:

Հ. Հայոց աս Թշուառութիւններուն մէջ, չեզանձ մէկն որ ողբերի ու խաղաղեցնել ջանայ.

Պ. Կոստանդին Պերփերածէն Յունաց կայսրն լսելով Հայոց խեղճութիւնները, Աշոտը Կոստանդնուպոլիս կանչեց, ու շատ պատուելէն ետ-

քը՝ Յունաց զօրքով զինքը իր Թագաւորու-
Թեանը դարձուց (921)։

Հ. Աշոտ ասանկ փառքով Հայաստան գառնա-
լէն վերջը կրցաւ խաղաղ Թագաւորել։

Պ. Զէ. վասն զի Յուսուփ Աշոտ Երկաթին հօր
եղբօրը տղան Աշոտը Թագաւորեցուց որ Բանա-
ւոր ըսուեցաւ. ասով Նորէն խռովութիւն ընկաւ
Հայոց մէջ. ու սասանիլ չարդեր եղան երկու կող-
մէն ալ, ինչուան որ Յովհաննէս կաթուղիկոսն
հաշտեցուց զնրանք։

Հ. Աշոտ Երկաթ՝ Աշոտ բռնաւորէն զատ ուրիշ
ինչ Թշնամիներ ունեցաւ.

Պ. Անկրթութեան և անկարգութեան հոգի
մտած ըլլալով, ամէնքը կ'ուզէին ինքնիշխան
Թագաւոր ըլլալ. ինչուան նաև Աբաս՝ Աշոտի
եղբայրն ալ ապստամբեցաւ, ու պատերազմներ
ըրաւ եղբօրը հետ. Աշոտ ալ յուսահատած դնաց
Սևան կղզին քաշուեցաւ հարիւր հոգւով։

Հ. Աշոտ Սևան կղզին քաշուելէն առաջ ինչ
քաջութիւն ըրաւ Յլիկ Ամրամին դէմ։

Պ. Երբոր օր մը Աշոտ զուարճութեան համար
Ուսէացւոց կողմն դնացեր էր, լսելով անոնց իշ-
խանին Յլիկ Ամրամին ապստամբութիւնը, Եգե-
բացւոց Թագաւորէն քիչ մը զօրք օգնութիւն ա-
ռաւ ու գնաց ամուր բերդի մը մէջ պահուըտե-
ցաւ. Ամրամ եկաւ պաշարեց զինքը. Աշոտին քո-
ղի մարդիկը տեսնելով որ ազատում չկայ, մե-
ծերնին որոշեցին որ Աշոտը բռնեն Ամրամին մատ-
նեն ու իրենք ազատին. Աշոտ իմանալով անոնց
չարութիւնը՝ գիշերանց ձի հեծաւ ու թշնամեաց
մէջէն քաջութեամբ անցնելով փախաւ Սևան
կղզին գնաց. ասոր նման շատ քաջութիւններ
ըրաւ Աշոտ։

Հ. Երբոր Աշոտ Սևան կղզին քաշուեր էր,
Հայաստան ինչ վիճակի մէջ էր.

Պ. Յուսուփ՝ Նըսր անուշով վերակացու մը
ղրկեց որ շատ չարիք հասուց Հայոց. իրենց ան-
միաբանութեանն ցաւալի ևարժանաւոր պատիժ։

Հ. Աշոտ Երկաթ ինչպէս յաղթեց Բզնունեաց։

Պ. Նըսրին տեղը Բզնունեաց. ասիկայ կ-
մանալով որ Աշոտ Սևան կղզին քաշուեր է՝ ուզեց
բռնել. բայց Աշոտ իրեն քիչ ուրիշ մարդիկը այլև
այլ դաւակներու մէջ բաժնելով նեռատգութիւն
շատ մարդ սպանեց, որով թշնամիներն սկսան
փախչիլ. ինքն ալ եռանդով հալածեց, ու
դարձաւ իր տեղը։

Հ. Աշոտ ինչուան երբ Սևան կղզին քաշուած
մնաց.

Պ. Տեսնելով որ կամաց կամաց խաղաղացաւ
Հայաստան, ինքն ևկաւ իր Թագաւորութիւնը
ձեռք առաւ ու հաշտութիւն ըրաւ Աբաս եղբօրը
հետ. և քանի որ տարի ընդհատ ու անհանգիստ
կերպով Թագաւորելէն ետքը՝ մեռաւ։ Անիկայ
Շահընշահ (Թագաւորներու Թագաւոր) ալ ը-
սուեցաւ։

Հ. Աբաս՝ եղբօրը տեղ յաջորդելով ինչ կեր-
պով կառավարեց աղգը.

Պ. Ամենը Կարս գրաւ. իր զգօնութեամբն
Թշնամիներուն յաղթեց ու խաղաղութիւն ըրաւ,
որով Հայաստան սկսաւ ծաղկիլ։

Հ. Աբաս ինչ երևելի պատերազմ ըրած ունի.

Պ. Բէ՝ Վրաց և Աղխազաց Թագաւորն պա-
տերազմի ելաւ Աբասին դէմ, ու ծաղրելով պատ-

գամ զրկեց որ Կարսին մայր եկեղեցին ինքը սկսած գայ օրհնէ Վրաց Ծխով. Աբաս դէմն ելաւ յաղթեց ու բռնեց և Կարս բերելով ցըցուց ան եկեղեցին որ կ'ուզէր օրհնել, ու վերջը աչքերը կուրցուց:

Հ. Աբաս ո՞րչափ տարի թագաւորեց.
Պ. Քսանըչորս տարի խելքով ու խաղաղութեամբ (953):

ԴԱՍ ԺԸ.

Արծրունեաց կամ Վասպուրականի աշխարհին թագաւորութիւնը: Աշոտ Ողորմած ու Սմբատ Բ.

Հ. Ո՞վ եղաւ Արծրունեաց առաջին թագաւորը.
Պ. Գագիկ, Սմբատ առաջնոյն քեռորդին, ինչպէս որ վերը ըսինք:

Հ. Գագիկ որո՞նք յաջորդեցին.
Պ. Իր որդին Աշոտ Դերենիկ տասնըվեց տարի. Հոքը Դերենիկին պզտի եղբայրն Համազասպ Սբուասէն, որուն յաջորդեցին իր երեք տղաքն Աշոտ, Գուրգէն, Սենեքերիմ. ասոնց Սենեքերիմը Սկիւթացւոց բռնութիւններէն ազատելու համար՝ ինքը Սեբաստիոյ գաւառը առաւ Յունաց կայսրէն ու վասպուրականը անոնց տուաւ 1021 ին: Հոն երեք յաջորդեց իր որդին Դաւիթ, անոր ալ յաջորդեցին Աշոտ և Աբուսահլ, որոնք երբոր մեռան 1080ին, բոլորովին վերցուեցաւ ան թագաւորութիւնն ալ:

Հ. Աշոտ Դերենիկին թագաւորութեան առեղծ ինչ յիշատակի արժանի գործ պատահեցաւ.

Պ. Ամլեաթիսլ Հաւնունիին Դերենիկը մահանալը ու վերջէն ըրած քաջութիւնը:

Հ. Ամլեաթիսլ ինչո՞ւ համար Դերենիկը մատնեց Թշնամեաց ձեռքը.
Պ. Վասն զի Դերենիկ ուրիշներուն գրգռութեամբը Ամլեաթիսլը սպաթաւորութեան պաշտօնէն ձգեր էր. Ամլեաթիսլ ալ առ բանիս վրէժը առնելու համար Հէր ու Զարեւանդ գաւառներուն իշխանները պատերազմի յորդորելով անոնց ձեռքը մատնեց զինքը:

Հ. Ամլեաթիսլ երբ ըրածին վրայ ինչպէս զղջաց.
Պ. Վանահայրերն ու եպիսկոպոսներն լսելով առ բանս՝ նզովեցին Ամլեաթիսլը. ինքն ալ զղջաց երբ յանցանաց վրայ. օր մը երբոր իշխաններն դաշտի մը մէջ Դերենիկը կը չարչարէին հեռը խաղալով, Ամլեաթիսլ իմացաւ ու հոն տեղւոյնը դարան մտաւ և իշխաններէն ոմը սպանեց ոմը փախաւ Հէր քաղաքը, որոնք մեկին քաղքին դռները գոցեցին. Ամլեաթիսլ այնպէս կատաղութեամբ զարկաւ՝ որ սուրն երկրին մէջը խրեցաւ մնաց. և առանկով աղատեց Դերենիկը (940):

Հ. Աբասին մեռնելէն ետև Հայոց վիճակն ինչպէս եղաւ.
Պ. Նախարարներն չմիաբանելնուն համար տասը տարի առանց թագաւորի մնաց Հայաստան, Թէպէտ և Աշոտ Աբասին որդին շատ ջորը ժողված խելքով աղքը կը կառավարեր ու Թշնամիները սիրաը վախ ձգեց երեն քաջութիւններով (952):

Հ. Աշոտ Գ. ինչպէս թագաւորեց.
Պ. Տեսնելով նախարարներն Աշոտին կատարե-

լութիւնները՝ Թագաւոր օծեցին զինքը· ասիկայ իր աղօրմածութեան համար Աչոա Ողորմած ըսուեցաւ։

Հ· Աչոային առեն ուրիշ ինչ Թագաւոր ալ կար Հայաստան.

Պ· Մուշեղ Աչոային եղբայրն գլուխ քաշելով Կարսի մէջ Թագաւորեց· Աչոա խռովութիւնը լալու համար ձայն չհանեց· ուստի Թագաւորական ան ձիւղն ալ քիչ մը առեն գնաց ու վերջը Յունաց անցաւ։

Հ· Աչոային յիշատակի արժանի կատարելութիւններն որո՞նք են.

Պ· Իրեն խաղաղասէր խելացիութիւնն ու բարեպաշտութիւնն, որուն նմանը չեղաւ Բագրատունեաց մէջ։ Ասիկայ Անին մայրաքաղաք ընելով զարդարեց։

Հ· Աչոա ինչ արդիւնք ըրաւ որ ամիրապետէն պատիւներ ընդունեցաւ.

Պ· Համուռն Տաճիկներուն ոստիկանն ալ ըլլատամբելով ամիրապետէն, Հայաստանի վրայ վազեց· Աչոա դէմն ելլելով զինքը սպանեց։

Հ· Աչոային ալ յաջորդեց.

Պ· Փառանըվեց տարի սքանչելի կերպով կառավարելէն ետքը, սրբութեամբ մեռաւ· իրեն յաջորդեց Սմբատ իր անդրանիկը։

Հ· Սմբատ Ա· ինչ առեակ կառավարութիւն ունեցաւ.

Պ· Իր հօրը պէս խաղաղասէր ու շինութեանց եռանդ եղաւ, ու Տրգատ Ճարտարապետին ձեռքովն շինել տուաւ Անիի մայր եկեղեցին և ուրիշ շատ շէնքեր։

Հ· Ինչպէս եղաւ իր բարեպաշտութեանը մէջ մնայ.

Պ· Զէ· սկսաւ վերջերը եկեղեցական օրինաց դէմ բաներ ընել, որով առիթ եղաւ· տասուերկու տարի Թագաւորելէն ետքը մեռաւ (988)։

ԴԱՍ ԺԹ·

Գագիկ Ա· և Յովհաննէս Սմբատ։

Հ· Գագիկ Ա· ինչ կողմանէ անուանի եղաւ.

Պ· Թէ բարեպաշտութեամբ և թէ քաղաքական նութեամբ Բագրատունեաց երևելի ու գովելի Թագաւորներէն մէկն եղաւ· երեսուն տարի Թագաւորելէն ետքը մեռաւ· ասիկայ լմընցուց Անիին շէնքերը։

Հ· Ո՞վ յաջորդեց Գագիկ Ա֊ն·

Պ· Յովհաննէս Սմբատ, որ Թէպէտ, և խելացի էր, բայց գործունեայ և աշխոյժ չըլլալուն՝ շատ չարիքներ հեռևեցաւ Հայաստանի մէջ· նաև Աշոա եղբայրն ալ ապստամբեցաւ իրմէ, որ քաջ ու տաք գլուխ երիտասարդ մ՚էր։

Հ· Յովհաննէս՝ Աշոային հետ ինչպէս հաշտուեցաւ.

Պ· Աշոա Անեցւոց վասպուրականի Թագաւորէն օգնութիւն առնելով եկաւ Անին պաշարեց· Պետրոս կաթուղիկոս ու Գորգի Վրաց Թագաւորն մէջ մտնելով հաշտեցուցին զիրենք։

Հ· Աշոա իր խոստման մէջ հաստատուն մնաց·

Պ. Ջղջալով ըրած խոստմանը վրայ, հիւանդ ձևացաւ. երբոր Սմբատ գինքը տեսնելու եկաւ, հոն որոգայթի մէջ բռնուեցաւ ու սկսաւ աղաչել Աշոտին որ իր կենացը խնայէ. Սպիրատ իշխանն բռնեց զՍմբատն ու ձևացուց թէ մեռցընելու կը տանի. բայց գնաց Անի՝ ու նորէն Սմբատը թագաւորեցուց և ինքը փախաւ գնաց:

Հ. Ի՞նչ պատճառաւ Յովհաննէս Սմբատ՝ Անին Յունաց Վասիլ կայսեր խոստացաւ տալ.

Պ. Վասն զի իր ԹէոփաւորուԹեան չորրորդ տարին ՍկիւԹացիք Հայաստանի վրայ վազելով՝ շատ վնասներ հասուցին. ինքն ալ չկրնալով դէմ դնել՝ Վասիլ կայսեր ԹղԹով խոստացաւ որ իր մեռնելէն ետքը Անին Յունաց անցնի, միայն Թէ Վասիլ օգնէ իրեն ՍկիւԹացւոց դէմ (1024):

Հ. Սմբատին ԹղԹով ըրած ան խոստումնքը ինչ հետևանքներ ունեցաւ.

Պ. Կոստանդին՝ Վասիլ կայսեր եղբայրը՝ մեռնելու առենը, կիրակոս անունով հայ քահանայ մը կանչեց ու ետ տուաւ Անիին համար եղած դաշինքի նամակը: Ա՛ս անզգամ քահանան ալ պահել ԹուղԹը քոնի, ու երբոր 1034ին Միքայէլ կայսրը նստաւ, տարաւ նորին անոր տուաւ ԹուղԹը. ու ինքը անոր փոխարէն շատ մտակ առաւ. ան բանս պատճառ եղաւ որ Բագրատունեաց ԹագաւորուԹիւնը կործանեցաւ:

Հ. Սմբատ ո՛րչափ տարի Թագաւորեց.

Պ. Ինն տարի ու անորգի մեռաւ: Անոր ԹագաւորուԹեան վերջին տարիները Տուղրիլ ՍկիւԹացւոց իշխանը շատ մեծ չնաս ու աւերմունքներ ըրաւ Հայաստանի մէջ, որուն դէմ դրաւ քաջուԹեամբ քիչ մը տաեն Վասակ Պահլաւունի,

Թէպէտ և վերջը ինքն ալ սպանուեցաւ առանձնացած աղօԹք ընելու տաեն:

Հ. Վասպուրական գաւառին մէջ ան միջոցներս ինչ անկախուԹեան գործք եղաւ.

Պ. Խարիկ անունով Պարսիկն որ Բերկրիին քաղաքապետն էր, Հայերէն հալածուելով ան պահեց. ու քանի մը ամիսներու օգնուԹեամբն յաղԹելով Հայոց, մարդաչափ խորուԹեամբ փոս մը փորել տուաւ, ու ձեռքը ինկած մարդիկը մորԹել տալով՝ արիւնով լեցուց փոսը, ու ինքը արիւնաթաց գազանի պէս մէջը մտնելով լուացուեցաւ:

ԳԱՒ Ի.

Գագիկ Բ. և Բագրատունեաց թագաւորութեան կործանիլը:

Հ. Յովհաննէս Սմբատին մեռնելէն ետքը ինչ վիճակ ունեցաւ Հայաստան.

Պ. Երկու տարի անտէր մնալով՝ Վէտա Սարգիս Սիւնեաց իշխանն զօրացաւ ամենուն վրայ և կ՚ուզէր Թագաւորել:

Հ. Ի՞նչ հնարք բանեցուց Վէտա Սարգիս որպէս զի խռովասէր ու ամբարտաւան խորհուրդը առաջ տանի.

Պ. Երբոր լսեց Միքայէլ կայսրն որ Սմբատ մեռեր է, իրեք անգամ զօրք ղրկեց Հայոց վրայ որ երԹան Անին առնեն. Վէտա Սարգիս ամենայն կերպով անոնց օգնեց, որպէս զի Միքայէլ կայսեր առջևն արդիւնք մը ըրած ըլլայ:

Հ. Նախարարներն Հայաստանի աւերմունքը տեսնելով ինչ ըրին.

Պ. Վահրամ Պահլաւունիին յորդորանքովը միաբանեցան ու Գագիկ Իը. Թագաւոր օծեցին. որ Յովհաննէս Սմբատին Աշոտ եղբօրը տղան էր՝ իմաստուն և շատ ընչասիրտիկ կառավարելու. Թիւններով զարդարուած (1042):

Հ. Գագիկ Բին առջի գործողութիւնն ո՞րն եղաւ.

Պ. Վեստ Սարգիսը բանեց ու կապած Անի բերաւ. բայց վերջը ուրիշներու միջնորդելովն ազատ Թողուց զինքը:

Հ. Գագիկ Բ. ուրիշ ինչ քաջութեան գործք ըրաւ.

Պ. Սկիւթացիք Հայաստանի վրայ վազեր էին. Գագիկ տանտրվեց հաղար զօրքով անոնց դէմ երթաւ ու վարպետութեամբ և քաջութեամբ պատերազմելով զամենքն ալ փախուց:

Հ. Ուրիշ որո՞ւ հետ պատերազմ ըրաւ.

Պ. Մոնոմախոս՝ Միքայէլ կայսեր յաջորդը նորէն սկսաւ Անին ուզել. երբոր Գագիկ յանձն չառաւ, Մոնոմախոս երկու անգամ վրան պատերազմի ելաւ, բայց յաղթուեցաւ. ասոնց ամեն չարութեանց պատճառն էր Վեստ Սարգիս:

Հ. Վեստ Սարգիս երբոր տեսաւ որ Մոնոմախոս յաղթուելով իր խորհուրդն չյաջողեցաւ, ինչ չարիք մտածեց.

Պ. Իրեն պէս քանի մը ազգատեաց փառամոլ ու չարնախանձ բներու հետ միացած, խորհուրդ տուաւ Մոնոմախոս կայսեր որ բարեկամութեամբ Կոստանդնուպոլիս կանչէ Գագիկը, ու վերջը երկինք մտանեն Անին:

Հ. Գագիկ յանձն առաւ կայսեր հրաւէրքը.

Պ. Իմանալով կայսեր ու իր Թշնամեաց չար միտքը ամենևին յանձ չառաւ. բայց նախարարները սուտ երդում ընելով թէ երկինք Անին կը պաշտպանեն՝ յորդորեցին զինքը որ կայսեր երթայ. ինքն ալ երթաւ գնաց, աւելի ձարը հանելով քան թէ համոզուելով:

Հ. Կայսրն ինչ կերպով ընդունեցաւ զինքը.

Պ. Նախ մեծ պատիւ ու սէր ցըցուց, բայց վերջը սկսաւ Անին ուզել. Գագիկ ամենևին կերպով մ' ալ յանձն չառաւ. անտանեն Վեստ Սարգիս ու իր կուսակիցներն Անիին բանալիները կայսեր ղրկեցին:

Հ. Գագիկ երբոր տեսաւ Անիին բանալիները ինչ ըրաւ.

Պ. Կըքէն ու յուսահատութենէն Թագաւորութիւնն ալ ձգեց երկար տարի իշխելէն ետքն. կայսրը սա բանիս վրայ ուրախացած՝ Գագիկայ քանի մը քաղաքներ տուաւ ու ինքը Հայաստանի ելաւ (1045):

Հ. Բագրատունեաց Թագաւորութեան կործանելէն ետքը, ինչ խեղճութիւններու հասաւ Հայաստան.

Պ. Ամեն տեսակ Թշնամի Հայաստանի վրայ վազելով մտքէ չանցած չարիքը հասուցին Հայոց, որոնց մէջ նշանաւոր եղան Տուղրիլ, Ալփասլան ու իր տղան Մէլիք շահ:

Հ. Ան միջոցներուն մէջ ինչ քաջութեան գործք կը պատմուի Թաթոսլ սպարապետին վրայ.

Պ. Անիկայ Տուղրիլին զօրայ դէմ ելլելով, շատ չարիք հասցընելէն վերջն, անոր իշխանութենէն մե-

Կուն տյան վերաւորեց։ Երբոր Թաթուլ բռնուե-
լով Տուղրիլին դիմացն եկաւ, ըսաւ Տուղրիլ.
« Թէ որ ապրի տյան դքեզ ալ ի՛ազատեմ »։ Պա-
տասխան առաւ Թաթուլ. « Թէ որ գարնուածքը
խմս է՝ չապրիր »։ Մեռաւ տյան, անոր համար
զինքն ալ սպաննեցին։

Հ. Ալփասլան Տուղրիլին յաջորդելով ինչ ա-
րիք հասուց Հայոց.

Պ. Երկար տաեն Անին պաշարելէն եաքը
առաւ ու սոսկալի ջարդեր ըրաւ Անոյ մէջ։

Հ. Գագիկ Աբասեան ինչ հնարքով ազատե-
ցաւ Ալփասլանին հարուածէն.

Պ. Սուգի լաթեր հագած Ալփասլանին դիմացը
ելաւ, ըսելով որ « Տուղրիլին մահուանը համար
սուգի մտեր եմ ». Ալփասլան վրան խոշտանգով սի-
րով պատուեցաւ հետը ու բարիք մը չհասուց։

Հ. Գագիկ Բ. ինչո՞ւ համար Թէնամացաւ Յու-
նաց հետ.

Պ. Կապադովկիոյ Յոյներն չարաչար կը նախա-
տէին զՀայերը. ու Կեսարիոյ մեթրապոլիտն ալ
իր շան անունը Աբմէն դրեր էր, ինչպէս նաև ու-
րիշ շաներն։

Հ. Գագիկ Բ. ան նախատանաց վրէժն ինչպէս
հանեց.

Պ. Երբոր մեթրապոլիտն քոմն կերակուրի գա-
ցեր էր, խնդրեց Գագիկ որ շունը կանչէ. մեթրա-
պոլիտն ալ Աբմէն ըսելով կանչեց. ան տաեն Գագ-
կայ ծառաներն բռնեցին շունն ու մեթրապոլիտը՝
ու պարկի մը մէջ դնելով սկսան շունը չարաչար
ծեծել. ան ալ կատաղութեամբ այնչափ խածաւ
գմեթրապոլիտը որ երկուքն ալ պարկին մէջ մե-
ռան։

Հ. Յոյնք երբոյ վրէժը ինչպէս հանեցին Գա-
գիկէն.

Պ. Երբոր անգամ մը Կիւլխտռա բերդը գա-
ցած՝ պարսիկներն մէջ կը հանդչէր, բերդին տէրերն,
որոնք Հոյն էին, դարան մտնելով բռնեցին զինքը
ու սոսկալի տանջանքներով սպաննեցին. վերջը
մարմինն ալ բերդին վրայ կախեցին։ Թշուառու-
թեամբ թագաւորեց ու ապրեցաւ, խեղճու-
թեամբ ալ մեռաւ (1079)։

Հ. Յոյներն ո՛րչափ տաեն տիրեցին Հայաստանի.

Պ. Քիչ միջոց. վասն զի Մելիք շահ Յոյները
հալածեց ու ինքը տիրեց Հայաստանի։

Հ. Բագրատունեաց տէրութիւնն կործանե-
լէն եառ, մինչ ապստամբ կամ բռնաւոր թա-
գաւորներն ինչ եղան.

Պ. Ա՛ս միջոցներուն վերցուեցան անունք ալ, որ
էին Աբծրունեաց ու Կարսի թագաւորութիւնն,
որ երեք թագաւոր ունեցաւ Մուշեղ, Աբաս ու
Գագիկ, որ իր տէրութիւնը Յունաց տուաւ և
ինքը Փամփագաւ բերդը քաշուեցաւ (1066)։

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ

ԴԱՍ ԻՆ.

Ռուբէն Ա. Կոստանդին Ա. Թորոս Ա. Լեւոն Ա. Թորոս Բ. Մլեհ և Ռուբէն Բ։

Հ. Ռուբինեանց Թագաւորութիւնը ինչպէս սկսաւ.

Պ. Բագրատունեաց տէրութեան կործանէլէն երեսունըչորս տարի վերջը, Ռուբէն անուն իշխան մը Փագկայ աղգականութենէն, Կիլիկիոյ կողմերն երթալով հոն տեղի Հայոց սերը վաստկեցաւ, ու խել մը կարճ գլուխն ժողվելով քանի մը պզտի քաղաքներու տիրեց ու սկսաւ կառավարել զանոնք (1080)։

Հ. Ռուբէն ո՛րչափ տաեն իշխեց.

Պ. Գող Վասիլըսուած իշխանին օգնութեամբն ուրիշ քաջութիւններ ալ ընէլէն վերջն Յունաց դէմ, տասնըվեց տարի իշխելէն ետքը մեռաւ։

Հ. Ո՞վ յաջորդեց իրեն.

Պ. Իր որդին Կոստանդին Ա. որ խելքով հինգ տարի կառավարեց տէրութիւնը, ու Լատինա-

ցւոց՝ որ սուրբ երկիրը ազատելու կ'երթային օգնեց. որոնցմէ վերջն շատ ընծաներ ուղարկեցին առաւ։

Հ. Թորոս Ա. իր հօրը տեղը յաջորդելով ինչ քաջութիւններ ըրաւ.

Պ. Յոյներէն պատերազմով Անարզաբա քաղաքը առաւ. Սկլեռոյներուն ու Պարսիկներուն որ Հայաստանի վրայ կը վազեին՝ ցրուեց ու փախուց. Կիզիստռա բերդն ալ վարպետութեամբ առնելով Գագիկը մեռցընողները սպաննեց։ Թորոս քսան ու երեք տարի իշխեց ու մեռաւ։

Հ. Թորոս Աի՞ ով յաջորդեց.

Պ. Իր եղբայրն Լեւոն Ա. որ Մամեստիա և ուրիշ շատ քաղաքներ առնելով ամենուն սիրտը վախ ձգեց՝ ինչուան նաև Յունաց ալ։

Հ. Լեւոն Ա. ինչպէս բռնութեամբ Պետևին Անտիոքի կոմսէն.

Պ. Պետևին՝ Լեւոնին վրայ նախանձելով զինքը սեղանի կանչեց ու բռնելով բանտ դրաւ. Լեւոն քանի մը քաղաքներ ու իր որդին պատանդ տալով ազատեցաւ։

Հ. Լեւոն աս նախատանաց վրէժը ինչպէս հանեց.

Պ. Մէկէն զօրք ժողվեց ու տուած քաղաքները նա առնելէն զատ, այնչափ նեղը ձգեց Պետևինը, որ ինքը Լեւոնին պատանդներ տալով հաշտ ազատեցաւ ձեռքէն։

Հ. Լեւոն ինչուան վերջը կրցաւ խաղաղութեամբ իշխել.

Պ. Չէ. վասն զի Յովհաննէս Պերփերուժէն ան-

համար զօրքով վրան պատերազմի ելաւ՝ նախան-
ձելով ըրած քաջութիւններուն վրայ. Լեւոն իշ-
խաններուն անմիաբանութեամբն անօգնական
մնալով յաղթուեցաւ, ու բռնուելով Կոստան-
դնուպոլիս բանտ գրուեցաւ (1137):

Հ. Լեւոն ո՞րչափ տաեն բանտ կեցաւ.

Պ. Տարի մը բանտը մնալէն վերջը՝ կայսրը վրան
խղճալով բանտէն հանեց ու իր պալատը կը պա-
հէր: Քանի մը տարիէն նորէն բանտը դրուեցաւ
իր Թորոս որդւոյն հետ մէկ տեղ, ուր որ սրտին
ցաւէն մեռաւ:

Հ. Թորոս Բ. ի՞նչ կերպով իշխանութիւնը
ձեռք ձգեց.

Պ. Երբոր Կիւ Մանուէլ կայսր եղաւ՝ Թորոս
որ արդէն բանտէն ելած էր՝ փախաւ, ու Կիլիկիա
գալով յայտնեց իշխաններուն իրեն ոմն ըլլալը. ա-
նոնք ալ միաբանեցան ու զինքը իշխան գրին իրենց
վրայ, որ սկսաւ մէկէն քաջութիւններ ընել:

Հ. Կիւ Մանուէլ երբոր լսեց Թորոսին քաջու-
թիւնները ի՞նչ ըրաւ.

Պ. Անդրոնիկոս զօրավարը ղրկեց շատ զօրքով
որ երթայ Թորոսը շղթայի զարկած Կոստան-
դնուպոլիս բերէ:

Հ. Անդրոնիկոս կրցա՞ւ կայսեր պատուէրքը
կատարել.

Պ. Չէ. վասն զի երբոր լսեց Թորոս աս բանս՝
սաստիկ բարկանալով, անանկ քաջութեամբ պա-
տերազմեցաւ, որ մեծ ջարդ տալէն եաքը Յունաց,
շատ իշխաններ ալ գերի բռնեց անոնցմէ:

Հ. Թորոս ի՞նչ ըրաւ աս իշխանները.

Պ. Կայսրը խիստ շատ տտակով գնեց իրմէ.
Թորոս բոլոր առած տտակը զօրաց բաժնեց գես-
պաններուն առջին. երբոր անոնք զարմացան.
ըսաւ Թորոս. « Կամաւ ըրի որպէս զի նորէն բըռ-
նեն ձեր իշխանները »:

Հ. Ինչո՞ւ համար նորէն պատերազմ բացուե-
ցաւ Հայոց և Յունաց մէջ.

Պ. Մանուէլ Թորոսին եղբայրն ապստամբե-
լով իրմէ՝ շատ չարիք հասուց Յունաց. անոնք ալ
հնարքով մը զինքը բռնելով եաացեալ ջուրի մէջ
սպանեցին. ասով պատերազմ բացուեցաւ Յու-
նաց ու Թորոսին մէջ:

Հ. Թորոս աս պատերազմներուն մէջն ալ յաղ-
թե՞ց Յունաց.

Պ. Առջի բերանները՝ միշտ յաղթեց. բայց եր-
բոր տեսաւ որ Կիւ Մանուէլ մեծ պատրաստու-
թեամբ վրան կուգայ, հաշտութիւն ըրաւ կայսեր
հետ, ու քանի մը տարիէն մեռաւ. քսանըչորս
տարի իշխեցին եաքը:

Հ. Ինչո՞ւ համար Թորոսին մեռնելէն եաքը
խռովութիւն ինկաւ Հայոց մէջ.

Պ. Վասն զի Թորոսին տղան պզտիկ ըլլալով
իրեն խնամակալ դրուեցաւ Թովմաս Պայլ որ աղ-
գաւ Լատին էր: Մլեհ՝ Թորոսին եղբայրը, որ ար-
դէն ապստամբած էր՝ Բերդիայի ամիրային օգնու-
թիւն առնելով եկաւ ու ինքը սկսաւ իշխել, շատ
խռովութիւններ ըլլալէն եաքը:

Հ. Մլեհ ո՞րչափ տաեն իշխեց.

Պ. Չինգ տարի իշխելէն եաքը սպանեցին զին-
քը՝ իրեն անկարգութիւններուն համար, ու Ռու-
բէն Բ իշխան գրին (1174):

Հ. Ռուբէն Բ. ինչպէս կառավարեց իր պետի տէրութիւնը.

Պ. Շատ մեծ խնամք ունեցաւ իր հօրկրնի բարեաւութեան վրայ. բայց ափսոս որ Հեթում Լամբրոնի իշխանն հետը թշնամացաւ, պատճառաւ որ Ռուբէն՝ Տարսոնը Յունաց ձեռքէն առեր էր:

Հ. Ի՞նչ հետեւանք ունեցաւ ասոր իշխանաց թշնամութիւնն.

Պ. Պատերազմներ տարաբաղդ, ու Հեթում յաղթութեամբ օգնութիւն կանչեց Պեմոնդ անուանով Անտիոքայ լատին կոմսը. Պեմոնդ ալ բարեկամութիւն ձեւացընելով Ռուբենի հետ, բռնեց զինքը ու շղթայի զարկաւ:

Հ. Ի՞նչ կերպով ազատեցաւ Ռուբէն բանտէն.

Պ. Լևոն՝ Ռուբենին եղբայրն լսելով սա բանս՝ շատ զօրքով սաստիկ նեղը ձգեց Հեթումն ու Պեմոնդը, ու իր եղբայրը ազատելով բերաւ աթոռը նստեցուց:

Հ. Ռուբէն Բ. ո՞րչափ տարի իշխեց.

Պ. Տասնըմեկ տարի իշխելէն ետքը վանք մը քաշուելով կրօնաւոր եղաւ, ու Լևոնը իր տեղը իշխեցուց:

ԴԱՍ ԻԲ.

Լևոն Բ. փիլիպպոս ու Հերուա Ա. Լևոն Գ.

Հ. Լևոն Բ. ինչ բաներով երևելի եղաւ.

Պ. Իրեն խմաստութեամբ, քաջութեամբն ու ան ամեն կատարելութիւններով որ թագաւորի մը հարկաւոր են. որով նաև իր տէրութիւնը ամենայն մասամբ ծաղկեցուց ու ընդարձակեց:

Հ. Ինչպէս թագաւոր եղաւ Լևոն Բ.

Պ. Երուսաղէմի վրայ գացող խաչակիր զօրաց օգնելով՝ անունը եւրոպա հռչակուեցաւ, ու Փրեդերիկոս Գերմանացւոց կայսրն ալ թագ խոստացաւ. բայց ինքը մեռնելով իրեն յաջորդն Հենրիկոս և Կեղեստինոս Պապը կատարեցին Փրեդերիկոսի խոստումնքը թագ ու դրօշ ղրկելով. Լևոն ալ Սսոյ մէջ թագաւոր օծուեցաւ Գրիգոր կաթուղիկոսէն (1198):

Հ. Լևոն թագաւոր օծուելէն ետքը ինչ պատերազմներ ըրաւ.

Պ. Գայքաուզ Իկոնիոյ ամիրային յաղթեց, Թէպէտ և սկզբան յաղթուեցաւ իշխաններուն յանդգնութեանը պատճառաւ. նոյնպէս նաև Բերիոյ ամիրային ալ յաղթեց, ուսկից շատ աւար առաւ ու անոր իրմէ պահանջած հարկը՝ ինքը անկէ առաւ:

Հ. Լևոն Բ. ո՞րչափ տարի թագաւորեց.

Պ. Երեսունըչորս տարի, ու բարի անուամբ մեռաւ:

Հ. Լևոն ինչ առիթով անցաւ.

Պ. Սրուն սղայ չուենալով Զապէլ անունով աղջիկը տէղն անցաւ։ Իշխաններն միացան ու Զապէլը Փիլիպպոս անունով լատինի մը հետ կարգեցին որ մօր կողմանէ միայն հայ էր. ասկից երկու տարի ետքը ակսաւ Սոդ հարցատուբեանները Անտիոք կրել. ասոնք բանից բարկանալով իշխաններն բանտը դրին զինքը՝ ուր որ մեռաւ քիչ տարիէն։

Հ. Փիլիպպոսին տէղը ով յաջորդեց.

Պ. Հեթում Ա. որ Զապելին հետ կարգուելով ինքը թագաւոր եղաւ ու շատ զարդարեց Հայաստանը։

Հ. Ինչու համար Հեթում Թաթարաց Մանգոյ խանին գնաց.

Պ. Տեսնելով որ Թաթարներն շատ չարիք կը հասցընեն Հայաստանի, ու կրնան նաև իր երկրին վրայ ալ գալ, ելաւ Թաթարստան գնաց որպէս զի խանին աղաչէ որ ինծոյս չընեն Հայոց։ Մանգոյ խանը սիրով ընդունեցաւ զինքը և խնդիրքը կատարեց։

Հ. Հեթում Թաթարստանէն դառնալէն ետքը ինչ պատերազմներ ըրաւ.

Պ. Իկոնիոյ ամիրան վրան նախանձելով պատերազմի ելաւ, բայց յաղթուեցաւ։ Նոյնպէս նաև Կոստանդին Լամբրոնի իշխանը ապստամբելով ի կոնիոյ ամիրային հետ միաբանած վրան պատերազմի ելաւ. բայց երկուքն ալ յաղթուեցան։

Հ. Հեթում վերի ըսած Թշնամիներէն զատ ուրիշ ինչ նոր Թշնամի ունեցաւ.

Պ. Փնտուխտաւ Եգիպտոսի ամիրան, որ Սկիւ-

թացոց և ուրիշ շատերուն յաղթելէն ետքը, դէպպան խրկեց Հեթումին որ Եգիպտացւոցմէ առած քաղաքները ետ տայ. Հեթում յանձն չառաւ ասոր բանս ու իր երկու որդիքը Լեւոն և Թորոսը Թողլով անոր դէմ, ինքը գնաց որ Թաթարներէն օգնութիւն առնէ։

Հ. Թորոս և Լեւոն կրցա՞ն փնտուխտաւրին յաղթել.

Պ. Թորոս պատերազմի մէջ մեռաւ։ Լեւոն ալ գերի ինկաւ. ասով բոլոր երկիրը թշնամիներէն կոխկռտուեցաւ։

Հ. Հեթում ետ դառնալով ինչպէս գտաւ Կիլիկիան.

Պ. Ամէն բան տակն ու վրայ ու աւերակ դարձած. և տեսնելով որ դարման չկայ ետ ձամբեց վարձուորը զօրքերը, ու աղաչանքով և շատ ստակ տալով Լեւոնը գերութենէ ազատեց։

Հ. Լեւոնն դառնալէն ետքը, գեռ որչափ ալ Թագաւորեց Հեթում.

Պ. Քիչ մը տարինէն Լեւոն որդւոյն յանձնեց Թագաւորութիւնը ու ինքը Դրազարկ վանքը քաշուելով բարի մահուամբ մեռաւ, քառասունըհինգ տարի Թագաւորելէն ետքը։

Հ. Լեւոն Գ. ինչպիսի՞ մարդ էր.

Պ. Խոհեմ, բարեպաշտ և ուսումնասէր, որով մեկէն սկսաւ գպրոցներ բանալ ու գիտութիւնը ծաղկեցընել, որպէս զի տգիտութեան, նախանձու, աւերութեան և փառամոլութեան անիծեալ շառաւիղները չորցընէ. բայց ափսոս ինչպէս որ կ'ուզէր վախճանին չհասաւ (1269)։

Հ. Ի՞նչ արդեօք եղաւ որ Լևոն միաքը դրածը չկրցաւ առաջ տանիլ։

Պ. Իշխաններէն ոմանք հետը Թշնամանալով գացին Փնտուխտաորը Լևոնին դէմ գրգռեցին. ան ալ անթիւ բազմութեամբ Կիլիկիոյ վրայ եկաւ. Լևոն անօգնական մնալով փախաւ պահուըտեցաւ, որով Թշնամիք ամէն չարիք հասուցին։

Հ. Լևոն տեսնելով Կիլիկիոյ աւերմունքը ինչ ըրաւ.

Պ. Ելաւ պահուըտած տեղէն ու քիչ մը զօրք ժողվելով Սմբատ եղբօրը հետ միացած Եգիպտացիները, ու յաղթեց նաև Իկոնիոյ ամիրային։ Տանջինը տարի Թագաւորելէն եաքը մեռաւ։

ԴԱՒ ԻԳ.

Հերուէ ԲՀՆ. մինչև ՌՁԻԲԻՆԱՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ։

Հ. Հեթում Բ. ինչո՞ւ Թագաւոր չօծուեցաւ.

Պ. Վասն զի սաստիկ կրօնասէր ու բարեպաշտ ըլլալով, չէր ուզեր արտաքին բաներու խառնուիլ. անոր համար ալ չորս տարի իշխելէն եաքը վանք մը քաշուեցաւ ու Թորոս եղբայրը Թագաւորեցուց (1293)։

Հ. Թորոս Գ. ո՛րչափ տաեն Թագաւորեց.

Պ. Երեք տարիէն Թագաւորութիւնը ձգեց ու ինքն ալ վանք մը քաշուեցաւ, սակայն որ նորէն Հեթում գայ Թագաւորէ։

Հ. Ա՛ս միջոցներուն ինչ խռովութիւն եղաւ Կիլիկիոյ մէջ.

Պ. Մարիամ կայսրուհին աղաչանքովին (որ Լեւոնց քոյրն էր) Հեթում ու Թորոս Կ.Պոլիս գացին. ան միջոցին Սմբատ մեկալ եղբայրնին՝ Խանները համոզելով Թագաւոր օծուեցաւ. ու երբոր անոնք կը դառնային՝ դէմերնին ելլելով երկուքն ալ բռնեց, Հեթումը կուրցուց ու Թորոսը սպանեց։

Հ. Սմբատ կրցա՞ւ հանգիստ Թագաւորել.

Պ. Չէ. վասն զի Կոստանդին մեկալ եղբայրնին ան բանիս վրայ բարկանալով, շատ զօրքով Սմբատին վրայ ելաւ ու յաղթելով անոր՝ բռնեց զանիկայ ու բանտ դրաւ, և ինքը անոր տեղը Թագաւորեց։ Հեթումն ալ բանտէն հանած հանգիստ կը պահէր։

Հ. Կոստանդին Բ. ո՛րչափ տաեն Թագաւորեց.

Պ. Երկու տարիի չափ. վասն զի երբոր հրաշքով մը Հեթումին աչքերը բացուեցան, ամէնքը սկսան ուզել որ նորէն Հեթում Թագաւորէ. բայց երբոր Կոստանդին ան բանիս վրայ սկսաւ խռովութիւն հանել, Հեթում ալ բռնեց զինքը և Սմբատն ալ մեկտեղ Կ.Պոլիս ղրկեց։

Հ. Հեթում Բ. երբորդ անգամ Թագաւորելով ինչ ըրաւ.

Պ. Սյլ և այլ անգամ Եգիպտացւոց ու Կիպրոնացւոց յաղթելէն վերջը, իր Թորոս եղբօրը տղան Լևոնը՝ իր տեղը Թագաւորեցուց, ուրիշը Նորէն առանձնացաւ վանքը. բայց միշտ խորհրդով կ՚օգնէր Լևոն Դ՚ին, որ խելացի ու բարեպաշտ էր։

Հ. Լևոն Դ՚ն առեներ ինչ նոր խռովութիւն ինկաւ Կիլիկիոյ մէջ.

Պ. Լևով Դ. Գրիգոր Անաւարզեցի կաթուղիկոսին յորդորելովը Սսոյ մէջ եկեղեցական ժողովք մը ընել տուաւ, որուն մէջը շատ բան փոխեցին ծէսերու վերաբերեալ. շատ մը խռովարար ու անկարգ մարդիկ աս բանիս վրայ բարկացած մեծամեծ խռովութիւններ հանեցին Կիլիկիոյ մէջ, ու ատոնք ալ բաւական չտեսնելով, անզգամութեամբ գնացին Թաթարաց Պիլղար իշխանը, որ Անաւարզաբա կը նստէր, Լևոնին դէմ գրգռեցին:

Հ. Պիլղար ինչ չարիք հասուց Լևոնին.

Պ. Խարգախութեամբ Լևոնը իրեն կանչեց, իբրև թէ խորհուրդ հարցնելու համար. ան ալ շատ իշխաններով ու Հեթումն ալ մեկտեղ առած ելաւ գնաց. Պիլղար նախ սիրով ընդունեցաւ ու վերջը զամնէքն ալ Թրէ անցուց (1308):

Հ. Լևոն Դ՚ն ո՞վ յաջորդեց.

Պ. Օշլին Հեթումին եղբայրը շատ զօրք ժողված՝ Պիլղարին զօրքերը ցրուեց փախուց ու ինքը Թագաւոր եղաւ, սակայն որ Սսոյ ժողովքին կանոնները պահէ: Օշլին գրեթէ աստուածային հրաշքով մը Նսրը Եգիպտոսի ամիրային ալ յաղթեց որ շատ զօրքով վրան եկեր էր. տասնեւերկու տարի Թագաւորեց ու լուս մահուամբ մեռաւ:

Հ. Լևոն Ե. իր հօրը տեղը յաջորդելով ինչ տեսակ կառավարութիւն ունեցաւ.

Պ. Ուրբինեանց Թագաւորներուն մէջ գրեթէ ամենէն աւելի անգութ և անկարգ կեանք անցնողը ինքն եղաւ, որով իր կինը, եղբայրը ու Օշլին պայմ փեսան սպանել տուաւ անիրաւութեամբ:

Հ. Լևոն Ե՚ն առեները օտար թշնամիներն ինչ չարիք հասուցին Կիլիկիոյ.

Պ. Եգիպտոսի Սուլթանն, թաթարներն ու Թուրքերն շատ անգամ Կիլիկիոյ վրայ վազելով շատ վնասներ հասուցին, միշտ պատճառ բերելով որ հայերն լատինացուց հետ Թզթակցութիւն ու վերաբերութիւն ունին ու զանոնք կը գրգռեն Երուսաղէմի վրայ գալու:

Հ. Լևոն Ե. ո՞րչափ տարի թագաւորեց.

Պ. Քսանըմէկ տարի. շատ անհանգիստ ու խեղճ կերպով:

Հ. Ո՞վ յաջորդեց Լևոն Ե՚ն.

Պ. Յովհաննէս Պայլ ազգաւ լատին. սակայ տարիէ մը սպանուեցաւ իշխաններէն իր հայատեցութեանը համար:

Հ. Յովհաննէսին ո՞վ յաջորդեց.

Պ. Եղբայրը Գուիտոն, որ երկու տարիէն սպանուեցաւ, լատինի ծէս ազգին մէջ մտցընել ուզելուն համար:

Հ. Կոստանդին Գուիտոնին տեղը յաջորդելով ինչ չարիք բռնեց.

Պ. Թէպէտ և ազգաւ լատին էր, բայց խելքով կառավարեց ազգը տանըրուելը տարի: Նոյնպէս ատոր տեղն ալ Եգիպտոսի ամիրան շատ զօրքով Կիլիկիոյ վրայ եկաւ. բայց չարաչար յաղթուեցաւ Կոստանդինէն:

Հ. Լևոն Զ. ինչ տեսակ կառավարութիւն ունեցաւ.

Պ. Երկու տարի աթոռը առանց Թագաւորի ձգելէն վերջը, իշխաններուն փառամոլութեանն

համար, ընտրուեցաւ Թագաւոր Լևոն Զ. որուն մայրը միայն հայ էր. խելացի ու բարեպաշտ ըլլալով շատ լաւ ալիտի կառավարէր պղտը, բայց ատիտոս ժամանակին պարագաները չթողուցին (1365):

Հ. Ռուբինեանց Թագաւորութիւնը ինչպէս կործանեցաւ.

Պ. Լևոն տասնըմէկ տարուան Թագաւորութեանը մէջ շատ անգամ Եգիպտացիներէն յաղթուելէն վերջը, Եգիպտոսի Սուլտանը Էշրեֆ Շապան անհամար գոքքով վրան եկաւ ու երկար տաեն պատերազմելէն եաքը բանեց Լևոնը ու չղթայի զարնելով Եգիպտոս տարաւ, որով վերջացաւ Հայոց Թագաւորութիւնը Քրիստոսի 1375 Թուականին:

Հ. Լևոն Զ. ինչ եղաւ Եգիպտոսի մէջ.

Պ. Եօթը տարի բանտը կեցաւ հաւատքը ջուրանալուն համար. վերջը Սպանիացւոց Յովհաննէս Նէս Թագաւորին աղաչանքովը՝ դերութենէ ազատեցաւ:

Հ. Լևոն գերութենէ ազատէլէն եաքը ո՞ւր գնաց.

Պ. Նախ Երուսաղէմ, ուր իր ընտանիքը Թողուց և ինքը անցաւ Հռոմ. վերջը Յովհաննէս Սպանիոյ Թագաւորն իրեն բնակութեան տեղ տուաւ:

Հ. Ո՞ւր մեռաւ.

Պ. Փարիզ. երբոր գացեր էր Հոն Ճամբորդութեան համար՝ մեռաւ 1393ին, Նոյեմբերի 19ին վաթսուն տարուան, ու Թաղեցաւ Կեղեսաթեանց վանքին մէջ, ուր որ մինչև հիմա կայ իր գերեզմանը:

ԳԼՍ ԻԴ.

Ռուբինեանց տէրութեան կործանիլեն մինչև մեր առնիլ եղած դիպուածները.

Հ. Լանկթիմուր ինչ ջարկը հասուց Հայաստանի.

Պ. Ռուբինեանց Թագաւորութեան կործանելէն տասուերկու տարի ետքը, Լանկթիմուր Իօզկէք Թաթարաց Թագաւորն շատ տեղերու տիրելով Հայաստանի վրայ եկաւ, շատ տեղ այրեց աւերըշակեց ու շատ ալ արիւնհեղութիւններ ըրաւ, մանաւորապէս Սեբաստիոյ մէջ (1387):

Հ. Ի՞նչ մարդ էր Պէյազիտ Ողլպէյեան.

Պ. Քաջ և խոհեմ մարդ մըն էր որ Սիւնեաց դաւառին մէջ (Թափանի կողմերը) հինգ վեց հազարի չափ Հայերու վրայ կ՚իշխեր հայրաբար, ու զամենքը կը խնամէր:

Հ. Ո՞րչափ տևեց ասոր իշխանութիւնն.

Պ. Վերջը Թագաւորն վրան նախանձելով Ամիր Նագին անունով անզգամ և շահասէր Հայու մը ձեռքով Թոյն խմցընել տուաւ ու մեռուց. Թէպէտ և վերջը Այնագինն ալ չարաչար մահուամբ սպանուեցաւ (1438):

Հ. Ի՞նչ չարիք հասուց Հայոց Շահաթաս Պարսից Թագաւորն.

Պ. Մոսկալն արիւնհեղութիւններ ընելէն եաքը, հազարաւոր ընտանիք Պարսկաստան տանե-

լավ Նոր Ջուղան չլինել տուաւ ու հոն քնակեցուց. բայց աս Ճամբորդութեան մէջը անհամար մարդիկ խեղճաբար մեռան, ու մնացածներն հասան տասնւերկու հազար տուն (1604)։

Հ. Ի՞նչ գիտեվիք կայ Դաւիթ Սիւնի իշխանին վրայ.

Պ. Խելացի ու կարճմարդ ըլլալով Սիւնեաց աշխարհքին կողմերն շատ զօրացաւ. ասիկ 140 տարի մը առաջ իր քանի մը կարճներուին, ու չորս տարի Տաճիկներուն դէմ պատերազմեցաւ քաջութեամբ։ Իրեն հետեւ էին Մխիթար, Տէր Աւետիք և Մելիք Բարսադան կարճ հայերը (1724)։

Հ. Դաւիթ ո՛րչափ տարի իշխեց.

Պ. Վեց տարի, շատ յաղթութիւններ ընելէն ետքը՝ մեռաւ յիսունչորս տարուան ու իրեն յաջորդեց Մխիթար։

Հ. Մխիթարին իշխանութիւնը ո՛րչափ տարի տեւեց.

Պ. Շատ քիչ. վասն զի քովի մարդիկն գինքը անօգնական ձգելով փախան ցրուեցան, ու վերջը գինքն ալ սպաննեցին։ Ատենմէ վերջը Հայոց վրայ իրենց ազգէն իշխող մը չեղաւ, բայց՝ ի գեղերու վերակացուներէն. Հայաստան ալ Պարսից և Օսմանեանց և վերջը Ռուսաց իշխանութեան տակն անցաւ։ Շատ թշուառութիւններէ ու խեղճութիւններէ վերջը հիմայ կրթութեամբ, գիտութեամբ և հայրենասէր անձանց ջանքով ալ գերնիս յառաջադիմութեան մէջ է։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Կ Ա Զ Ա Ն Ց

ԴԱՍ Ա.

1. Մեր Ազգին սկզբը՝ Հայկ. — 2. Իր Հայաստան դառնալը. — 3. Բելայ հետ ըրած պատերազմն և Բելայ մահն. — 4. Իր հոգւոյն կատարելութիւնքն. — 5. Արտաքին տեսքն՝ և իր մահը։

1. Մեր ազգը նոյ նահապետին Յաբեթի որդիէն կ՚սկսի ջրհեղեղէն քիչ վերջը։ Երբոր Նոյայ որդիքն ան ատենուան բազմացան Հայաստանի կողմերն որ տեղերնին քիչ գալով սկսան ազգին անդին երթալ, ան գնացողներուն հետ մեկտեղ գնաց նաև Հայկ անուշով մեկն որ Յաբեթին երրորդ սերունդն էր, այսինքն Յաբեթին տղուն

1. Մեր ազգը ո՛ր ատենէն կ՚սկսի, և ո՞վ է մեր ազգին նախահայրը.

Ի դիւրութիւն ուսանողաց և ըստ խնդրոյ ոմանց՝ ի բաւականաց այս երկրորդ մասիս մէջն ալ հարկ սեպեցինք հարցմունքներ դնել։

Գամբրին, Գամբրին տղուն Թորգոմին տղան էր։ Աս գաղթականքն երթալուատեն մէկ մեծ գաշտի մը հանգիպեցան Աենաար ըսուած տեղը, հոն ամբարտաւանութեամբ ուզեցին բարձր աշտարակ մը շինել, ինչպէս որ սուրբ գիրքը կը պատմէ, բայց Աստուած բարկանալով լեզուները խառնակեց ու ցիրուցան ալ ըրաւ։

2. Աենաարայ դաշտին աշտարակը շինել ուզողները հսկաներուն մէջ Բէլ անունով մէկին ուրիշներուն աւելի զօրաւոր գանուելով, կէս մը բռնութեամբ կէս մ'ալ խոստմունքով անոնցմէ շատ երկն հնազանդեցուց և կ'ուզէր Աստուծոյ պէս պաշտուիլ ամենէն և անոնց թագաւոր եղաւ։ Աս բանս երբոր լսեցաւ Հայկ՝ չուզեց Բէլայ հնազանդիլ*. ուստի Ժողվեց տղաքն ու թոռներն որ երեք հարիւրի չափ կային, և երկն ուրիշ ծառաները ու եկաւ նորէն Հայաստան գարձաւ. հոն երկն առջի բնակութեան տեղին անունը Հարք գրաւ և չենած քաղքին անունն ալ Հայկաշէն. և բոլոր ան կողմի բնակիչներն սիրով հնազանդեցան աս կարճ և վեհանձն հսկային (2107)։

3. Բէլ երբոր լսեց Հայկայ ապստամբութիւնը՝ իսկոյն պատգամաւոր ղրկեց եաւէն որ գայ նորէն երկն հնազանդի, թէ չէ՝ անով տեղով կը ջնջէ զինքը. բայց Հայկ աներկիւղ վստահութեամբ մերժեց Բէլայ անիրաւ սպառնալիքն ու ղրկած պատգամաւորները ետ դարձուց. ասով

2. Հայկ ինչո՞ւ համար ապստամբեցաւ Բէլէն.
3. Հայկ ի՞նչպէս սպաննեց Բէլը.

* Մեր Վարդան պատմիչը կը զուգէ թէ Հայկ ճշմարիտ աստուածպաշտութեամբ Բէլայ արձանը չպաշտելու համար ապստամբեցաւ Բէլէն։

Բէլ մեծ ու ահեղ պատրաստութեամբ Հայկայ վրայ պատերազմի ելաւ։

Հայկ փոխանակ վախնալու Ժողվեց երկն թոռներն ու տղաքը և ուրիշ հաւատարիմ մարդիկը, ու զանոնք յորդորելով Վանայ ծովուն քովերն պատերազմի պատրաստուեցաւ։ Բէլ երկն ուԺին վրայ վստահացած ու ամբարտաւանութեամբ լըցուած, առանձին խումբով մը զատուած եկաւ Հայկայ բանակը գիտենալու։ Քաջ աղեղն Հայկ ասկից յարմար առեն սեպելով՝ զօրքերը շարեց ու պատերազմիլ սկսաւ, և այնպէս քաջութեամբ պատերազմեցաւ երեններուն՝ որ Բէլ զարհուրած ուղեց ետ դառնալ, մինչև որ երկն մէկալ զօրքերը օգնութեան հասնին. բայց Հայկ Բէլայ յանդգնութենէն երկն օգուտ քաղելով, քաջեց աղեղը ու այնպէս ճարպ անցուց նետը Բէլայ կուրծքին, որ երկաթն չերծաւերտ զրահներուն մէջէն անցնելով թիկունքէն դուրս եկաւ ու ան ահագին և վիթխարի հսկան գետին պառկեցուց։ Հայկ վեմ խորհրդով Բէլայ մարմինը առաւ ու զմեռել տալով բարձր տեղ մը թաղեց. որպէս զի ամենուն ցուցընէ Աստուծոյ դէմ ապստամբողին ու հպարտութեամբ լցուած մարդուն վիճակը. և յաւիտենական յիշատակ Թողու ապագային որ զինքնք այսպիսի բռնաւորի մը ազատեց. իսկ պատերազմին տեղւոյն անունը Վերեզմանք դրաւ։

4. Աս բաներուս մէջ աղէկ կը տեսնուի Հայկայ հոգւոյն կատարելութիւնները։ Վեհանձնութիւնը կը տեսնուի, որ երբոր Բէլ անհամար բազմութեամբ վրան պատերազմի ելաւ, Հայկ ազատութեան և իր որդւոց սիրոյն համար լաւ համարեցաւ պատերազմով մեռնիլ քան թէ

4. Ի՞նչ հոգւոյ կատարելութիւնները ունէր Հայկ։

բանաւորի մը տակ գերի ըլլալ: Խոհեմութիւնն ու խելացիութիւնը կը տեսնուի անով որ այնչափ քիչ մարդով անթիւ բազմութեան յաղթեց յարմար ժամանակը, դիրքը և տեղը ընտրելով: Ինքնութիւնը նոյն իսկ իրեն ըրած պատերազմը կը քարոզէ, իսկ անհպարտ կամ անաչառութիւնը հոգին անկէ կ'իմացուի, որ եթէ ինքն ալ ուղեղ նար՝ կրնար Բելայ պէս բռնութեամբ ուրիշներուն վրայ տիրել, որուն ամենևին բան մը չէր պակսեր, մանաւանդ ան առեն որ Բելայ յաղթեց, կրնար զանոնք հալածել ու իրեն թագաւորութիւնը մեծցնել, ինչպէս ըրած են բոլոր աշխարհակալները. իսկ ընդհակառակն ինքը թշնամին հալածելէն վերջը դարձաւ իրեն տուր՝ նը՝ առ բանիս վրայ ուրախացած, որ աշխարհքիս վրայէն ջնջեց Ասաուծոյ, և մարդկան և իրեն անձին թշնամին:

5. Տարակոյս չկայ որ Հայկայ արուսաքին տեսքն ու դեղեցկութիւնն ալ համեմատ էր հոգւոյն կատարելութիւններուն, որով և մեր Մովսէս Խորենացին Մարիքասյ գրուածքէն հանելով կ'ըսէ. «Այս Հայկ գեղապատշաճ և անձնեայ, քաջագանգուր, խայտաղն և հաստատագուշկ». ասս բառերովս յայտնի կը ցուցընէ Հայկայ մարմնոյն արտաքին գեղեցկութիւնը ու պատշաճ հասակը. և ինչպէս որ Խորենացին կը ղրուցէ, նոյն առենուան հսկայից և դիւցազանց մէջն քան զամենը աւելի երևելի էր. ուրեմն պէտք է աղէկ ձանչնանք այսպիսի նահապետի մը յարգը ու մեզի պարծանք սեպենք իրեն ազգական մը կոչուիլ:

6. Հայկ հայրաբար կառավարեց իր տէրութիւնը ու օրէնսի ապրեցաւ:

5. Հայկայ արտաքին տեսքը ինչպէս էր.
6. Հայկ ինչպէս կառավարեց իր տէրութիւնը ու օրէնսի ապրեցաւ:

Թիւնը ու չատ կարգեր կանոններ գրաւ և հնութիւններ ըրաւ: Պատմութիւնը որոշ բան չի ըսեր Հայկայ մահուանը վրայ. բայց հաւանական է որ չորսհարիւր տարուց չափ ապրած ըլլայ. որովհետև Սուրբ Գրոց խօսքերուն նայելով նոյն միջոցներուն մարդիկն ինչուան 400 տարի կ'ապրէին. խաղաղութեամբ մեռաւ Հայկ իր ազգին իշխանութիւնը յանձնելով Արմենակ որդւոյն (2027):

Հայկայ իշխանութեան տեսնները նոյ և իրեն նեմրոթ կամ Նոյեմրոթա կինը մեռան. Նոյ նախապատ լերան վրայ Թաղուեցաւ կ'ըսեն, ու Նոյեմրոթա ան լերան մօտիկները Մարանդ ըսուած տեղն:

ԳԼՈՒԽ Բ.

1. Արմենակ: Խոռ, Մանաւազ և Բազ. — 2. Արամայիս: Շարա. — 3. Ամասիա. Գեղամ. Հարմա:

1. Արմենակայ վրայ պատմութիւնը երկայն յիշատակութիւն չընէր: Միայն կ'ասանդէ թէ որովհետև կ'ուզէր որ Հայաստանի ամեն կողմը մարդաբնակ ըլլայ, ուստի իր Մանաւազ ու Խոռ եղբայրները Հարք գաւառը Թողուց ու ինքը Հայաստանի հիւսիսային կողմը գնաց, ուր որ իր բնակութեան տեղին անունը Արտագած գրաւ: Իսկ Խոռ, Մանաւազ և Բազ եղբարքն իրենց բնակութեան տեղերնին բազմանալով, տեղերնին ալ իրենց անուամբն Խոռխոռունիք, Մանաւազունք ու Բզնունիք ըսուեցան: Արմենակ քառա-

1. Արմենակայ և իր եղբարց վրայ պատմութիւնը ինչ յիշատակութիւն կ'ընէ.

սունըվեց տարի իշխեցին վերջը խաղաղութեամբ մեռաւ՝ իր Աբրամյիս որդւոյն յանձնելով ազգին իշխանութիւնը։

2. Նոյնպէս Աբրամյիսի վրայ ալ մանաւանդ բան մը չի պատմուիր. բայց միայն թէ իր անունովն Աբրահիր քաղաքը շինեց (1975), որ վերջէն Թագաւորանիստ քաղաք եղաւ, և քառասուն տարի իշխեցին վերջը մեռաւ հանգստութեամբ։ Կ'ըսեն թէ Աբրամյիս շատ տղաք ունի եղեր՝ որոնց մէջէն Շարա անունով մէկը սաստիկ շատակեր ըլլալով Աբրամյիս Երասխ գետին քովի դաշտերը կը ղրկէ զինքն որ բերքի ըլլալով հանգստութեամբ տալրի հոն. ուստի երեն անունովն այն տեղերն ալ Շիրակ ըսուեցան։ Ակի եղած է այն առածը որ մինչև Խորենացւոյն ատենը կ'ըսեն եղեր շատակեր մարդկանց. «Թէ քո Շարայի որկորն է, մեր Շիրակայ ամբարքն չեն»։

3. Ամասիա՝ Աբրամյիսին որդին իշխեց իր տեղը ազգին վրայ երեսունուերկու տարի. եաքը Գեղամ Ամասիային անգրանիկ որդին՝ որ յիսուն տարի իշխեց ու երեն անուամբն կոչուեցաւ Գեղարքունի գաւառը ու Գեղամայ ծովը։ Եաքը Հարմա Գեղամայ որդին երեսունըմէկ տարի իշխանութիւն ունեցաւ, իր Աբրամ որդւոյն յանձնելով ազգին կառավարութիւնը (1827)։

2. Աբրամյիսի վրայ ինչ կը պատմուի.
3. Աբրամյիսի ով յաջորդեց.

ԴԱՍ Գ.

1. Աբրամ. — 2. Նիւքարայ դէմ պատերազմը. — 3. Բաբելացւոց դէմ յաղթութիւնը. — 4. Պայապիսի յաղթութիւնը. — 5. Աբրամյ Համբաւն. — 6. Նինոս Ասորեստանի թագաւորն. — 7. Խորենացւոյն Աբրամյ տըւած գովեստն. — 8. Իր բնաւորութիւնն և մահը։

1. Որովհետև ատեն անցնելով Հայկայ քաջութիւններն մոռցուելու էին, ուստի Հարմայեն վերջն տարիներն այլ և այլ թշնամիներ Հայաստանի վրայ վազել սկսան ու զանազան մասերուն տիրել էին, ասով պէտք էր որ մէկ ուրիշ Հայկայ պէս քաջ մ' ալ ելլէր նորէն թշնամիները վանցընէր. և ահա ասկից եղաւ Աբրամ որ հօրը տեղ նստեցուն պէս հարկ եղաւ որ աս թշնամիները Հայաստանէն դուրս հանէ. շուտ մը զօրք ժողվեց, քաջութիւնն ու իրեն բնական խելացիութիւնն և պատերազմի յարմարութիւնն սկսաւ բանի բերել. որով չէ թէ միայն թշնամիներն իր երկրէն հանեց, հապա նաև հեռաւոր աշխարհքներ հալածեց, և կամ բռնելով սպանեց։

2. Աս թշնամիներուն առջինն ու աւելի զօրաւորն էր Նիւքար անուանով Մարաց իշխանն որ հպարտ մարդ մ'էր, ու Հարմային վերջն տարիները Հայաստանի մէկ կողմին վրայ վազելով հարկատու ըրեր էր. և որովհետև Հարմա նոյն տարիներըը մեռաւ, ուստի ասկից երկու տարուց

1. Ո՞վ է Աբրամ և իր ատենն ինչ վիճակի մէջ էր Հայաստան։
2. Աբրամյ առաջին թշնամին ով էր.

չափ տիրեց ան մասին: Աբրամ հօրը տեղն անցնե-
լուն պէս Լիսուն հազար զօրք Ժողվեց կայծակի
պէս վրայ հասաւ. Քարգեց անոր զօրաց բազմու-
թիւնը, զինքն ալ բռնեց Աբմաւիր բերաւ, և նոյն
ժամանակին քաղաքականութեանը համեմատ,
հրաման տուաւ որ բարձր աշտարակի մը ծայրն
հանելով երկաթէ ցըցով ձախտէն գամեն ազգին
անիրաւ թշնամին. և Նեւքարին ըրած առջի անի-
րաւութեանը փոխարէն՝ անոր երկրին մէկ մասը
հարկատու ըրաւ:

3. Աբրամայ երկրորդ թշնամիներ Բարշամ Բա-
բելացւոց իշխանն որ քառասուն հազար հեծեա-
կով և հինգ հազար ձիաւոր զօրքով Հայաստանի
վրայ վազեց, Նեւքարին պէս ուղելով որս մը
ձեռք ձգել. բայց Աբրամ ասոնց բանս լմնցնալուն
պէս մէկէն զօրքերը Ժողվեց և շուտով մը վրան
հասաւ, Թշնամւոյն զօրքերուն կէսը կոտրեց,
կէսն ալ ցրուեց ու զինքն ալ բռնելով սպաննեց.
ասկէ Աբրամին երկրորդ յաղթութիւնը:

4. Աբրամայ քաջութիւններուն համբաւն մեր-
ձակայ ազգերուն սիրտը վախ ձգած ըլլալով, եր-
բոր Կապադովկացւոց Պայապիս անունով իշխանն
լսեց որ Աբրամ քառասուն հազար զօրքով իր եր-
կրին մօտերն եկեր է, վախնալով որ չըլլայ Թէ կա-
պադովկիոյ ալ տիրէ, բոլոր ուժովը Աբրամայ դէմ
պատերազմի ելաւ. բայց Աբրամ վրան հասաւ
սաստիկ կոտորածով վանեց հալածեց զինքն ու
Միջերկրական ծովուն կղզիներուն մէկուն մէջը
փախուց: Իսկ Պայապիսին երկրին տիրելով՝
Մշակ անունով Հայ մարզպան մը դրաւ ան տե-

3. Աբրամ ինչպէս յաղթեց ու սպաննեց Բար-
շամ Բաբելացւոց իշխանը.
4. Աբրամ Կապադովկիոյ ինչպէս տիրեց, և
զմով իշխան դրաւ այն տեղերուն:

ղերուն՝ տասը հազար զօրք տալով իրեն. բայց
ասկէ հրաման հանեց որ ամենքն ալ Հայերէն
խօսին:

Իսկ Մշակ մարզպանն Կապադովկիոյ մէջ քա-
ղաք մը չինեց ու իրեն անունովն Մշակ անուա-
նեց*. բայց բնակիչներն չկրնալով աղեկ հնչել՝
Մաժակ կը զրուցեին. վերջէն ասոր քաղաքը Հռով-
մայեցւոց Յուլիոս Կեսար ինքնակալէն նորո-
գուելով Կեսարիա ըսուեցաւ, որ է հիմահուան
Ղայսերի ըսուածն:

5. Աբրամ բոլոր թշնամիները Հայաստանէն վա-
նելէն վերջն՝ երբոր տեսաւ որ ամեն կողմանէ
ապահով է, սկսաւ բարեկարգել Հայաստանը՝
կարգեր հանոններ դնելով, և այնչափ երևելի
եղաւ ու անունը օտարաց մէջ տարածեցաւ որ
բոլոր ուրիշ ազգերն մեր ազգը իրեն անուամբը
սկսան Աբրամեան կամ Աբրմէն կոչել, ինչպէս նաև
մինչև հիմա նոյն անունը կուտան մեզի իրենք:

6. Ա՛ս միջոցին Ասորեստանեայց Նենոս թագա-
ւորն կարգալով իրմէ առաջ եղած քաջերուն

5. Աբրամ իր ըրած բարեկարգութիւններովն
ու քաջութիւններովը ինչ համբաւ ստացաւ
օտար ազգաց մէջ.

6. Աբրամայ քաջութիւններուն համբաւը ինչ
ազդեցութիւն ըրաւ Նենոս Ասորեստանի թա-
գաւորին վրայ.

---

* Ա՛ս պատճառաւ Յոյներէն փոքր Ասիոյին ան մասը
Աբմենիա անուանեցին. իսկ Հայերն Առաջին Հայք դրին
ան մասին անունը, ու անկէ վերջը Հայոց տիրած տեղե-
րուն անունը Երկրորդ Հայք, Երրորդ Հայք: Իսկ Չորրորդ
Հայք ասոնց մասը չէ, հապա բուն Հայաստանին հնգե-
տասան նահանգներէն մէկն է որ ասոնց սահմանակից
ըլլալով Չորրորդ Հայք ըսուեր է:

պատմութիւնը, կ'ուզէր որ անոնց ձեռնէ ու միայն իրեն անունը յիշուի աշխարհքին վրայ. ասկէ խորհրդով բոլոր իրմէ առաջ եղած քաջերուն պատմութիւնները պրեղ տուաւ, ու ինքն ալ շատ ղօրք ժողվելով այլ և այլ տեղերու տիրեց, առաւ Եգիպտոս ու անոր շրջակայ սահմանները։ Անցաւ անկէ Հնդկաստան, բայց հոն չարաչար յաղթուելով ետ դարձաւ։ Նոյնպէս պատմութիւններուն մէջ կարդալով որ Հայկ զԲելը սպաններ է, ուզեց Ալրամին վրէժը առնել. բայց Ալրամայ քաջութիւններէն վախնալով ետ կեցաւ իր խորհրդէն հաշտութիւն խօսեցաւ Ալրամայ հետ և Թոզ տուաւ որ մարգարտէ պսակ գործածէ։

7. Խորենացին Ալրամայ վրայ խօսելու առեն առանկ կը զուրցէ Մարիբասայ խօսքերէն հանելով. «Սա այր աշխատասէր և հայրենասէր եղեալ, որպէս ցուցանէ նոյն պատմագիրն, (այսինքն Մարիբաս Կաթինա) լաւ համարեր զմեռանելն ի վերայ հայրենեացն, քան թէ տեսանել զորդիս օտարածնաց կոխելով զսահմանս հայրենիս, և հարազատաց արեան նորա՝ թիրել արանց օտարածնաց»։ Յիրաւի կարճ և քիչ բան կը գնէ, բայց աս կատարելութիւններն ու առաքինութիւնները են որով ազգին Թշնամիներուն յաղթեց և իրեն անունը անմահացուց, ազգին սիրելի ու միանգամայն պատկառելի ըրաւ զինքը, և կարգաւորեց տէրութիւնը՝ կարգեր կանոններ դնելով։ Աս գլխաւոր առաքինութիւններէն զատ կը տեսնուի Ալրամայ վրայ աս կատարելութիւնները ալ. բարեխառն կեանք, հմտութիւն

7. Մովսէս Խորենացին ինչ գովեստ կուտայ Ալրամայ վրայ և իրեն գլխաւոր կատարելութիւնները որո՞նք են.

պատերազմական բաներու մէջ, աշխարհակալութեան անցագ սիրոյն չափ դնել. արագութիւն ի գործս և ուրիշ կատարելութիւններ։ Պատերազմական հմտութիւնը կ'իմացուի իրեն պատերազմներու մէջ յաղթելէն, և այնպիսի թշնամեաց, որոնք նոյն ատենն շատ երեւելի էին, մանաւանդ Բաբելացւոյն ըսածիննայելով, Ասորիք երկար ատեն պաշտեցին զինքը իրեն քաջութիւններուն համար։

8. Ալրամայ աշխարհակալութեան սէրը ամենէն անոնց պէս չէր որոնք շատ անգամ օտար ազգերուն վրայ կը յարձակէին առանց իրաւանց, միայն իրենց անցագ փափաքը լեցնելու համար. Ալրամ անոնց երկրին միայն սիրեց որոնք որ ուզեցին իրեն և կամ իր հայրենեացը ինչ մը հասցընել. որ ամենայն կերպով արգարացի է։ Դարձեալ երբոր իր Թշնամիներուն յաղթեց՝ ալ անկէց վերջը վոյթ չըրաւ աշխարհակալութեան։ Սա այսպիսի գեղեցիկ կատարելութիւններով զարդարուած էր աս մեծ մարդը, որ յիսունըրեք տարուց չափ իշխեցին վերջը՝ խաղաղութեամբ մեռաւ, յանձնելով կառավարութիւնը իր Ալրայ որդւոյն։

8. Ալրամ ինչ բնաւորութիւն ունէր ու ե՞րբ մեռաւ.

ԴԱՍ Դ.

1. Արայ. — 2. Շամիրամ և իր ըրած պատերազմն։ Արայի մահը. — 3. Շամիրամայ խաբեութիւնն. — 4. Արայի նկարագիրը. — 5. Շամիրամայ Հայաստան մտնելը։ Շամիրամակերտին կամ Վանայ լինուԹիւն։ Կարդոս կը Թագաւորէ Հայոց վրայ. — 6. Շամիրամայ և Կարդոսի մահը։ Անուշաւանի Թագաւորելն և մահը. — 7. Անուշաւանի գովեստ։

1. Արայ Նինոսի վերջի տարիները իր հօրը յաջորդելով նոյն պատիւն ունեցաւ Նինոսին, ինչ որ ունեցեր էր Արամ իր հայրը. ասիկայ գեղեցկուԹեանը համար Արայ Գեղեցիկ ըսուեցաւ։ Իշխան նստելուն պէս մեկէն չինուԹիւն ներու եռեւէ սկսաւ ըլլալ, և ան պատճառաւ Ասիմաւիր քաղաքը իրեն չորեակայ տեղերուն Աբարատ կամ Այրարատ ըսուեցաւ։

2. Երբոր Նինոս Ասորեստանցւոց Թագաւորն մեռաւ, Շամիրամ* իր կինը տեղը յաջորդեց. ու լսելով Արային գեղեցկուԹիւնը ուզեց կարդալ հետը, խոստանալով Արային որ իրեն հետ մէկտեղ Ասորեստանի վրայ ալ Թագաւորէ։ Բայց Արայ իմանալով Շամիրամայ անկարգ ու չար միտքը, մերժեց իրեն խնդիրքը, և սէրէն յանձն

1. Արամին ոմն յաջորդեց.

2. Ինչ՞ն բացուեցաւ Արայի Շամիրամայ հետ ըրած պատերազմն ու ինչ վերջ ունեցաւ.

* Ասիկայ եղաւ աշխարհքիս մէջ առջի Թագուհին որ Թագաւորեց, և միանգամայն ամենէն կորիճը ու եւրևելին։

տուաւ պատերազմով մեռնիլ քան Թէ իրեն առաքինուԹիւնն ու բարեխառնուԹիւնը ոտքի տակ առնել։ Ընդունայն տեղը չատ աչխատեցաւ Շամիրամ համոզելու զինքը, այլ և այլ անգամ պատգամաւորներ ղրկելով, և ամեն անգամ իրեն աներեսուԹիւնն խաղք եղաւ, բայց գիմացինին համեստուԹենէն չամչցաւ, վերջապէս յուսահատուԹեամբ ու բարկուԹեամբ լցուած պատերազմով Արայի վրայ եկաւ ու Այրարատայ դաշտին մէջ պատերազմի պատրաստուեցան երկու կողմին։ Շամիրամ իրեն զօրայ և զօրավարներուն խօսիւ արդիլեց որ զԱրան չսպաննեն, հապա ողջ բռնեն. բայց պատերազմին տաք միջոցներն Արան զարնուելով մեռաւ, որ չատ աւելի մեծ յաղԹուԹիւն էր քան Թէ Շամիրամայ անկարգ հաճոյքը կատարեր ու հարիւրաւոր տարի ալ ԹագաւորուԹիւն ըներ։

3. Շամիրամ երբոր խմացաւ Արայի մեռնիլը չատ ցաւեցաւ որ իր դէշ կամքը չկրցաւ կատարել, ու իրեն ամպարիշտ ախտովն կուրցած, կ'ուզէր գիւԹուԹեամբ ողջընցնել. բայց որովհետև գին սկսաւ հոտիլ և Հայոց զօրքն ալ Արային մահուանը վրայ բարկացած կ' ուզէին նորեն պատերազմ բանալ, Շամիրամ իրեն մարգիկներէն մէկն, որ քիչ մը Արայի կը նմանէր, զարդարելով ձայն հանեց Հայոց զօրայ մէջ որ աստուածները Արան լզելով ողջացուցին։ Իսկ Արայի մարմինը խորունկ վիհ մը նետել տուաւ որպէս զի Հայերը չգտնան. ասով ԹեպէՀա և բոլոր Հայերը չհաքուեցան, բայց զօրայ մէջ չփոԹուԹիւն ընկնալով Շամիրամայ դէմ չդրին, ու անով Շամիրամ Հայաստան մտաւ (1743)։

3. Շամիրամ ինչ վարպետուԹիւն բանեցուց Հայերը խաբելու համար.

4. Արայի վրայ ունեցած գլխաւոր տեղեկութիւնից այս է, և Խորենացին ուրիշ բան չգտաւ մէջ վրան. բայց տարակոյս չկայ որ բոլոր աշխարհքի տիրելէն շատ առելի վեր է իրեն համեմատութեան առաքինութիւնը. մանաւանդ այն պիսի դարու և կառավարութեան խաւարին մէջ: Արայ ընդ ամենը 26 տարի իշխեց ազգին վրայ իրեն յաջորդ Թողով իր Կարդոս որդին:

5. Ինչպէս որ Խորենացին կը զուրցէ, ամառ առեն ըլլալով Շամիրամայ Հայաստան մտնելը, Շամիրամ տեսնելով օդին մաքրութիւնն ու զովութիւնը, դիրքին աղուորութիւնը, աղբիւրներուն ու գետերուն շատութիւնն ու յատկութիւնը, ուզեց իրեն ամառուան բնակութեան տեղ մը շինել Հայաստանի մէջ. ուստի այս բանիս համար ընտրեց Աղթամարայ Ծովուն եզերքը ու հոն քաղաք մը չինեց որ իրեն անուամբն Շամիրամակերտ ըսուեցաւ ու վերջէն վան. այս շէնքիս համար քանուերկու հազար գործաւոր ու վեց հարիւր Ճարտարապետ կ'աշխատին եղեր: Շամիրամ Արային սիրոյն համար անոր տասուերկու տարուան Կարդոս որդին յաջորդ նստեցուց անունն ալ Արայ դրաւ, և ինքը ամառը կուգար Հայաստան կը բնակէր, իրեն տեղը փոխանորդ դնելով Զրադաշտ անունով մոգը որ Մարաց իշխան էր: Բայց Շամիրամայ որդիքը չկրնալով իրենց մորը անկարգութիւններուն դիմանալ, վնիքը այլ և այլ անգամ խրատեցին. երբոր խնդացաւ Շամիրամ որ վնիքը կ'ուզեն ըսպաննել, ինքը փութայ ու բոլոր որդիքը թրէ

4. Ասկէց դուրս Արայի վրայ ուրիշ բան մը կը պատմուի.

5. Շամիրամ իր մեծագործութեանը ինչ չափ մը Թողուց Հայաստանի մէջ.

անցուց, բաց 'ի պղտի տղէն որ Նինուասս կ'ըսուէր:

6. Ատեն անցնելով Զրադաշտ Նինուասին հետ միացած պատերազմի ելաւ Շամիրամայ դէմ. պատերազմը երբոր սաստկացաւ Շամիրամ Հայաստան փախաւ ու Կարդոսին հետ միանալով անոնց դէմ պատերազմի ելաւ. բայց յաղթուեցան ու երկուքն ալ պատերազմի մէջ ննկան մեռան, Շամիրամ վաթսունհինգերկու տարուան ու Կարդոս երեսուն տարուան, տասնըութը տարի իշխելէն վերջը: Նոյն պատերազմի մէջը գերի ննկաւ նաև Կարդոսին Անուշաւան որդին որ տասնը չորս տարուան էր, ու այս պատճառաւ քիչ մը տեն Հայաստան Նինուասայ իշխանութեան տակն մնաւ. ուստի քիչ մը տեն Հայերն առանց իշխանի մնացին, մինչև որ Անուշաւան մեծցաւ ու պալատին մէջի եղած մեծերուն շատին սիրելի ըլլալով, անոնց միջնորդութեամբն ու աղաչանքովը Հայաստանի մէկ մասին տիրեց խոստանալով որ տարուէ տարի տուրք տայ. բայց վերջէն իրեն խոհեմութեամբն մեկալ մասերուն ալ տիրելով, բոլոր Հայաստանի բացարձակ տէր եղաւ. շատ բարեկարգութիւններ ըրաւ ու վաթսունհինգերեք տարի իշխելէն վերջը խաղաղութեամբ մեռաւ:

7. Ա՛ս փառաւոր իշխանին վրայ Թէպէտ և քիչ պատմութիւն ունինք, բայց Խորենացին աղէկ կը համառօտէ իր արժանաւոր գովեստը և կատարելութիւնները այս երկու տողովս. « Արայեանն Ալա մեռանի ընդ Շամիրամայ, Թողով

6. Հայաստան ինչպէս Նինուասայ իշխանութեանը տակ մնաւ ու եղքը նորէն ինչպէս ազատեցաւ.

7. Անուշաւան ինչ կողմանէ երևելի եղաւ.

ատրու զաւակ ամենահարուստ և չատահանձար յիր և 'ի բան գԱնուշաւանն »: Բայ 'ի խօրենացւոյն այս մեծ գովեստէն, իբրեն խելացնուածքիւնը յայանի կը տեսնուի իր գործողութեանը մէջ ալ որ այնպիսի մեծ տէրութեան մը ձեռքէն հայրենական ժառանգութիւնը առաւ առանց արիւնհեղութեան, և ինչպէս որ խօրենացւոյն վերի գրած խօսքէն կ'իմացուի, բոլոր իրեն քաղցրաբանութեամբն: Կ'ըսէ խօրենացին որ երբոր ծնաւ Անուշաւան՝ Կարդոս իր հայրը նուիրեց զինքը այն Սօսեաց անտառին մէջ անկած էր Արմենակ. ասկէ Անուշաւանը Սօ կամ Սօսանունէր կոչուեցաւ: Կը կարծէին Հայերն որ աստուածներ կը բնակին այն անտառին մէջ, որուն անոր նուիրուողը անարատ, կուրծ ու սուրբ կը համարուէր (1685):

ԴԱՍ Ե·

1. Հայկազուն իշխանք, Պարէտ. — 2. Զարմայր: Ակայորդին. — 3. Հայ երևելի իշխանք. — 4. Պարոյր առաջին կը թագաւորե. — 5. Ադրամելէք և Սանասար Հայասանն կուգան. — 6. Խորենացւոյ համարմունքն և Պարոյրի յաջորդքն:

1. Որովհետև Անուշաւանին ցեղէն իշխանութեան օրենսաւոր յաջորդ չէր մնացած, ուստի հարկ եղաւ որ Հայկայ մեկալ որդւոցը ցեղէն Պարէտ անունով իշխանը ուրիշ Հայոց վայորուն վայ էրկայն ծանօթութիւն չունինք, բայց միայն գիտենք որ շատ պատերազմներ ըրեր է յիսուն տարի իշխելով Հայոց վրայ: Ասկէց սկսեալ մինչև Պարոյր առաջինին միջոցները, Խորենացին բան չի պատմեր այս իշխանութեան վրայ, այլ ազգին Թագաւոր ունենալուն վրայ ուրախութեամբ լցուած մեկէն Թագաւորութեան սկսելուն վրայ կը խօսի, մեկալնոյնք գանց առնելով*: Միայն ասոնցմէ մեկ քանիին վրայ համառօտ տեղեկութիւններ ունինք:

1. Անուշաւանին մեռնելէն վերջը ութ իշխեց Հայոց վրայ:

* Անուշաւանէն վերջը կարգաւ եւեթ եւս նստած իշխաններուն անուններուը ասոնք են. Պարէտ, Արբակ, Զաւան, փառնակ Ա. Սուր, Հաւանակ, Վաշտակ, Հայկակ, Ամրակ Ա. Առնակ, Շաւարշ Ա. Նորայր, Վստամ, Կար, Գոռակ, Հրանտ, Ընձակ, Գղակ, Հօրոյ, Զարմայր, Շաւարշ Բ. Պերճ Ա. Արբուն, Պերճ Բ. Բազուկ երկայնակեաց, Հոյ հրաշակերտ, Յուսակ, Ամրակ Բ. Կայսակ, փառնաւազ, փառնակ Բ. Սկայորդի ու իրեն տղան Պարոյր:

2. Կը զուրցեն մեր պատմիչները որ Զարմայր նահապետին Տրոյիոյ մեծ պատերազմին առեջը Տրոյացւոց Պրիամոս Թագաւորին օգնութեան գնացեր է ու հոն շատ քաջութիւններ ընելէն վերջը պատերազմին մէջ մեռեր է. Խորենացին կը զուրցէ ասոր համար: «Մեռանի՛ ի քաջացն Ելլենացւոց»: Նոյնպէս նաև կը տեսնուի որ Սկայորգին ալ քաջ մարդ եղած պիտի ըլլայ ինչպէս որ Խորենացւոյն խօսքէն ալ կ՚ենթացուի որ զինքը «Քաջ նախնին մեր» կ՚անուանէ. բայց վրան ամենևին բան չի պատմեր (749):

3. Բայց՝ ի գլխաւոր այս երկոքեքն մեկնողաց վայ որոշ տեղեկութիւն մը չունինք. բայց յայտնի կը տեսնուի որ անոնց մէջն ալ շատ քաջ մարդիկներ եղած պիտի ըլլան, ինչպէս որ իրենց անուններէն կամ քովի գրած մակդիրէն կ՚իմացուի, ինչպէս Սուր, Վաչտակ, Առնակ, Կաբ, Հրանտ, Պերճ, Բազուկ. Հոյ հրաշակերտ և այլն: Այս անուններդ որոնք նշանակութիւն ունին, կը տեսնուի որ իւրաքանչիւր մարդուն կատարելութեանը համեմատ դրուած են, և ոչ երբեք ըստ դիպաց. գարձեալ՝ գրեթէ հաղար տարուան միջոց է այսչափ իշխանաց եռևէ եռև յաջորդելը, որոնց տեղն Հայաստան ամենևին դերութեան տակ չմտաւ՝ թէպէտ և հարկատու եղաւ այլ և այլ անգամ. այս բանս յայտնի կը տեսնուի պայազատներուն շարունակութենէն որոնց անուններդ վերը գրինք:

4. Պարոյր իր հօրը Սկայորգւոյն տեղը յա-

ջորդելով՝ հինգ տարի աղէտ կառավարեց ամեն տեսակ բարեկարգութիւն ընելով: Նոյն միջոցին Ասորեստանի վրայ կը թագաւորէր Սարդանապաղ որ զէշ ու անխելք մարդ մը ըլլալուն համար, իշխանները իրմէ ապստամբեցան Վարբակէս անուանով իշխանին առաջնորդութեամբ: Վարբակէս իրեն կողմն ղօրացընելու համար Պարոյր մեր նահապետը որպես, խոստանալով որ եթէ Սարդանապաղին յաղթեն, զինքը Թագաւոր ընէ Հայաստանի: Այս պատճառաւ Ժողվեց Պարոյր իրեն քաջ ու ազնիւ ղօրքերը ու Վարբակէսին օգնութեան գնաց. հոն Սարդանապաղին յաղթելով Վարբակէս բոլոր Ասորեստանի Թագաւոր եղաւ, ու ինչպէս որ խոստացեր էր, Պարոյրին ալ Թագ կապեց ուԹագաւորական գաւազան տուաւ:

5. Պարոյրի առին Սեննեքերիմին երկու աղաքը Սգրամելէք և Սանասար հայրերնին սպանելով Հայաստան փախան, զորոնք ընդունեցաւ Պարոյր մեծ հիւրասիրութեամբ: Ասոնցմէ սեթեցան Սանասարնք կամ Սասուն ըսուածները և Աղձունիք ու Գնունիք: Պարոյր քառասունըմէկ տարի խաղաղութեամբ Թագաւորելէն վերջը մեռաւ:

6. Հոս պատմութիւնը նորէն կ՚ընդհատի, ու բովէհաւ Պարոյրէն սկսեալ մինչև մեծին Տիգրանայ Թագաւորութիւնը գրեթէ ամենևին պատմութիւն չունինք, վասնզի Խորենացին հա-

5. Պարոյրի միջոցը ուրիշ ինչ նշանաւոր գործած մըն ալ հանդիպեցաւ. ու ինչն ընդ ամենը տարի Թագաւորեց:

6. Յորում է խորենացւոյն համարումներն և որոնք են Պարոյրի յաջորդներն ու Հայկակին վրայ ինչ կայ գիտնալիք:

մաւսոտուԹեան համար բոլոր այն Թագաւորունե-
րուն ըրած գործքերը ձգելով միայն անուններն
կը յիշէ ու մեկէն մեծին Տիգրանայ քաջուԹիւն-
ները կ'ակսի պատմել: Բայց այսու ամենայնիւ
իրեն մեծ համարմունքը կը ցուցընէ Հայոց
ԹագաւորուԹեան այս մասին վրայ այս խօս-
քով. « Սիրելի էր ինձ յայնժամ դալ Փրկչին և
ղնա գնել, և առ նոքօք յաշխարհ զմուան իմ
առնել, և նոցա տեսուԹեամբն խրախճանալ »:
Բազմիմաստ ու շատ նշանաւոր է Խորենա-
ցւոյն այս խօսքը, որ ազգին այլ և այլ առե-
նաւան վիճակները աղեկ ըմբռնելէն վերջն,
այս միջոցս ուզեր է աշխարհք գալ: Իսկ Թա-
գաւորներն ասոնք են. Պարոյր, Հրաչեայ,
Փառնաւազ, Պաճոյճ, Կոռնակ, Փաւոս. Հայ-
կակ, Երուանդ ու Երուանդայ տղան Մեծն Տի-
գրան: Ասոնց մէջ միայն Հայկակին վրայ գիտեմք
մը կայ Թէ Նաբուգոդոնոսորայ հետ մեկտեղ
պատերազմի գնաց Երուսաղեմի վրայ. երբոր
ՅաղԹեցին ու եա պիտի դառնար Հայկակ՝ իրեն-
դրեց Նաբուգոդոնոսորէն որ Հրէից գերիներէն
ուզածը առնէ. ուստի Շամբատ անուանով իշխա-
նը առաւ ու իրեն ընտանիքովին Հայաստան բե-
րաւ. վերջը Վաղարշակայ առեն Բագարատ
երևելի նախարարին անունովն բոլոր ցեղն ալ
Բագրատունիք ըսուեցաւ (580):

ԴԱՍ Զ·

1. Մեծն Տիգրան.—2. Կիւրոսի բարեկամուԹիւնն: Ա֊ժդահակ և իր երազն.— 3. Ա֊ժդահակայ դատաճանուԹիւնն: Տիգրանայ պատերազմն: Ա֊ժդակայ մահը.— 4. Տիգրանայ կատարելուԹիւնքն:

1. Մեծն Տիգրան Երուանդայ որդին պար-
ծանք մեր ԹագաւորուԹեանն և պայծառացու-
ցիչ ազգին, մեր ամեն Թագաւորներէն աւելի
երևելի ու անուանի եղաւ՝ չէ Թէ միայն իրեն
արտաքին քաջուԹիւններովը, այլ նաև իրեն
հոգւոյն կատարելուԹիւններովը: Խորենացին
ալ բոլոր Հայկազանց պատմուԹեան մէջ, մեծին
Տիգրանայ մասը ամենէն ընդարձակ կը պատմէ.
անոր համար կ՝արժէ որ մենք ալ քիչ մը ընդար-
ձակ խօսինք ասոր վրայ:

Խորենացին միայն Ճաշակ մը կուտայ Տիգրա-
նայ առաջին քաջուԹիւններուն վրայ, առանց
պատմելու Թէ որունց յաղԹեց և Թէ այն պատե-
րազմներուն մէջը ինչ կերպ բռնեց. ուստի ա-
սանկ կը զրուցէ. «Ապանց կացեալ գլուխ, և ա-
րութիւն ցուցեալ, զազգս մեր բարձրացոյց, և
զընդ լծով կացեալս՝ լծագիրս և հարկապա-
հանջս կացոյց բազմաց»: Ակկէց բնականապէս
կրնանք մակաբերել Թէ շատ քաջուԹիւններ
ըրած պիտի ըլլայ, և այս բանս յայտնի կը զրու-
ցէ որ Յոյներէն նուաճեց և Հայաստանի առաջին
սահմաններէն նորոգեց:

1. Ո՞վ է մեծն Տիգրան և ինչ քաջուԹիւններ
ըրած ունի.

2. Կիւրոս Պարսից Թագաւորն լսելով Տիգրանայ քաջութիւնները՝ ուղեց անոր հետ բարեկամութիւն հաստատել. արդէն Տիգրան ալ կ'ուզէր Կիւրոսին բարեկամութիւնն ու օգնութիւնը. անով մէջերնին բարեկամութիւն հաստատեցին: Այս բանս երբոր իմացաւ Աժդահակ Մարաց Թագաւորն, որ նոյն օրերը Կիւրոսի հետ Թշնամացեր էր, կասկածի գնաց որ ջրլայ Թէ այս երկուքը միաբանելով իրեն դէմ պատերազմի ելլեն: Ինչ որ այս վախովս կը ծխէր, գիշեր մը սաստիկ խռոված երազ մը տեսաւ որ ձիւնով ծածկած բարձր լերան մը ծայրն, կէս մը նստած երեք գիւղացն ծնաւ. առաջինը ամբողջ վայ նստելով դէպ 'ի արեւմտեան կողմը կը վազէր. երկրորդը ընձառ վայ նստած հիւսիսային կողմը կը նայէր, իսկ երրորդը վիշապի վայ հեծած իր Թագաւորութեան վայ կը վազէր: Երբոր իր խորհրդականներն ու պաշտօնեաները լսեցին այս բանս՝ խորհուրդ տուին իրեն որ այլ և այլ աղգերէ զօրք ժողվելով անոնց դէմ պատերազմի ելլայ. բայց Աժդահակ դիտնալով Տիգրանայ քաջութիւնները, վախցաւ անոր դէմ պատերազմի ելլելու. այլ վարպետութեամբ մտածեց որ նախ զՏիգրանը սպաննէ ու վերջը Կիւրոսին դէմ պատերազմի ելլէ. այս պատճառաւ խաբեութեամբ՝ Տիգրանայ Տիգրանուհի քոյրը իրեն կին առաւ, որպէս զի անոր ձեռքիվ սպաննել տայ զՏիգրան: Այս ամեն բաներս ընելէն վերջը սկսաւ Տիգրանուհիին յայտնել իրեն սրտին չարութիւնները, ըսելով որ Տիգրան նախանձելով իր մեծնալուն վայ, միացեր է

2. Աժդահակ ինչքն Թշնամացաւ Տիգրանայ հետ ու ինչ վարպետութիւն բանեցուց զինքը սպաննելու.

Կիւրոսին հետ ու կ'ուզէ նախ Թագաւորութիւնը ձեռքէն առնել մեռցնել զինքը ու վերջը զՏիգրանուհին. ուստի պէտք է որ եղբայրդ մէջտեղէն վերցուի որպէս զի մեր կեանքը ապահովնայ ըսաւ, ասա Թէ ոչ զքեզ տիկնութենէ կը ձգեմ:

3. Այս բաներս փոխանակ վախցնելու զվսեմանոհ Թագուհին, աւելի քաջալերեցին զինքը որ ինքն ալ ուրիշ որոգայթներ լարէ Աժդահակայ գէմ:

Ուստի իմանալով որ եթէ չհաւանելու կերպ ցուցընէ այս բանիս մէջ գէշ բաներ կրնան հետևիլ, անոր համար առջի բերան չէ Թէ միայն համոզուիլ ցըցուց, այլ նաև ինքն ալ վայ առաւ. բայց վերջը վարպետութեամբ մը խմացուց իր եղբօրը՝ Աժդահակայ սրտին չարութիւնը: Նոյն միջոցին Աժդահակ ալ խարդախութեամբ Տիգրանայ պատգամաւոր ղրկեց որ իրեն տեսութեան գայ Մարաց երկրին սահմաններուն մօտիկ. բայց Տիգրան գիտնալով Աժդահակայ դաւաճանութիւնը, ետ ղրկեց պատգամաւորները ըսելով որ իրաւցընէ կուգայ, բայց չէ Թէ տեսութեան՝ այլ պատերազմելու, ու մէկէն Կիւրոսին իմացուց. և դեռ այն չեկած՝ Տիգրան Ժողվեց Հայոց, Կապադովկացւոց, Աղուանից ու Վրաց աշխարհքին զօրքերը ու Մարաց կողմերն գնաց: Հոն հինգ ամիսկ չափ պատերազմը ուշացուց՝ որպէս զի Կիւրոս օգնութեան գայ, ու Տիգրանուհին ալ ազատ առանց վհատութեան: Մոհեմ ուրքէ Թագաւորին վարպետութեամբն երկուքն ալ եղաւ. Տիգրանուհին ազատեցաւ,

3. Տիգրանուհին երբոր եղբօրը մահուան խորհուրդը լսեց ինչ ըրաւ. ու Աժդահակ ինչպէս մեռաւ.

ու հինգ ամիսէն վերջը Կիւբրոս ալ օգնութեան եկաւ հասաւ։ Մեկէն Տիգրան պատերազմը սկսաւ, ու պատերազմին սաստկութեան առեն Տիգրան և Աժդահակ երբարու հանդիպելով, Տիգրան այնպէս ուժով զարկաւ երեն ուեղը Աժդահակայ սիրան, որ դուրս հանելու առեն թոքն ալ հետը դուրս հանեց։ Ինկաւ Աժդահակ ու հոգին փչեց. բայց Տիգրան պատերազմը առաջ տանելով վանեց Թշնամիները, ու տասը հազար հոգիի չափ գերի բռնելով՝ յաղթութեամբ Հայաստան դարձաւ։ Այս պատերազմիս մէջ գրեթէ բոլոր յաղթութիւնը Տիգրան ըրաւ. վասն զի ինչպէս որ Խորենացին կը զրուցէ, քաջ քաջի հանդիպելով պատերազմը անպատեհի կը մնար, մինչև որ Տիգրան զարկաւ մեռցուց Աժդահակը։ Նորէն այս գործողութեանս մէջն ալ Հայոց գիւցազին պահուած էր ընդելու աչխարհքիս վրայէն Աստուծոյ օծելոյն և աչխարհքիս Թշնամին, որ Թէպէտ Կիւբրոսին բաղուկն ալ կարող էր այս բանս ընելու, բայց տարակոյս չկայ որ քաջագունին պահուած էր այս պարծանքս։ Եւ կնաւոր կանխագիտութեամբ։ Սակէ վերջն երբոր Կիւբրոս Բաբելացւոց վրայ պատերազմի ելաւ, երեն օգնութեան գնաց մէջ Տիգրան Թագաւորն ալ, որոնք երկուքը միկտեղ Բաբելոնը տուին ու յաղթութեամբ երեից տերը գարձան։ Տիգրան այսպիսի փառաւոր յաղթութիւններով քառասունըհինգ տարի Թագաւորելէն վերջն խաղաղութեամբ մեռաւ, երեք որդի Թողլով որ են Բաբ, Տիրան ու Վահագն։

4. Խորենացին Տիգրանայ համար կը զրուցէ Ջմարիտ և իրաւացի կերպով գովելով։ Առաջին

4. Տիգրանայ կառավարութիւնները Խորենացին ինչ գովեստներով յայտնի կ'ընէ.

գովեստը այս է. « Ամենեցուն որ առ իւրովքն էին ժամանակօք նախանձելի, և յեռանոցս ըղձալի՝ ինքն և ժամանակ իւր »։ Այս խօսքերէս վերջը կը դնէ Հայաստանի երջանիկ վիճակը, Թէ աղքը ինչ հարստութեան մէջ էր, զինուորութիւնն ինչ աստիճան առաջ գնացած էր, արգարութիւնն ու խաղաղութիւնն ուրչափ ծաղկած էին, որոնք աղէկ բացատրելու համար այսպէս կը ղրուցէ. « Խաղաղութեան և չինութեան բերող, իւղով և մեղու ղհատակ ամենայն պարարեալ »։ Առնցմէ զատ կը դնէ նաև այնպիսի գովեստներ ալ որ ամենայն կատարելագործութեամբ զարդարեալ մարդու մը հարկաւոր են. « Զորմէ ասէին 'ի հինան մեր որք բամբասմանն երգէին՝ լինել սմա և 'ի ցանկութիւնս մարմնոյն չափաւոր. մեծ-իմաստ և պերճաբան, և յամենայն որ ինչ մարդկութեանս պիտանի »։ Խորենացւոյն այսպիսի նչանաւոր և գեղեցկի գովեստներուն Ջմարտութեանը վրայ չենք տարակուսիր. միայն այս բանս իրաւունք ունի ցաւելու մարդ, որ այսպիսի ընտիր, խելացի, ազատամիտ, վեհանձն ու աղգասէր Թագաւորի մը բարեխնամ հովանաւորութիւնը քառասունըհինգ տարի վայելեր է Հայաստան, որ եթէ հազարաւոր տարի ալ վայելէր՝ միշտ գոհ, միշտ ուրախ և միշտ չնորհակալ պիտի ըլլար զինքը պարգևողին։

ԴԱՍ Լ.

1. Վահագն. — 2. Վահէ: Հայկազանց Թագաւորութեան վերջնաղը. — 3. Ադուարդ Սիւնեաց նախարարն և Արտաւազդ. — 4. Արտաշիսա:

1. Տիգրանայ երկար որդւոց մէջ Վահագն Թէպէտ ամենէն պզտիկն էր. բայց միւսներէն աւելի զօրաւոր գտնուելով Հայոց վրայ իշխեց: Ասիկայ շատ քաջ մարդ էր, որուն վրայ Հայերն ուրացիք այլ և այլ երդեր չինելով կ' երդեն եղեր, մինչև նաև Խորենացւոյն աւետարանն ալ, որ կ' ըսէ նաև ասոր համար Թէ վրացիք արձանը կանգնելով երկար աւետ պաշտեցին զինքը: Ասոր ցեղն Վահունիք ըսուելացաւ, որ քրմութեամբ երեն պաշտամանը նուիրուած էին:

Վահագնէն վերջը եօեւէ եօե յաջորդեցին հինգ վեց Թագաւոր ալ, որոնց վրայ պատմութիւն չունենալով կ' ստիպուինք միայն անուններն յիշելով անցնելու, որեն ասոնք. Աբաւան, Ներսեհ, Զարեհ, Արմոգ, Բայգամ ու Վան՝ որ Շամիրամակերտ քաղաքը նորոգելով իր անունովը Վան կոչեց (352):

2. Վանայ որդին Վահէ հօրը տեղ անցնելով շատ քաջութիւններ ըրաւ երեն Թշնամիներուն դէմ՝ որոնք կ' ուզէին Հայաստանի տիրել: Նոյն միջոցներուն Աղէքսանդր Մակեդոնացւոց Թա-

1. Տիգրանէն մինչև Վահէ որո՞նք յաջորդեցին.

2. Վահէ ո՞վ է ու ինչպէս վերջացաւ Հայկազանց Թագաւորութիւնը.

գաւորը սաստիկ զօրացած ըլլալով Պարսից վրայ պատերազմի ելաւ. Վահէ օգնութիւն ղրկեց անոնց, բայց տեսնելով որ Պարսիկք չարաչար յաղթուեցան և Աղէքսանդր իր վրայ սլիտի գայ. ասդիէն անդիէն զօրք ժողվեց ու Աղէքսանդրի դէմ ելաւ, և պատերազմի մէջ մեռնելով բոլոր զօրքերը ցրուեցան և Աղէքսանդր Հայաստանի տիրեց (327):

Ահա այսպէս վերջացաւ Հայկազանց Թագաւորութիւնը որ 1800 տարի գիմացեր էր: Անկէց ետքը 300 տարիի չափ Հայերը երբեմն Սելևկացւոց կողմանէ ղրկուած կուսակալներու, երբեմն ալ Հայ իշխաններու կը հնազանդէին:

3. Ահա Հայ իշխաններուն մէջ երեւելի եղան քանի մը հոգի, և ամենէն երեւելին Ադուարդ Սիւնեաց նախարարն, որ Կապադովկացւոց Թագաւորին Արիոբարզոս տղուն խորհրդոյն ապստամբեցաւ Մակեդոնացւոց տէրութենէն: Ահա բանս երբոր լսեց Պերդիկկաս, եւմենես անունով իշխանը Ադուարդին վրան ղրկեց, որ Ադուարդին հետ դաշինք դրաւ ու հաշտութիւն ըրաւ: Ադուարդ խաղաղութեամբ երեսունհարեք տարի իշխեց ու մեռաւ: Երկրորդ՝ անուանի եղաւ Արտաւազդ Հայոց մեծ իշխանն, որ Սելևկացւոցմէ ապստամբելով ինքնագլուխ սկսաւ Հայաստանի տիրել. բայց երբոր Անտիոքոս շատ զօրքով վրան վազեց, Արտաւազդ վախնալով դէմը ելլելու՝ ընծաներ ղրկեց Անտիոքոսին ու տիրոջ առաւ խոստանալով որ բոլոր հարկը վճարէ. Արտաւազդ հինսուն տարի իշխելէն վերջը մեռաւ (212):

4. Արտաւազդին տեղը մեծ Հայոց վրայ կուսա-

3. Ադուարդ Սիւնեաց նախարարին ու Արտաւազդայ վրայ ինչ գիտեցիք կան.

4. Արտաշիսային միջոց ինչ նշանաւոր բան մը հանդիպեցաւ ու երեն որո՞նք յաջորդեցին.

կալգրաւ Անախոքոս՝ Արտաշեսա անուանով իշխանը, որուն տուին Աննիբաղ Հայաստան փախաւ։ Արտաշեսա անոր խորհրդովը Արտաշատ քաղաքը շինեց, ու ինքնագլուխ սկսաւ թագաւորել։ Երբոր լսեց այս բանս Անտիոքոս Եպիփան, վրան պատերազմի եկաւ, ու յաղթելով անոր՝ բռնադատեց որ սովորական հարկը տայ։

Արտաշեսա կ'ուզէր Փոքր Հայոց վրայ ալ իշխել, որուն կուսակալն էր Զահրատ անունով մէկը։ բայց մահը վրայ գալով չկրցաւ առաջ տանելը խորհուրդը, և իր տեղը յաջորդեց Արտաւազդ որդին, որ տասը տարի իշխեցին վերջը՝ Արշակ Պարթևաց թագաւորը վրան պատերազմի ելլելով զինքը հալածեց, ու իր վաղարշակ եղբայրը Հայոց թագաւոր դրաւ, ուսկից սկսաւ Աբշակունեաց թագաւորութիւնն (149)։

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ս. ՐԾ Ս. ԿՈԻՆԵՍ. Ց

ԴԱՍ Ը.

1. Աբշակունեաց թագաւորութեան սկիզբն, Վաղարշակ. — 2. Վաղարշակայ Մօրփիւղիկեսի հետ ըրած պատերազմն. — 3. Վաղարշակ Հայկազանց պատմութիւնը գրել կուտայ. — 4. Իր ըրած բարեկարգութիւնները և մահը. — 5. Վաղարշակայ կատարելութիւններն. — 6. Արշակ Ա. Պոնտացւոց նուաճուիլն։ Բագրատունեաց նահատակութիւնն։

1. Երբոր Սելևկացիք Մակեդոնացւոց ձեռքովն արևելեան ազգերուն մեծ մասին տիրեցին, այսինքն Պարսից, Մարաց, Հայոց և Պարթևաց վրայ, երկար տաեն կուսակալներու ձեռքով այդ ազգերը կառավարեցին։ Բայց Ք. ետ տասն 247 տարի առաջ Պարթևաց մէջէն Արշակ անունով քաջ իշխանն տասնիկ զօրանալով՝ տալբատամբեցաւ Սելևկացւոցմէ ու շատ երկիրներու տիրեց։ Ուրիշ շատ մեծամեծ յաղթութիւններ ալ ընելով այլև այլազօրաւոր ազգերու գէմ, շատ երևելի եղաւ ու ամեն տեղ անունը հռչակուեցաւ։ Աւոր Թոռն Արշակ Բ. նոյնպէս քաջութեամբ շատ տեղերու տիրելէն վերջն, եկաւ Հայաստանի վրայ ալ երբոր Հայոց վրայ կուսակալ էր Արտաւազդ իշխանը. հալածեց զինքը հոնկէց, ու

1. Աբշակունեաց թագաւորութիւնը ինչպէս սկսաւ, ու ո՞վ է Վաղարշակ.

Հայոց վայ իր Վաղարշակ եղբայրը Թագաւոր գրաւ: Սակայ ազգին վայ սաստիկ սէր կապէլէն վերջը՝ մանաւանդ Քանքով ուսումնասիրութեան եռանդ եղաւ. ազգին պատմութիւնը գտնելու առանձին փոյթ ունեցաւ, քաղաքական կարգերն ու կառավարութիւնը շատ ծաղկեցուց, և ազգին ամեն տեսակ յառաջադիմութեան վայ հոգ ունեցաւ: Այս ամեն բաներս ըրաւ առանց քաջութիւնը ձեռքէ ձգելու: Եւ տարակոյս չկայ որ այսպիսի կերպով սկսած Թագաւորութիւն մը, շուտով պիտի զօրանար ու շուտով ալ պիտի ծաղկէր, ինչպէս եղաւ Արշակունեաց Թագաւորութիւնն:

2. Վաղարշակ ամենազ Մծբնի գրաւ՝ ինչպէս որ իրեն եղբայրը ապստիլեր էր, բայց խմանալով որ Մորփիւղնկէս անունով իշխան մը Փոքր Հայոց սիրեր է, շատ մը զօրք Ժողվեց ու անոր վայ գնաց, երբոր անկայ բոլոր Պոնտոսի ազգերուն առաջնորդ եղած առաջ կուգար: Պատերազմի առեն, որովհետև Մորփիւղնկէս քաջ մարդ էր, շատ Լարդ ընելով վազեց Վաղարշակայ վայ, բայց իր քովի կարիճ հայերն անոր վայ վազեցին զարկին ու գետնին պառկեցուցին զինքը. ասով մեկալ զօրքերն ալ սիրտ առնելով յարձակեցան Մորփիւղնկէսին մնացած զօրաց վայ ու այնպես չարաչար կոտրեցին, որ հեղեղի պես արիւնը կը վազեր, ինչպես կ'ըսէ Խորենացին: Այս պատերազմին վերջը սիրեց Վաղարշակ ան կողմի ազգերուն, ու անոնց առջևը ահաւոր եղաւ:

3. Տեսնելով Վաղարշակ Հայոց այս ասպիճան

2. Վաղարշակ ինչպէս յաղթեց ու սպաննեց Մորփիւղնկէսը.

3. Ի՞նչէն գրգռուեցաւ Վաղարշակ Հայկազանց պատմութիւնը գրել տալու.

սիրասիրութիւնը և ուրիշ կատարելութիւնները և Հայաստանի ծաղկած վիճակը, իրեն աղնիւ բարքերնէն բնական հետաքրքրութիւն մը ունենալ Թէ արդեօք իվ եղեր է այս ազգին գլխաւորը, որոնք էրմէն առաջ Թագաւորեր են, և արդեօք ինքը քաջերու տեղ կը Թագաւորէ՝ Թէ չէ վատերու. ուստի առ բանիս համար Մար Աբաս Կատինա անունով Ասորի մը գտաւ, և անոր ապրելէ որ Հայոց պատմութիւնը գրէ. Մար Աբաս Կատինա երբոր Հայաստանի մէջ ամբողջ պատմութիւնը չգտաւ, Վաղարշակայ հրամանովը Նինուէ գնաց, ու հոն Թագաւորական գրատան մէջ գիրք մը գտաւ որ բոլոր ազգերուն պատմութիւնը կը գրէր, ու Մեծին Աղէքսանդրի հրամանովը յունարէն Թարգմանուած էր. անոր մէջէն հանեց բոլոր Հայոց պատմութիւնը՝ Հայկէն մինչև Վահէ: Վաղարշակ տեսնելով առատ ասպիկ ուրախացաւ որ քաջ մարդկանց տեղ ու քաջերու վայ կը Թագաւորէ. և իրեն իրեն ամենէն աւելի մեծ հարստութիւնն ըլլալ այն մատեանը՝ իր գանձատան մէջ պահեց: Ասպատմութեան վայ աւելցուց Մար Աբաս Վաղարշակայ և անոր օրդւոյն Արշակայ գործերը:

4. Ամեն կողմանէ եղած յաջողութիւնները տեսնելով Վաղարշակ, սկսաւ ուրիշ բարեկարգութիւններու ալ ձեռք զարնել. քանի մը հարկաւոր օրէնքներ գրաւ. նախարարութիւնները բաժնեց, զինուորութեան կարգ գրաւ, ամեն բանի պաշտօնատէրներ որոշեց, և արհեստաւորներու կարգ կանոն գրաւ: Բայց ամենէն աւելի Վաղարշակայ խելացի գործքը և իրեն հոգին յայտնողը աս երկու օրէնքն է որ գրաւ.

4. Վաղարշակայ ըրած բարեկարգութիւնները որո՞նք են.

մեկու մը իշխանութիւն տուաւ՝ որ երբոր թագաւորը անիրաւ դատաստան մը կամ հրաման մը հանէ, իրեն իմացընէ տուած հրամանին ա-նիրաւութիւնը. իսկ ուրիշի մը իշխանութիւն տուաւ որ եթէ թագաւորը անհոգ ըլլայ չարագործները պատժելու՝ միաբը ձգէ: Թագաւորա-նունով իշխանին ալ Աբշակունեաց թագաւորներուն թագադիր ըլլալու պատիւը տուաւ: Որ-գոցը մէջէն միայն անդրանիկը քովը պահեց, ու մեկալնոնք բոլոր թագաւորական ընտանիքով Հաշտենից գաւառը ղրկեց: Այս կարգը պահեցին մինչև վերջը Աբշակունեաց թագաւորները: Պա-ղարշակ տասնկ խելքով քսանութերկու տարի թագաւորեցէն վերջը խաղաղութեամբ մեռաւ:

5. Մեր ազգին երևելի մարդկանց մէջ առաջին տասնհնգանի յիշատակի արժանի մարդիկներէն մեկն է Վաղարշակ, որ հաստատուն հիմն դրաւ կործանեալ տէրութեան մը, որ մեկէն զօրացաւ և ամեն բանի մէջ, ժամանակին համե-մատ, չափէն դուրս աւելի առաջ գնաց: Վա-ղարշակայ գործերէն յայտնի կ'իմացուի իրեն բնութիւնը, մանաւանդ պարզկը տեսնուի ու-սումնասիրութիւնը, խաղաղասէր և աշխարհա-շէն հոգին. դարձեալ կը տեսնուի այնպիսի վե-հանձնութիւն մը որուն նմանը պատմութեանց մէջ քիչ կայ. աւելի դուրս կը ցատքէ այն կար-գադրութեան մէջ որ մանուածոր պաշտօնատէր կարգեց իրեն տուած անիրաւ հրամաններէն միաբ ձգելու համար: Այս բանիս մեծութիւնը ամեն մարդ կրնայ իմանալ մտածելով՝ թէ որչափ ծանր բան է թագաւորի մը լսել իրեն ըսած խօսքին ծռութիւնը, տուած հրամանին անիրա-

6. Ինչ կատարեալութիւններով Վաղարշակ մեր ազգին երևելի մարդկանց մէջ կը համարուի.

ւութիւնը՝ մանաւանդ որ հին տեսնը թագա-ւորին խօսքերն պատգամի տեղ կ'ընդունէին հպատակները: Արդարութիւնն ալ նոյնպէս կը փայլի աս երկու մարդկանց իշխանութիւն տա-լուն մէջ, որուն վախճանն է անիրաւ գործողու-թիւն մը չընել:

6. Վաղարշակայ տեղ յաջորդեց իր անդրանիկ որդին Աբշակ Ա. որ հօրը առաքինութեանց նմանելով՝ անոր պէս քաջ ու խելացի, և ինչպէս որ Խոսրենացին կը զրուցէ, շատ բարեկարգու-թիւններ ըրաւ:

Աստր տեսնն Պոնտացիք ապստամբելով Հայ-րէն՝ պատերազմ բացին. բայց Աբշակ իրենց չա-րաչար յաղթեց, և ծովեզերքը իրեն ըրած յաղ-թութեանը նշան՝ կոթող մը անկեց: Կ'ըսեն թէ Աբշակ նետակ մը ունի եղեր օձի արիւնով ջուր տուած. անգամ մը աս նետակը անանկ ուժով նետեց կոթողին վրայ որ մէջը գնաց խրեցաւ: Աս կոթողը երկար տեսնն պաշտեցին Պոնտացիք իբրև Աստուծոյ գործք. բայց երբոր իր տղուն Արտաշէսին հետնորդին պատերազմ բացուեցաւ՝ բարկանալով ծովը նետեցին:

Աբշակ կուռ տասնիկ պաշտօնատէր ըլլալով՝ Բագրատունեաց մեկէն երկու հոգի նահատակեց կուռք չպաշտելուն համար. մեկալնոնք ալ ստի-պեց որ թլփատութիւնը ձգեն, շաբաթ օր որսի և պատերազմի երթան և ուրիշ խարտեան օրէնք-ները հաստուն. անոնք ալ յանձն առին աս բա-ներս՝ բաց 'ի կուռք պաշտելէն: Աբշակ տասուե-րեք տարի Թագաւորեցէն վերջը մեռաւ, ու իրեն տեղը անցաւ Արտաշէս Ա. (114):

6. Վաղարշակայ ոմն յաջորդեց.

ԴՍ.Ս Թ.

1. Աբտաշէս Ա. Պարսկաստանի կը տիրէ. — 2. Իր այլեայլ արշաւանքները և մահը. — 3. Օտար մատենագրաց տըւած գովեստն, և իր աշխարհակալութեան ոգւոյն քննադատութիւն. — 4. Աբտաշէսի մահուան պատճառն, և իր մեկ խօսքն:

1. Աբտաշէս Ա. ընութեամբ կորիճ, պատերազմող ու աշխարհակալութիւն սիրող ըլլալով մեծամեծ յաղթութիւններ ըրաւ, շատ երկիրներ տիրեց ու Հայաստանը ընդարձակեց, և գրեթէ բոլոր աշխարհք դողացուց: Մինչեւ իր ատենը Պարսից Թագաւորն ահռելով պատուով ու մեծութեամբ առաջին կը համարուէր, ու Հայոց երկրորդ. բայց Աբտաշէս Պարսիցը երկրորդ ըրաւ ու Հայոցը առաջին: Պարսկաստանի տիրեց, իր անունովը գրամ կոխել տուաւ ու հոն ալ իրեն արքունիք չինեց: Իր Տիգրան անունով որդին՝ Վարաժ ըսուած իշխանին յանձնեց, որ զինուորական արուեստ սովրեցընէ, որով ան իշխանին ցեղին անունն ալ Վարաժունիք ըսուեցաւ: Իսկ Աբտաշատ աղջկին ալ Միհրդատայ տուաւ, որ Պարսից Դարեհ Թագաւորին նախարարներուն ցեղէն էր ու Վրաց եգեսչն, և զինքը բոլոր Պոնտոսի կողմերուն կուսակալ գրաւ իրեն քաջութեանը համար:

2. Թէպէտև մանրամասնաբար չենք գիտեր Աբտաշեսին ըրած պատերազմները, բայց խորհ-

1. Ո՞վ է Աբտաշէս Ա.
2. Աբտաշէս Ա. ինչ քաջութիւններ ըրած ունի.

նացին կ'ըսէ թէ արեւելքէն ու արեւմուտքէն այնչափ զօրք ժողվեց՝ որոց և ոչ թիւը գիտէր: Ասանկ բազմութեամբ բոլոր Յունաստանի տիրեց և զամենքը վախցուց: Մինչերկրական ծովուն մէջ շատ նաւերով կղզիներուն տիրեց, և ուրիշ շատ աշխարհակալութիւններ ըրաւ: Կ'ըսէ խորենացին թէ երբոր բազմութեամբ զօրաց քարոզ տեղէ մը կ'անցնէին, հրաման կու տար Աբտաշէս որ ամենքը մեկ մեկ քար նետեն, և անոցմով բլուր մը կը ձեւանար: Նոյնպէս նաև արեւու ատեն եթէ ամենը մեկէն նետ նետէին՝ բոլոր գետինը չոք կ'ըլլար, կ'ըսէ: Այսչափ անթիւ բազմութեամբ շատ յաղթութիւններ ընելէն հաքը մեծ փառքով ու յաղթանակով Հայաստան դարձաւ. բայց որովհետև կ'ուզէր Պարսկաստանի բոլորովին տիրել, ինքը հոն գնաց Թագաւորելու, և իր Տիգրան որդին Թագաւոր դրաւ Հայաստանի վրայ: Բայց անկէց ալ նորէն զօրք ժողվեց ու դէպ ի արեւմտեան կողմերը սկսաւ արշաւել: Աբտաշէս Յունաստանէն դառնալու ատենը Աբտեմիսէ, Հերակլէ ու Ապողոնի պղնձէ արձաններէն գտաւ ու իրենց քուրմերուն Արմաւիր զրկեց: Գիտցուիր ինչ պատճառաւ զօրացայ մէջ խոտորութիւն ինկնալով զօրքերէն սպանուեցաւ, քանիքհինգ տարի Թագաւորելէն վերջը:

3. Աղեկ գիտնալով խորենացին որ օտարազգիի մը բերնէն ելած գովեստն աւելի զօրաւոր և աւելի յարգի է, քան թէ համազգիի մը բերնէն, թէպէտ և ճշմարտախօս ըլլայ, անոր համար Յունաց մատենագիրներուն տուած գովեստը առաջ կը բերէ, որոնց մէջէն մեկ երկուքը գնենք

3. Օտար ազգաց մատենագիրներն ինչ գովեստներ կու տան Աբտաշէս Աի վրայ.

Աղէկ Հանդերձ էր Արտաշէս որ աշխարհակալութիւնն ընելէն վերջը՝ պէտք է նաև պահել և օգուտը քաղել. և թէ ազգին հանգերձեալ վիճակին հաստատուն օգուտ մը չունի. անոր համար ըսաւ. « Աւազ փառացս անցաւորի »: Այս պատճառաւ Արտաշէս անփոյթ չեղաւ ազգին քաղաքական կառավարութեանն և ապագայ բարւոյն վրայ, այլ այն մտածելով ուղեց որ իր Տիգրան որդին ազգէն կրթուի, ու չեղաւ այն աշխարհակալներուն պէս որ իրենց մեռնելովին՝ տէրութիւնն ալ մեռուցին և կամ տաստիկ տկարացուցին:

ԴԱՍ Ա·

1. Տիգրան Բ. և իր քաղութիւնները. — 2. Կրօնքին նկատմամբ ըրած կարգաւորութիւնն. — 3. Տիգրանայ և Միհրդատայ յաղթութիւնքը Հռովմայեցւոց դէմ. — 4. Տիգրան Ասորւոց կը տիրե. — 5. Միհրդատ Տիգրանայ կ'ապաւինի. — 6. Հռովմայեցիք Տիգրանակերտի կը տիրեն. — 7. Միհրդատայ մահը. — 8. Տիգրանայ հաշտութիւնը. — 9. Իր յաղթութիւնները Գաբինոսի և Կրասոսի դէմ. — 10. Տիգրան նախագահութիւնը Պարսից կուտայ. — 11. Իր մահը ու կատարելութիւնքը:

1. Յոյները և ուրիշ հարկատու ազգեր լսելով Արտաշէսի մահը և իրենց քովի եղած զօրաց ցրուիլը, սկսան ապստամբիլ և Հայաստանի վրայ վազել. Տիգրան որ երկու տարիէ՝ի վեր թագաւորած էր, միանգամայն պատերազմական բանեւրու վարժ ըլլալով և հօրը պէս քաջ պատերազմող, մէկէն զօրք ժողվեց և Միհրդատայ հետ

1. Տիգրան Բ. յաջորդելով Արտաշէսի իր քաջութիւններովը ինչպէս փառաւորուեցաւ.

հաս. « Վէհ ինձ Արտաշէս պարթև քան զմահ. դժուացին Աղէքսանդր. զի կալով յԻսրուամ աշխարհին, իշխեաց Թեբայ և Բաբելոնի... Աւազ բաղդին. միայն թէ՝ի տէրութեանն և ոչ՝ի փառքստեան էր վախճանեալ»: Այս խօսքս կը զրուցէ Պողիկրատես յայն պատմագիրն: Նոյնպէս նաև Փլեգոնիոս պատմագիրն կ'ըսէ. « Ամենայն թագաւորաց հռովմկաց եղեալ պարթևն Արտաշէս... Յելեսպոնտոս և՝ի Թրակէ զտարերայն փոխեաց զընտրութիւն. ծովագնաց ընդ երկիր բերեալ լինէր, և ընդ ծով հեռահասելով... առ հասարակ նմա ելլադա մատուցանէր զհն »:

Բայց անաչառ խօսիլ ուզելով չենք կրնար չպարսաւել Արտաշէսի աշխարհակալութեան հոգին, որ ըստ ինքեան անիրաւութիւն ու բռնաւորութիւն է, և կրթեալ ու քաղաքականացեալ թագաւորի մը չի վայելեր. բայց աս ալ խոստովանելի է որ հին ատեն իրաւունք ազգաց ըսածը և արդարութեան սահմանները ինչպես որ պէտք է չէին հասկըցած, այս պատճառաւ է որ Արտաշէսներ, Կիւրոսներ ու Աղէքսանդրներ ամեն հին ազգի մէջ սուրէն գանուած են, քան թէ աս վերջի ատեններս. և ըսածնուս մեծ ապացոյց մը կրնայ ըլլալ Հռովմէական հզօր պետութիւնն որ անիրաւ աշխարհակալութեամբ, այսինքն ըստ արդի իրաւանց ազգաց՝ բռնաւորութեամբ, այնչափ մեծցաւ, գիրացաւ ու պարարտացաւ:

4. Արտաշէսի իր զօրքերին սպանուելուն վրայ որոշ բան մը չենք կրնար ըսել, որովհետև որչափ որ իր բռնաւորութեանը համար կրնան սպանուած ըլլալ զինքը, նոյնչափ ալ կրնան ըրած ըլլալ զօրքերը աս բանս իրենց անկրթութենէն, և կամ նաև առանձնականաց չարութենէն:

4. Արտաշէսի մահուանը պատճառ ինչ բան կրնայ ըլլալ, և ո՞րն է իրեն մեզ հասնելի խօսքը·

մեկտեղ վտանգին պատերազմի եկաւ. զամենքը ցրուեց հալածեց և սրտերնուն մէջ իր հօրը տպաւորած վախը ժամանակ չթողուց որ հանգիստ, այլ աւելի հաստատուէ:

Անկէ դառնալուս առեն Կեսարիա հանդիպեցայ տիրեց բոլոր Փոքր Ասիոյ, և բոլոր այն կողմերը Մհերդատայ յանձնեց ու Պոնտոսի թագաւորութեանը զինքը, որպէս զի ուրիշ անգամ չկարենան ապստամբել: Այլ և այլ պատերազմներով ուրիշ շատ ազգերու ալ տիրեց, և ամեն պատերազմներու մէջ քաջութեամբ յաղթող դանուեցաւ. իր անունէն գրեթէ բոլոր աշխարհք կը դողար, անանկ որ շատ օտարազգի պատմիչներ կարծեցին թէ Հայոց Թագաւորութիւնն Տիգրանէն սկսած ու Տիգրանով լմնցեր է: Հռովմայեցւոց պատմիչներէն շատը կ՚ըսեն թէ այլ և այլ դերի թագաւորներ կը ծառայէին իրեն, որոնց մէջէն չորսը միշտ քովն էին, և երբոր ձիով տեղ մը երթար, անոնք իրենց թագաւորական զգեստուին ոտքով կ՚երթային չորս կողմէն. նոյնպէս նաև ամեն դատաստանական և քաղաքական հանդիսներու մէջ գիմացը ոտքի վրայ կը կենային:

2. Տիգրան ան պատերազմներէս վերջը Հայաստան դառնալով, մեհեաններ շինեց, և Յունաստանէն բերած Ասրամազդայ, Աթենասայ, Աբրոմեայ, Ափրոդիտեայ և Հերակլեսի արձանները այլ և այլ քաղաքներ դրաւ, նախարարներուն ալ խստիւ ապսպրեց որ կուռքերուն ազէկ պաշտեն. և որովհետև Բագրատունիք առջի բերան յանձն չառին կռապաշտութեան բանները, անոր համար Աստղ անունով նախարարին լե-

2. Տիգրան Բ. ինչ կարգաւորութիւններ ըրաւ նաև կրօնքի նկատմամբ.

ղուն կտրել տուաւ, աստուածները նախատելուն համար. ասով մնացածներն յանձն առին զոհեալ խոզի մը տեղ:

3. Այս միջոցներուս գրգռուեցան ան սոսկալի ու երկարատև պատերազմներն որ Մհերդատ ու Տիգրան երկուքին մէջ եղան. վասն զի Մհերդատ որ Պոնտոսի թագաւոր էր՝ Տիգրանայ օգնութեամբն չատ թագաւորութիւններու տիրեց, և ինչպէս որ Հռովմայեցւոց պատմիչները կը զրուցեն, քսանուերկու թագաւոր կը ծառայէին իրեն, և ամենուն հետ իրենց լեզուովը կը խօսէր. անոնցմէ շատ տիրեց նաև կապադովկիոյ, և հոն թագաւոր դրաւ իր Արիսարթ որդին, ու Արիոբարզանը որ Հռովմայեցիք թագաւորեցուցեր էին՝ հալածեց: Բայց որովհետև ուրիշ տարեկան էր Արիսարթ, Գորգիաս անուն հովի եչխան մը խնամակալ դրաւ անոր:

Կապադովկացիք Հռովմայեցւոց ապաւինեցան որպէս զի գան ազատեն զիրենք Մհերդատայ ձեռքէն. անոնք Կուռնելիոս Սիլլա քաջ զօրապետը զրկեցին, որ եկաւ Արիսարթը հալածեց անկէ, ու Արիոբարզանը նորէն թագաւորեցուց:

Սաստիկ բարկանալով Մհերդատ՝ Տիգրանայ խմացուց, որպէս զի օգնութիւն զրկէ իրեն. Տիգրան ալ իր երկու երեսելի զօրագլուխները զրկեց, որոնց գալը երբոր լսեց Արիոբարզան Հռովմփախաւ, որով գիւրաւ տիրեցին Հայերը, և նորէն Արիսարթը թագաւորեցուցին Կապադովկիոյ: Այս տեսնելով Մհերդատ սիրտ առաւ, և բազմութեամբ զօրաց ու շատ նաւերով սկսաւ վանել Հռովմայեցիները և ուրիշ Թշնամիները և

3. Տիգրան ու Մհերդատ մեկմեկու հետ միանալով ինչ յաղթութիւններ ըրին Հռովմայեցւոց վրայ.

տիրել չատ տեղերու. բայց Հռովմայեցիք նորէն երկու հարիւր հազարի չափ զօրք ղրկեցին Մինդրատայ վրայ, որոնք չատ հեղ յաղթուեցան, և Միհրդատ անոնց Ադիլաս անուանով զօրապետը բռնեց ու բերնէն վար հալած ոսկի լեցընելով մեռուց, ուզելով ցուցընել թէ ինքը քան զՀռովմայեցիները աւելի ձոխ ու առատաձեռն է: Նոյնպէս նաև Տիգրան ուրիշ տեղեր մեծամեծ ջարդեր ըրաւ Հռովմայեցւոց զօրաց վրայ, մինչև որ եկաւ Լուկուլլոս:

4. Երբոր Տիգրան Հռովմայեցւոց պատերազմներէն քիչ մը դադրեցաւ, Սելևկացւոց Թագաւորութեան մէջ խառնութիւն ինկնալով իշխանները ուզեցին որ Տիգրանայ յանձնեն իրենց Թագաւորութիւնը: Տիգրան չատ զօրքով գնաց Անտիոքոսը հալածեց հոնկէ, և գրեթէ բոլոր Ասորւոց երկրին տիրեց, և Անտիոքիայի մէջ իրեն տեղապահ դրաւ Մազդաա անուանով իշխան մը (79):

Ասորւոց Թագուհին բոլոր Ասորիները գրգռեց որ Տիգրանէն ապստամբին. բայց Տիգրան չուտ մը անհամար զօրքով վազեց Ասորւոց վրայ, առաւ Պաղեստինը և Սելևկէ Թագուհին բռնեց ու սպանեց: Երբոր լսեցին Հրեայք որ Տիգրան կողմերն է, վախնալով որ չըլլայ թէ Հրեաստանի վրայ ալ վազէ՝ դեսպան ղրկեցին Տիգրանայ որ գթայ իրենց վրայ և չարիք մը չընէ. ասոնց համար մասնաւոր աղաչանքներ ըրին Բաբատունիք ալ, և Տիգրան խոստացաւ չարիք մը չընել իրենց Աղեքսանդրա Թագուհւոյն:

5. Տիգրան Սելևկացւոց տիրելէն վերջը երբ

4. Տիգրան ինչ պատերազմներ ըրաւ նաև Ասորւոց դէմ.

5. Տիգրան երբոր լսեց Սիլլայի մահը ինչ ըրաւ.

բոլ լսեց Սիլլայի մահը՝ չատ զօրքով վազեց Կապադովկիոյ վրայ, և տիրեց բոլոր աշխարհքին. Միհրդատայ ալ մանաւանդ գունդ ղրկեց, որ անոնցմով չատ տեղերու տիրեց Ասիոյ մէջ. բայց երբոր Կիզիկոն քաղաքը պաշարեր էր՝ զօրաց պաշարը լմնալով չաղթուեցաւ Լուկուլլոսէն. դարձեալ ուրիշ անգամ մը պատերազմի ատեն զօրքին մէջ խռովութիւն ինկնալով զօրավարներէն չատ Հռովմայեցւոց կողմը անցան. ասով Միհրդատ հարկադրեցաւ Տիգրանայ քով փախչել, որուն վրայ սաստիկ բարկացաւ Տիգրան, ու երկու տարի չուզեց տեսնել:

6. Լուկուլլոս իմանալով որ Տիգրան Միհրդատայ բարկացեր է, դեսպան ղրկեց Տիգրանայ որ Միհրդատը իրեն մատնէ. բայց Տիգրան որ ալէկ գիտէր բարկութեան ժամանակը և չափը, ետ Ճամբեց դեսպանը. Միհրդատայ ալ տասը հազար զօրք տալով Պոնտոս ղրկեց: Նոյն միջոցին Լուկուլլոս պաշարեց Տիգրանակերտը, որուն վրայ եկաւ Տիգրան երեք հարիւր հազար զօրքով. բայց տեսնելով Հռովմայեցւոց սակաւութիւնը, արհամարհելով ըսաւ, « Թէ որ դեսպան են եկեր՝ չատ են, իսկ թէ որ Թշնամի՝ քիչ ». ասոնց ըսելով անհոդ եղաւ պատերազմի պատրաստուելու, որով Հռովմայեցիք սիրտ առին ու յանկարծակի վազեցին Հայոց վրայ, և Տիգրանը փախչընելով Տիգրանակերտն ալ առին: Տիգրան իմանալով իրեն ամբարտաւանութեան սխալմունքը, մեկէն հեծելազօրքը ղրկեց Լուկուլլոսի եաւէն. անոնք Ճամբան Հռովմայեցւոց հեծելազօրաց հանդիպելով չարաչար կոտրեցին: Տիգրան ուրիշ չատ տեղեր ալ չաղթելով Հռովմայեցւոց,

6. Հռովմայեցիք Տիգրանակերտին ինչպէս տիրեցին ու ինչպէս նորէն ստիպուեցան Թողլոս.

Հայաստանէն դուրս հանեց ու մինչև Կապադովկիա հալածեց։ Վերջը նորէն ապարասէս դրաւ Մհերդատը, որ Հռովմայեցիներէն վըխժ առնելով շատ անգամ յաղթեց անոնց և բոլոր առջի կորանցուցած տեղերուն տիրեց։ Նոյն միջոցին Տիգրան ալ Կապադովկիոյ վրայ վազելով հոնկէց ալ հալածեց Հռովմայեցիները ու նորէն տիրեց Կապադովկիոյ։

7. Տիգրանայ ու Մհերդատայ ըրած յաղթութիւններուն լուրը երբոր Հռովմ հասաւ, սաստիկ չփոթեց ու բարկացուց Հռովմայեցիները, որոնք Լուկուլլոսը ետ կանչելով տեղը Պամպէոսը ղրկեցին։ Մհերդատ շատ անգամ անոր դէմ ալ պատերազմ ընելով երբեմն յաղթեց՝ երբեմն յաղթուեցաւ։ բայց իր կատարը անուշով նայ. խարան Հռովմայեցւոցմէ կաշառք առնելով ապստամբեցաւ իրմէ։ Նոյնպէս նաև իր փառասիրութենէն ու ինքնահաւան փառնակ անուշով որդին ապստամբեցաւ, և Հռովմայեցւոց օգնութեամբն հօրը տեղ թագաւոր եղաւ։ Մհերդատ որ բերդ մը մէջ ամրացեր էր՝ վախնալով որ չըլլայ թէ Հռովմայեցւոց ձեռքը ինկնայ, բոլոր ընտանեացը թոյն տուաւ, ինքն ալ իր թունդին վրայ ինկնալով մեռաւ։

8. Ան միջոցին որ Փառնակ Մհերդատէն ապրստամբեր էր, Տիգրանայ Տիրան որդին ալ իր հօրմէն ապստամբելով Պարսից թագաւորին օգնութեամբն եկաւ Արտաշատ քաղաքը պաշարեց. բայց Տիգրան հալածեց զՏիրանը, ան ալ նեղը մտնելով գնաց Պոմպէոսի ապաւինեցաւ և անոր առաջնորդելովն Հայաստան մտաւ Պոմպէոս։

7. Մհերդատ ինչպէս մեռաւ.
8. Տիգրան ինչո՞ւ հաշտութիւն խօսեցաւ Պոմպէոսին հետ.

Ան ձախորդութիւնները տեսնելով Տիգրան՝ իմացաւ որ դժուարին է Պոմպէոսի դէմ դնել, ուստի հաշտութիւն ըրաւ հետը՝ այլ և այլ աղէտ տալով Հռովմայեցւոց։

9. Տիգրան իր տեղը թագաւորեցուց իր Արտաւազդ որդին, թագաւորութեան երեսուն և երրորդ տարին։ Պոմպէոսի տեղը ղրկեցին Հռովմայեցիք Գաբիանոսը. և Տիգրան Հռովմայեցւոցմէ վրէժ առնելու համար Գաբիանոսին վրայ պատերազմի ելաւ, ու շատ տեղեր նորէն ձեռքէն առաւ. Գաբիանոս հաշտութիւն խօսեցաւ, և ծածուկ ետ տուաւ Մհերդատայ աղաքը ու ինքը Եգիպտոս գնաց։

Հռովմայեցիք խմանալով Գաբիանոսի յաղթութիւնը և խարդախութիւնը, Կրասոսը ղրկեցին. անիկայ նախ Երուսաղէմի վրայ երթալով անբաւ հարստութիւն առաւ Երուսաղէմէն, ու Տիգրանայ վրայ սկսաւ գալ։ բայց Տիգրան Պարսից հետ միաբանած քաջութեամբ պատերազմելով Կրասոսը մեռուցին և բոլոր զօրքը ցրուեցին, հետը ունեցած հարստութիւնները առին։ Անոր տեղը Ասորեստանի կուսակալ դրին Հռովմայեցիք նախ Կասսիոսը, վերջը Բիբուլոսը, որոնց հետ շատ պատերազմներ ըրին Հայերը ու շատ անգամ յաղթեցին. բայց վերջապէս Հռովմայեցիք տիրեցին Ասորեստանի մեծ մասին, որովհետև Տիգրան ալ ծերացեր էր։

10. Մհերդատ մեռաւ, և Տիգրան տեսնելով որ իր որդին Արտաւազդ իրեն հոգին ուզքաքո-

9. Տիգրան ինչ յաղթութիւններ ըրաւ Գաբիանոս և Կրասոս Հռովմայեցւոց զօրավարներուն դէմ.
10. Տիգրան ինչու նախախնամութիւնը Պարսից տուաւ.

Թիւնը չունի, ուզեց Պարսից Արշէզ Թագաւորին հետ հաշտութիւն ընել և անոր հետ մէկտեղ Հռովմայեցիները հալածել. բայց որովհետև առանց նախագահութիւնը անոր տալու չէր կրնար ըլլալ ասոր բանս, և տեսնելով որ իր մեռնելէն վերջը նախագահութիւնը պիտի առնէ Պարսկաց, իր կամքովը տուաւ նախագահութիւնը Արշէզին, որ շատ զօրք օգնութիւն ղրկեց Տիգրանին. ան ալ զօրավար դրաւ Ոշտուենաց Բարշափրան անունով քաջ նախարարը. ասիկայ բոլոր Ասորւոց երկիրը նուաճեց, եաքը Անոխոնոսին հրաւիրելովը Ըրեսատան գնաց. և հոն Անտիգոնոսի խոստացած պարգևին սիրոյն համար Հիւրկանոսը և Փասայելոսը, որ նոյն միջոցին Ըրեսատանի կը թագաւորէին, երդմնութեամբ և մեծամեծ դաշինքներով կանչեց ու խարդախութեամբ բռնեց, որպես զի Անտիգոնոս կարենայ Թագաւորել. անկէ վերջը բոլոր Հիւրկանոսի հարստութիւնն ալ կողոպտեցին: Բարզափրան Գնել անունով քաջ զօրավարը բազմութեամբ զօրաց հոն Թողլով՝ ինքը Հայաստան դարձաւ, ու հեռը բերաւ Հիւրկանոսը և շատ գերիներ: Վերջէն Հռովմայեցիք նորէն զօրք ղրկելով՝ Հայերը երբեմն յաղթեցին երբեմն յաղթուեցան, մինչև որ բոլորովին Հռովմայեցիք տիրեցին Ըրեսատանի:

11. Տիգրան յիսունըչորս տարի Թագաւորեցին վերջը՝ ութսունըհինգ տարեկան մեռաւ, բոլոր կեանքը պատերազմով անցընելով: Իր կենաց մէջ կը տեսնուի անպարտելի արիութիւն, անխոնջ աշխատասիրութիւն, վեհանձնութիւն մտաց, ինչպես յետոյ՝ Միհրդատ Թշնամւոյն

11. Տիգրան քանի՞ տարի Թագաւորեց և ինչ կատարելութիւններ վրան կը փայլին.

ձեռքը չտալուն մէջ, խոհականութիւն՝ որով գիտէր ըստ տեղւոյն և ըստ պարագային նաև Թշնամւոյն խոնարհիլ, ինչպես Պոմպէոսի հետ հաշտութիւն խօսելու մէջ և Արշէզին նախագահութիւնը տալու առեն. կրօնից սէր, և ուրիշ գովելի կատարելութիւններ: Տիգրանայ ըրած սխալմունքներն ասա էին՝ որ երբեմն չափէն աւելի իր վրան վստահանալով պատշաճ ղգուշութիւնները չըրաւ, և քիչ մը առեն իր մեծ փառքովը շլացաւ:

Եթէ Տիգրան կենացը մէջ թշուառութիւն մը ունեցաւ՝ իրեն արժանաւոր յաջորդ չունենալն է: Թէ որ յաջորդը չհրցաւ իրեն քաջութեամբը կենդանի պահել Տիգրանայ արդիւնքը, աղէտը իրեն երախտագիտութեամբը պարտական է կենդանացընել իր անմահ արդիւնքները:

ԴԱՍ ԺԱ.

1. Արտաւազդ և իր գերութիւնն. — 2. Իր մահը և ըրած չնաս. — 3. Գրուածքն և գովեստը:

1. Տիգրան երկրորդին յաջորդեց Արտաւազդ որ հօրը պէս քաջութեան եռանդ ջըլալով՝ ինքզինքը կերուխումի և զբօսանաց տուաւ. ան պատճառաւ բոլոր Թշնամիներն սկսան զօրանալ, մանաւանդ Հռովմայեցիք, որ Անտոնիոսի առաջնորդութեամբն Ասորւոց երկրին և ուրիշ շատ

1. Անտոնիոս ինչպես բռնեց Արտաւազդը ու Հայաստանի տիրեց.

տէղերու տիրեցին։ Ա՛ս տեսնելով ազգը սկսաւ արտընջալ. անով Արտաւազդ խելքը քիչ մը գլուխը ժողվեց, և ապիեն անդիեն ղօրք ժողվեցաւ դէմ գրաւ Հռովմայեցւոց. բայց որովհետև հաստատուն քաջութեան և արիութեան սկզբունքը, անոր համար ալ չկրցաւ մինչև վերջը պաշտպանել իրեն ժառանգութիւնը։ Երբոր Անտոնիոս ուղեց Պարսից վրայ պատերազմի երթալ օգնութիւն խնդրեց Արտաւազդէն։ Արտաւազդ թէպէտ և արտաքուստ օգնեց Անտոնիոսին, բայց ծածուկ աւելի Պարսից կողմն էր, որով Անտոնիոս չարաչար յաղթուեցաւ ու Եգիպտոս փախաւ։ Վերջէն Անտոնիոս իմանալով Արտաւազդայ ըրած խաբէութիւնն, չատ զօրքով վրան պատերազմի եկաւ. բայց փոխանակ քաջութեամբ պատերազմելու՝ վատութիւնը ձեռք առնելով երդմնիկքով ու խարդախութեամբ կանչեց զԱրտաւազդը ու ոսկի շղթայի շլանելով Եգիպտոս տարաւ ու հոն Կղէոպատրա թագուհւոյն տուաւ. վերջը ինքը Հայաստան դառնալով Սաորին Հայքը իր Աղէքսանդր որդուն յանձնեց, վերինն ալ Մարաց տուաւ, և իրեն անուանուին ալ գրամ կոխեց վրան ասանկ դրոշմած. Ա՛ռնիոս Յաղթող Հայաստանի։

2. Արտաւազդ քիչ տարի մնաց գերութեան մէջ. վրան ալ երբոր Անտոնիոս երկու իրեք տարիին Օգոստոսէն յաղթուելով ինք զինքը սպանեց, աս բանիս Կղէոպատրա սաստիկ տրամած կառավարեցնէն Արտաւազդայ գլուխը կտրել տուաւ։ Իրաւ Արտաւազդ քիչ թագաւորութիւն ըրաւ, բայց իրեն մեկնութեամբը ազգին անանկ վնաս մը ըրաւ որ մինչև վերջը մնաց.

2. Արտաւազդ ինչպէս մեռաւ ու ինչ վնաս ըրաւ ազգին իր մեկնութեամբը.

այսինքն հակառակ ըրաւ ազգը Հռովմայեցւոց և զինքն ալ մշանջենաւոր գերի։ Խորենացին, որուն ճշմարտասուրթիւնը ամենուն յայտնի է՝ այսպէս կը զրուցէ. « Բայց այլ ոչ ինչ գործ արութեան և քաջութեան եցոյց. այլ ուտելեաց և ըմպելեաց պարապեալ, մօրից և եղեգնատուբաց թափառեալ չորքեր և առատապարաց, զիշավայրիս և զխոզս արածելով (որսալով). զիմաստութենէն և զքաջութենէն և զբարի յիշատակաց անփոյթ արարեալ, ծառայ և ստրուկ արդարև որովայնի լինելով »։

3. Արտաւազդայ վրայ Հռովմայեցւոց պատմիչները շատ գովեստով կը խօսին յիշելով իրեն լեզուագիտութիւնն, ոտանաւորներն ու ճարտասանական քանի մը ճառերն, որոնց համար կ'ըսէ Պլուտարքոս թէ մինչև իր առենը կան եղեր։ Ա՛ս վկայութիւնս Խորենացւոյն խօսքին դէմ կ'ելլէ, ինչպէս որ յայտնի է վերի առաջ բերած խօսքերէն. բայց տարակոյս չկայ որ Խորենացին առնիք կ'ըսէ Արտաւազդայ թագաւորութեան միջոցին համար։ Իսկ օտար պատմչայ Արտաւազդայ ուսումնասիրութեանը համար տուած գովեստը շատ հաւանական է որ Արտաւազդ իրեն գերութեան առենը ստացած ըլլայ աս գովելի յատկութիւնը, իբրև իրեն գառն գերութեանը միակ մխիթարութիւն ու գեղեցիկ պարապմունք մը, ինչպէս աս բանիս օրինակը ունինք այլ և այլ թագաւորաց վրայ։ Այով Խորենացւոյն տուած պարսաւանքը՝ օտար պատմչաց դէմ չելլելը, որով և Արտաւազդ պատմութենից մէջէն իր արտաւոր անունը սրբելով, վերջի խմաստութեան գնաց քովը դիւցազն և վեհանձն հօր որդի ըլլալը կը ցուցընէ։

3. Արտաւազդայ վրայ ինչ գովեստի բան մը կը յիշատակեն Հռովմայեցի պատմիչները.

ԴԱՍ ԺԲ.

1. Աբջամ Սաորին Հայոց կը թագաւորէ. — 2. Հայաստա-
նի Հարկատու ըլլալն և Աբջամայ գլխաւոր արդիւնքն.
— 3. Աբգարու թագաւորելն։ Քրիստոսի ծնունդն. —
4. Հռովմ երթալն. — 5. Հռովմայեցւոց հետ թշնամա-
նալն։ Պարսից խռովութիւնն. — 6. Աբգարու Քրիստո-
սի հետ ծանօթանալն. — 7. Իր մահը։

1. Երբոր Արտաւազդայ գլուխը կարելին, Աբջամ Տիգրանայ եղբօր որդին Հռովմայեցւոց ձեռքէն փախչելով Պարսից Արշէզ թագաւորին հետ միացան Մարերը հալածեց և Հռովմայեցւոց ալ մեծ վարդ մը տուաւ. ասով Արշէզ վերին Հայոց տիրեց, Աբջամ ալ Սաորին Հայոց մինչև Կեսարիա և Սատրոց մինչ մնաց։

2. Աբջամ լսելով թէ Հռովմայեցւոց վրայ թագաւորեր է Օգոստոս կայսր, դեսպան ղրկեց որ Արտաւազդայ երկու տղաքը ետ տայ. բայց երբոր տեսաւ թէ լսելի չեղաւ իրեն խնդիրքը, նորէն դեսպան ղրկեց, խոստանալով որ տարուհ տարի հարկ տայ, ու ասկից եղաւ Հայոց հարկատուութեան սկիզբը. Օգոստոս յանձն առաւ աս գաշինքը։ Քանի մը տարի վերջը երբոր Սատրոց երկիրն եկաւ, վերին Հայոց բնակիչները ձանձրացած Պարսից ըրած բռնութիւններէն,

1. Աբջամ ինչ կերպով կրցաւ Սաորին Հայերը Հռովմայեցւոց ձեռքէն ազատել.
2. Հայաստան ինչու հարկատու եղաւ Հռովմայեցւոց ու Աբջամայ գլխաւոր արդիւնքը որն է.

Օգոստոսէն խնդրեցին որ Արտաւազդայ որդին Տիգրանը իրենց թագաւոր դնէ, ինչպէս որ կատարեց Օգոստոս։ Աբջամ Բագրատունեաց մէջէն մէկը նահատակեց, մէկալինք ալ տախտից որ կառապետութիւնը յանձն առնուն. անոնք մահուընէ ազատելու համար յանձն առին բոլոր ընտանիքով։ Աբջամ քանի որ թագաւորելէն վերջը մեռաւ։ Աբջամ եղաւ մեր այնպիսի թագաւորներէն մէկը որ իրեն ըրած բարիքովը բոլոր Հայոց սիրոյն, համբաւին ու երախտագիտութեանը արժանաւորեցաւ. վասն զի ամբողջ ազգի մը գերութեան կապերը խզեց քակեց ու իրեն առջի երջանկութեան ու փառաւորութեան մէջ հաստատեց. ու աս բանս այնպիսի կերպով մը ըրաւ որ գովութեան ու զարմացման արժանի է. նախ լաւ ընտրեց թէ ո՛ր հետ բարեկամութիւն պիտի ընէ ու ինչ կերպով. երկրորդ՝ ազնկ գիտցաւ քիչ մարդով ու քիչ արիւնհեղութեամբ մեծ գործողութիւն ընել. ետքը մեծ խոհեմութեամբ թշնամին բարեկամ դարձուց. և ըրած ապստամբութիւնը օրինաւոր երեւցուց. որով և կրցաւ խաղաղութեամբ վայելել և վայելցընել իր յաջորդներուն ան մեծազօր տէրութեան ժառանգութիւնը։

3. Աբջամայ յաջորդեց իր որդին Աբգար, որուն վրայ շատ գովեստներ կուտան Յունաց և Լատինացւոց մատենագիրներն. անոր համար Հայերն ալ Աւագ այր ըսին իրեն, բայց Յոյներն և Ասորիները չկրնալով հետաւ հնչել՝ Ագակար կամ Աբգար կ՚ըսէին, ուսկից սովորութիւն ձեաց Աբգար ըսելու։ Աբգարու թագաւորութեան առջի տարիները Քրիստոս Տէրն մեր ծնաւ

3. Աբգար ո՞վ է ու ինչ նշանաւոր բան հանգիպեցաւ իրեն թագաւորութեանը միջոց.

Հրէաստանի մէջ. նոյն միջոցին Օգոստոս կայսրն ալ հրաման հաներ էր աշխարհագիր ընելու բոլոր իր տէրութեան մէջ. միանգամայն հրաման հանեց որ ամէն մեհեաններուն մէջ դրուի իր արձանը. Հերովդէս որ Հրէից կը թագաւորէր ուղեց որ իր արձանն ալ մեկտեղ կանգնուի Հայոց սահմաններէը, բայց Աբգար յանձն չառնելով՝ սաստիկ պատերազմ ըրաւ Հերովդեսի եղբօր որդւոյն հետ, որ իրեն դէմ եկեր էր, ու բոլոր չարդեց անոր զօրքերը: Նոյն օրերը մեռաւ Հերովդէս, ու տեղը անցաւ Արքեղայոս:

4. Հերովդեսին կուսակիցները տեսնելով որ Աբգարու պատերազմով չկրցան յաղթել, ուզեցին վրան ամբաստանութիւններ ընելով Օգոստոսի աչքէն հանել. բայց Աբգար Հռովմ գնաց, և հոն իրեն սիրելի և իմաստուն կերպովին անանկ համոյ եղաւ ամենուն, և մանաւանդ Օգոստոսի որ գժուարաւ թողուց զինքը իր հայրենիքը դառնալու: Պրոկոպիոս յոյն պատմագիրը կը պատմէ թէ Աբգար այսպիսի վարպետութիւն մը բանեցուցած ըլլայ որպէս զի Օգոստոս զինքը ազատ թողու: Օր մը Աբգար իր ծառաներուն ըսաւ կ'երթայ, ու շատ մը ողջ վայրի կենդանիներ բռնելով Հռովմ կը բերէ, և իրաքանչիւրին բանուած տեղէն մէկմէկ քիչ հող ալ հետերնին կ'առնէ: Երբոր իրիկունը Օգոստոս Թէատրոն մտաւ, Աբգար հրամայեց ծառաներուն որ բերած հողերնին գան գան դնեն ու վերջը կենդանիները միաբան արձակեն. երբոր ասոնք բոլորն՝ մէկէն իւրաքանչիւր կենդանի ինչ հողի վրայ որ մեծցած ու սնած էր՝ հոն գնաց անչփոթ. զարմացաւ Օգոստոս ասոնց բանիս վրայ ու պատճառը

4. Աբգար ինչու Հռովմ գնաց ու Պրոկոպիոս ի՞նչ կը պատմէ իրեն վրայ.

հարցուց Աբգարու. և իմանալով հանճարեղ Թագաւորին միտքը՝ հրաման տուաւ որ պատուով տեղը դառնայ, Թէպէտև մեծ վնաս եղաւ ասոնց Օգոստոսի:

5. Օգոստոսի մեռնելէն վերջը երբոր Տիբեր տեղը անցաւ, Աբգար ինդակացութեան դեսպան ղրկեց իրեն. բայց անիկայ փոխանակ դեսպանները պատուելու՝ պատժեց: Ասոնց վրայ սաստիկ նեղացած Աբգար՝ սկսաւ պատերազմի պատրաստութիւն տեսնել, ու Եգեսիան ամրացընելով հոն փոխադրեց աթոռը. բայց ասիկա դիտաւորութեանը արգելք եղաւ Պարսից Արշաւիր Թագաւորին մահը, որուն տղոցը մէջ խռովութիւն ինկնալով՝ հարկ եղաւ որ Աբգար Պարսկաստան երթայ զնրենք խաղաղցընելու համար: Մինչ Աբգարացոց Արեա Թագաւորին օգնեց, որով ան ալ Հերովդէս չորրորդապետին յաղթեց:

6. Պարսկաստան Աբգարու վրայ բորոտութիւն եկաւ, և երբոր ամէն տեսակ մարդկային հնարքներէ յոյսը կարեց՝ լսելով Քրիստոսի հրաշքները, դեսպան ղրկեց իրեն՝ աղաչելով որ գայ զինքը բժշկէ: Իսկ իրեն Քրիստոսի հետ ծանօթանալը ասկից կերպով եղաւ:

Երբոր Հերովդէս Արետէն յաղթուեցաւ Աբգարու օգնութեամբը, Հերովդէս ուզելով Աբգարէն ասոր բանիս վրէժը առնել՝ զպաթռոութիւններ ընելով ամբաստանեց զինքը Հռովմայեցւոց առջև: Աբգար ինք զինքը արդարացընելու համար դեսպաններ ղրկեց Երուսաղէմի մէջ եղած

5. Աբգար Հռովմայեցւոց հետ ինչպէս աւրուեցաւ.

6. Աբգար Քրիստոսի հետ ինչպէս ծանօթացաւ ու բորոտութիւնը ինչպէս անցաւ.

Հռոմայեցւոց զօրավարին. հն դեսպաններն տեսան ու լսեցին Քրիստոսի ըրած հրաշքները, ու գարձան եկան պատմեցին Թագաւորին: Աբգարու երկնային ու երկրաւոր խմաստութեամբ լցուած սիրտը՝ ծագեց մեկին աստուածային հաւատոյ պայծառ լոյսը, որով իսկոյն հաւատաց Թէ Քրիստոս ըսածներն կամ Աստուծոյ որդի է և կամ երկնային բարերար աստուածներն մեկն որ իրեն ըլած գերածայրեալ բարիքներուն զմարդիկ Աստուծոյ հետ պիտի միաւորէ: Ուստի Թուղթ մը գրեց Քրիստոսի, ու իր Անանէ սուրհանդակին ձեռքովը զրկեց, աղաչելով որ գայ զինքը բժշկէ ու եգեսիա բնակի հանգիստ. դեսպանին հետ պատկերահան մ՚ալ զրկեց, որ եթէ Քրիստոս չգայ՝ գէթ զինքը օրինակեն ու բերեն: Դեսպաններն հասան Երուսաղէմ ու կ՚ուզէին Քրիստոսի հետ տեսնուիլ, ան օրը՝ որ Քրիստոս յաղթանակով Երուսաղէմ կը մտնէր. ուստի փիլիպպոս առաքելոյն քովը մտեն՝ խնդրեցին որ Քրիստոսի հետ տեսնուին: Քրիստոս մեծ ուրախութիւն ցուցընելէն ետքը՝ հրամայեց Թովմաս առաքելոյն որ Աբգարու Թղթին պատասխանը տայ, որուն մէջ նախ իրեն հաւատացուն հաւատքը գովելէն ետքը՝ խոսք կու տայ որ իր յարութենէն վերջը առաքեալներէն մեկն կը զրկէ զինքը բժշկելու համար: Ան միջոցին պատկերահանը անկիւն մը քաշուած եռանդ էր Քրիստոսի դէմքը օրինակելու. բայց երկար աշխատեցաւ վերջը չկրցաւ օրինակել. ան տեսն Քրիստոս զպատկերահանը, ու ձեռքը լաթ մը առած՝ երեսին վրայ բռնեց, մեկն ապաւորուեցաւ իր աստուածային ու լուսաւոր դէմքը լաթին վրայ: Դեսպաններն մեծ ուրախութեամբ դարձան. ու Թագաւորին հետ մեկտեղ կ՚ապասէին խոստացուած առաքելոյն

դալստեանը, որ քիչ ատենէն եկաւ, և էր Թադէոս առաքեալն: Երբոր Թադէոս առջի անգամն ձեռքը դրաւ Աբգարու վրայ, մեկէն սրբեցաւ Թագաւորին բորոտութիւնն ու բոլորովին բժշկեցաւ. վերջը մկրտեց զԹագաւորը ու բոլոր եգեսացիքը և իրեն տեղը եպիսկոպոս գնեցուց Ադդէ անունով մեկը՝ որ Թագաւորին խոյրարարն էր, ինքը գնաց որ Հայաստանի միւս տեղերն ալ քարոզէ քրիստոնէական հաւատքը (32):

7. Աբգար քրիստոնեայ ըլալէն ետև երկու իրեք տարի ալ ապրեցաւ ու մեռաւ խաղաղութեամբ, երեսունուրեք տարի Թագաւորելէն վերջը: Այնպիսի յիշատակ մը Թողուց Աբգար որ մեկ Թագաւոր մը չէ ունեցած: Աբգարու հեզութիւնը, խոհեմութիւնը, խոնարհութիւնը, պարկեշտ վարքը և ուրիշ առաքինութիւնները կը քարոզեն իրեն պատմութիւնն և իրեն վախճանն, որով երկրաւոր Թագաւորութենէն երկնաւոր փառքը և յաւիտենական ուրախութիւնը հրաւիրուեցաւ:

7. Աբգար քանի՞ տարի Թագաւորեց ու ինչ բարի համբաւով մեռաւ:

ԴԱՍ ԺԳ.

1. Անանէ ու Սանատրուկ կը թագաւորեն. — 2 Սանատրուկ Եգեսիոյ կը տիրէ՝ իր անգթութիւնն. — 3. Իր քաղաքաշինութիւնն և մահը. — 4. Երուանդ. — 5. Իր զգուշութիւնն և պատրաստութիւնը. — 6. Արտաշէսի պատերազմն՝ Երուանդայ մահը. — 7. Արտաշէսի թագաւոր պսակուիլն. — 8. Երուազայ մահը. — 9. Հայաստանի ծաղկեցութիւնն. — 10. Աւանց յաղթութիւնը. — 11. Արտաշէսի որդիքն՝ Արգամայ մահը Ջօրաց չորս մասն բաժնուիլը. — 12. Հռովմայեցւոց դէմ պատերազմն. — 13. Արտաշէսի մահը և իր հանդիսաւոր թաղումն. — 14. Սմբատ Բագրատունիին գովեստն՝

1. Աբգարոս մեռնելէն վերջը թագաւորութիւնը երկու բաժնուեցաւ մեծ չափութիւն ինկաւ ազգին մէջ, վասն զի Անանէ Աբգարոս որդին՝ Հայաստանի մէկ մասին տիրեց, և Սանատրուկ Աբգարոս քեռորդին մեկալ մասին տիրեց մի և նոյն ժամանակի մէջ, իրարու հակառակ՝ Անանէ որ հօրը տեղը եգեսիա թագաւորեց՝ քրիստոնէութիւնը վերցուց ու սկսաւ մեհեանները բանալ և քրիստոնեայքը մարտիրոս ընել, ինչպէս Աբգէ հայրապետը և ուրիշները։ Բայց ինքն ալ Աստուծմէ իրեն պատիժը գտաւ. վասն զի իր նոր շինած պալատին մէջ սիւն մը կանգնել տալու ատեն՝ սիւնը վրան ինկնալով մեռցուց զինքը։

1. Անանէ ո՞վ է ու ինչպէս մեռաւ.

2. Սանատրուկ լսելով Անանէի մահը՝ մեծ ուրախութեամբ մեկէն զօրք ժողվեց ու սկսաւ եգեսիոյ վրայ գալ. երբոր լսեցին ասբանս եգեսացիք դեսպան ղրկեցին ըսելով որ սիրով կ՚ընդունին զինքը Թէ որ իրենց քրիստոնէական հաւատքին չդիպչի. ասբանս երդմնելով յանձն առաւ Սանատրուկ, բայց եռքէն երդմանը դէմ ըրաւ ու նաշատակեց Թադէոս և Բարթողիմէոս առաքեալները, և իր աղջիկը Սանդուխտ կոյսը, որ առաջին մարտիրոս կոյսը եղաւ, և ուրիշ շատ մարդիկ, բոլոր Աբգարու ընտանիքն ալ Թրէ անցուց, և միայն աղջիկներն ու Աբգարու կինը որ Հեղինէ կ՚ըսուէր և իրեն ալ շատ բարիքներ ըրած էր ապրեցուց։ Այսր համար կ՚ըսեն Թէ շատ բարեպաշտ ըլլալով չուզեց կռապաշտից մէջ բնակիլ. ուստի Երուսաղէմ գնաց ու հոն սովի մը առեն բոլոր ունեցածը ծախելով՝ բնակչաց յորին կը բաժնէր։ Այս ըրած բարեաց համար գերեզման մը չնկնեցին Հրեայք Երուսաղէմայ դրան առջև։

3. Սանատրուկ Թէպէտև քրիստոնեայքը հալածեց, բայց շատ չինութիւններ ալ ըրաւ ընդհանուր Հայաստանի՝ մանաւանդ Մծբնայ մէջ. վասն զի ասքաղաքս երկրաշարժէ վնասած ըլլալով, բոլորը քաղաքը փլցուց ու նորէն չինեց շատ գեղեցիկ. և քաղքին մէջ իր արձանը կանգնել տուաւ, ձեռքն ալ գրամ մը, ըսել ուզելով Թէ բոլոր ունեցածը ծախեր է քաղքին չինութեանը համար և միայն ան մնացեր է։ Սանա-

2. Սանատրուկ խարդախութեամբ եգեսիա մանալով ինչ անգթութիւններ ըրաւ ու ինչ գիտեցիք կայ Հեղինէ Թագուհւոյն վրայ.

3. Սանատրուկ ի՞նչ չինութիւններ ըրաւ ու ինչպէս մեռաւ.

որուկ երեսունը չորս տարի Թագաւորեցէն վերջը որսի մէջ պատահմամբ նետով վիրաւորուելով մեռաւ: Կը տեսնուի որ Սանատրուկ մանաւանդ ախորժակ ունի եղեր քաղաքական չինուածոց: Բնութեամբ խորամանկ և ճարտար եղած պիտի ըլլայ որ կրցեր է այնչափ տարի Թագաւորել իրեն երդմանը դէմ ընելէն վերջը: Բայց Սանատրուկ մեծ անարդանք է իրեն երդմանը վրայ հաստատուն չկենալն, անգթութեամբ Աբգարոս ցեղը Թրէ անցընելն, և իրեն աղջիկը սպանելը (67):

4. Սանատրուկին եաքը քիչ մը առեն շփոթեցաւ բան օրինաւոր Թագաւորութեան յաջորդութիւնն. վասն զի Սանատրկոյ առենը Աբջարկունի կին մը երկու որդի ուներ Երուանդ ու Երուազ անուններով: Երուանդը կարճ, հսկայ, անուշ բարքով ու ճարտար մարդ մ' էր, որ Սանատրկոյ առենն շատ քաջութիւններ ըրած ըլլալով ամենուն սիրելի եղած էր. ուստի երբոր Սանատրուկ մեռաւ՝ քաղցր կերպերով և առատաձեռնութեամբ բոլոր նախարարներուն սիրտը իրեն քաշեց և Թագաւոր եղաւ Հայոց վրայ, առանց Բագրատունի ասպետ պահանջելու: Բայց վախնալով որ չըլլայ Թէ Սանատրուկին տղաքը իրեն Թագաւորութեանն արգելք ըլլան՝ զամէնքն ալ Թրէ անցուց, բայ 'ի պզտիկ տղէ մը որ Սմբատ Բագրատունին մեծ դժուարութեամբ Պարսկաստան փախուց, և տղուն անունն էր Աբրաշէս. բայց Երուանդ խնամելով աս բանս և միշտ վախի մէջ ըլլալով որ օր մը չանկարծ Թագաւորութիւնն կրնայ ձեռքէն առնել, շատ

4. Սանատրուկին մեռնելէն եաքը ինչպէս շփոթեցաւ Թագաւորութեան յաջորդութիւնը ու ո՞վ է Երուանդ.

թղթեր գրեց Պարսից Դարեհ Թագաւորին և Սմբատին, որ Աբրաշէսը մեռցընեն, ըսելով որ Մարի տղայ է ու Աբջարկունի չէ. բայց խնդիրքը լսելի չեղաւ:

5. Երուանդ բարեկամիա և կանխատես մարդ ըլլալով յայտնի կը գուշակէր Թէ քանի որ Աբրաշէս ողջ է՝ անկարելի է իրեն Թագաւորութեան հաստատութիւնը, անոր համար սկսաւ պատրաստութիւններ տեսնել. աս պատճառաւ օգտակար համարեցաւ բոլոր տղին իշխանութիւնը իրեն ձեռքը առնել: Մինչդեռ այ երկիրը՝ որ Հայաստանն գուբս էր՝ Հռոմայեցւոց տուաւ ու ինքը վերին Հայքը առաւ. և որպէս զի Հռոմայեցիները իրեն բարեկամ ընէ՝ ասելի հարկ տալ խոստացաւ. արքունիքը փոխեց Աբմաւիր տարաւ ասելի ամրութեանը համար. ետքան գեաին վրայ ալ չընեց Երուանդաշատ քաղաքը, որ ինչպէս կը տեսնուի Խորենացւոյն՝ Հայաստանի գեղեցիկ, զուարճալի ու ամուր քաղաքներէն մին եղաւ: Նոյնպէս չընեց Ախուրեան գետին վրայ Բագարան անունով քաղաք մը ու բոլոր կուռքերը հոն փոխադրեց, և քրմապետ դրաւ իր Երուազ եղբայրը: Երուանդայ բոլոր աս ամէն պատրաստութիւնները ընդունայն ելան. վասն զի Սմբատ ասպետը իրեն լաւ բարուքն և շատ քաջութիւններ ընելով Պարսից նախարարներուն առջև, ամենուն սիրելի եղաւ. ուստի Պարսից նախարարներն տղաչեցին Դարեհին որ Սմբատ ինչ բան որ խնդրէ՝ կատարէ Թագաւորն: Սմբատ ալ խնդրեց որ Աբրաշէսը հաստատէ իր Թագաւորութեանը մէջ օգնութիւն

5. Երուանդ իր Թագաւորութիւնը ապահովելու համար ինչ գործութիւններ ու պատրաստութիւններ ըրաւ.

ոտլով Աբսաչեսին որ կարենայ յաղթել Եբրոանդայ։ Յանձն առաւ Պարեհ օգնելու. ուսաւ շատ մը զօրք տուաւ Սմբատայ ու Աբսաչեսի և Երուանդայ վրայ դրկեց։

6. Երուանդ Ուտէացւոց վրայ պատերազմի գացեր էր՝ երբոր լսեց Աբսաչեսի գալը. հոն պահապան Թաղուց զօրաց մէկ մասը և նախարարներէն շատ, ու ինքը գնաց առաջ վարձքով զօրք ժողվելու վրաց, Մէլազեատց և կեսարիոյ կողմերէն։

Աբսաչես առանց գիտնալու թէ Երուանդ Ուտէացւոց աշխարհքէն հեռացեր է՝ ան կողմերը գնաց բոլոր զօրքովին. երբոր լմացան տեղացիք և Երուանդայ ձգած զօրքերն ու նախարարներն Աբսաչեսի գալը, բոլորն իրեն կողմն անցան. ասոնց նաև Երուանդայ քովի եղած նախարարներուն միտքը պղտորեց, որոնցմէ շատն կ'ուզէին Աբսաչեսի կողմն անցնիլ։ Աբսաչես և Սմբատ տեսնելով Երուանդայ զօրաց բազմութիւնը՝ ամենևին չէին վախնար, միայն մեծ վախ ունէին Աբգամ նախարարէն, որովհետև կարիճ մարդ էր և տիգաւոր զօրաց մեծ մասը իր ձեռքն էր. անոր համար պատերազմին առաջ ծածուկ խմացուցին Աբգամայ որ եթէ իրենց կողմը անցնի, Երուանդայ տուած պատիւները պահելէն զատ՝ կրկին պատիւ և կրկին հարստութիւն կուտան իրեն։ Այս պատճառաւ պատերազմին սկիզբը մեկէն Աբգամ Աբսաչեսի կողմն անցաւ, և Սմբատայ գնդին հետ միացաւ, և երկու գունդը մեկտեղ յարձակեցան Երուանդայ բանակին վրայ. պատերազմին տևզած մէջտեղը Երուանդայ բանակին մեկ մեծ մասը Աբսաչեսի կողմն անցնելով՝

6 Աբսաչեսի և Երուանդայ մէջի պատերազմը. ինչպէս եղաւ ու Երուանդ ինչպէս մեռաւ.

անոր զօրացը հետ միաբան սկսան յարձակիլ վրայ։ Ինքը և ուրիշ վարձուոր զօրքերը. բայց որովհետև Երուանդ Տուրացւոց շատ պարգևներ խոստացեր էր՝ որ Աբսաչեսը մեռցնեն, երբոր անոնք կատաղաբար Աբսաչեսի վրայ կը վազէին՝ Գիսակ անունով քաջ նախարարը առաջ նետուեցաւ ու արգիլեց իրենց յարձակմունքը, ու ինքը գեղեցիկ ու գովելի ոիրասիրութեամբ մեռաւ՝ գլխուն կէսը կորնցընելով. սանիկ կարձութեամբ մինչև իրիկուն պատերազմելով՝ բոլոր Երուանդայ զօրքը ցրուեցին. իսկ ինքը Երուանդ հաղիւ կըրցաւ Երուանդաշատ փախչելով ազատիլ։ Երկրորդ օրը հրաման տուաւ Աբսաչես որ մեռելները թաղեն. և քիչ մը զօրքերը հանգչեցընելէն ետքը գնաց Երուանդաշատի վրայ ու քաղաքը առաւ։ Երուանդ իր որոգայթաւոր պալատին մէջ պահուըտած ըլլալով, զինուոր մը գտաւ զինքը ու զարկաւ սպանեց քսան տարի թագաւորելէն վերջը։ Այսպէս լմընցաւ Երուանդ իր թագաւորութիւնը, որուն վրայ յայտնի կը տեսնուի որ անիրաւութեամբ թագաւորը եղողն ոչ երբեք կընայ խաղաղութեամբ թագաւորել, թէպետ և գէշ մարդ ալ չըլլայ ու շատին սիրելի, ինչպէս էր Երուանդ. Աբսաչես փառաւոր գերեզման չնեղ տուաւ Երուանդայ վրայ՝ մօր կողմանէ Արշակունի ըլլալուն համար (89)։

7. Երուանդայ մեռնելէն վերջը Սմբատ թագաւորական գանձին մէջ փնտռելով՝ գտաւ Սանասարկ թագը, ու բոլոր Հայոց վրայ թագաւոր պսակեց զԱբսաչէսը. Աբսաչես թագաւոր ըլլալուն պէս՝ Մարաց և Պարսից զօրքերը եա

7. Աբսաչես ինչպէս թագաւոր պսակուեցաւ ու ինչ փառքի հասուց զՍմբատ և իրեն ուրիշ սիրելիները.

ղրկեց շատ պարգևներ տալով անոնց. Արգաման ալ, ինչպես որ խոստացեր էր, իրեն երկրորդը ըրաւ, ուրիշ շատ պատիւներով ու հարստութիւններով։ Նոյնպես Սմբատն ալ շատ պատիւներով մեծարելէն ետքը՝ ընդհանուր ապարատիս անուանեց, հաղարապետ տան արքունի և ամեն պաշտօնատուրց վերակացու. ուրիշ ամեն իրեն բարերարներուն ալ իրենց արդեանցը համեմատ պատիւներ ու պարգևներ տուաւ։

8. Այնկէց եռաքը Աբասէնց հրամայեց Սմբատայ որ երթայ Երուանդայ Երուազ եղբայրը սպաննէ. Սմբատ ալ կատարեց հրամանը, ու բոլոր անոր ունեցած հարստութիւնները Աբասէնց բերաւ. Աբասէնց ալ անոնց վրայ շատ անգին բաներ աւելցընելով Սմբատայ տուաւ որ Դարեհի տանի 'ի շնորհակալութիւն և 'ի փոխարէն անոր ըրած բարեացը։

9. Աբասէնց երբոր իրեն այնիւ բնութեամբն ամենուն սիրելի եղաւ և ամեն բան կարգի դրաւ, սկսաւ ուսումնական և արուեստին բաներու ուշ դնել. Երասխ և Մեծամոր գետերուն քով Աբասէնց քաղաքը մեծցուց ու զարդարեց. մեծամեծ պալատներ շինելով, և հոն փոխադրեց իր աթոռը։ Մինչև իր առեղը, ինչպես կ'ըսէ Խորենացին, կամուրջ, նաւակ և ուրիշ անոնց նման բաներ շատ անկատար էին. բոլոր Աբասէնց շինել սըկսաւ, վարձ խոստանալով անոնց որ նոր նոր գիւտեր գտնան։ Ամէն և այլ տեղերէ գաղթականներ բերելով բոլոր Հայաստանը բազմամարդ ըրաւ. երկրագործութեան վրայ ազդին մէջ այնպիսի

8. Երուազ ինչպես մեռաւ.

9. Աբասէնց ինչ բարեկարգութիւններով զարդարեց զՀայաստան ու ինչ փոյթ ունեցաւ ուսմանց և արուեստից.

սէր ձգէց, որ ինչպէս կ'ըսէ Խորենացին՝ Հայաստանի մէջ ափ մը տեղ չկար Աբասէնցի ժամանակ որ մշակուած չըլլար, մինչև նաև լեռներուն վրայ ալ, բոլոր երկիրը այլ և այլ սահմաններ բաժնեց՝ սահմանագլուխները կոթողներ կանգնելով։ Ամէն գիտութեանց և արուեստներու վարժարանները բացաւ. և ահա ասոնց բաներովս ոչ իր ազգին միայն սիրելի եղաւ, այլ նաև Պարսիկք, Մարք և ուրիշ ազգերն լսելով կը նախանձէին Հայաստանի աքանչելի վիճակին վրայ, և չատերն ալ Հայաստան կուգային։

10. Երբոր Աբասէնց այսպիսի բարեկարգութեանց եռանդ էր, Ալանները ուրիշ լեռնցի ազգերու հետ միաբանած Հայաստան վազեցին. բայց Աբասէնց բազմութեամբ զօրաց վրանին ելլելով, պատերազմի առեն Ալանաց Թագաւորին սրդին գերի բռնեց. ասոնց պատճառաւ սկսան հաշտութիւն խնդրել Ալանները Աբասէնցէն. բայց անիկայ չանձն չէր առներ, մինչև որ Ալանաց Թագաւորին Սաթինիկ անուամբ աղջիկն աղաչելով Աբասէնցի սիրտը վաստակեցաւ. որով Աբասէնց հաշտութիւն ընելով արձակեց Թագաւորին որդին, ու իրեն Թագուհի ըրաւ Սաթինիկը։

11. Աբասէնց որչափ որ կը ջանար ուրիշի թշուառութեան պատճառ չըլլալ, այնչափ ալ ինքը վշտեր ունեցաւ իր որդւոց կողմանէ, վասն զի վեց որդի ունէր՝ որ են Աբասաւազդ, Վրույր, Մաժան, Տիրան, Զարեհ, Տիգրան. ասոնք ընդհանրապէս իրարու և ուրիշներու պատուոյն

10. Ալաններուն ինչպես յաղթեց Աբասէնց ու ինչ կերպով հաշտութիւն ընելու զիջաւ.

11. Աբասէնց քանի որդի ունեցաւ ու ինչ վշտեր քաշեց անոնցմէ։

վայ նախանձելով խռովութեանց պատճառ եղան. բայց ամենեն աւելի Արտաւազդ բնութեամբ տաք արիւն, հպարտ ու նախանձոտ ըլլալով՝ Արգամայ վրայ ամբաստանութիւններ ըրաւ ու անիրաւ տեղը սպանել տուաւ, բոլոր անոր ցեղին երեւելի մարդիկը թրէ անցուց, ու ինքը առաւ անոր իշխանութիւնը: Նոյնպէս նաև Սմբատայ վրայ նախանձելով՝ կ'ուզեր սպանել. ա բանս երբոր լսեց Արտաշէս սաստիկ խռովեցաւ և չէր գիտեր ինչ ընելիքը. բայց հայրենասէրն և մեծախորհուրդն Սմբատ իր կողմանէ յօժարամիտ հրաժարելով սպարապետութեան պաշտօնէն ամենայն խռովութեանց առաջը առաւ, և Արտաւազդ իր ամբարտաւանութեան վախճանին հասնելով՝ Սմբատին տեղը սպարապետ եղաւ: Տեսնելով ա բանս մեկալ եղբայրներն ալ ան նախանձիլ Արտաւազդայ վրայ. Արտաշէս ալ ա լրենց նախանձը և խռովութիւնը դադրեցընելու մտքով, վրայը որ խելացի մարդ էր, Թագաւորական տանը հաղարապետ դրաւ, Մաժանը քրմապետ. իսկ զօրքը գլխաւոր չորս գունդ բաժնեց. Արեւելեան՝ որ Արտաւազդայ յանձնեց, Արեւմտեան՝ որ Տիրանայ տուաւ, Հարաւային՝ որ Սմբատայ յանձնեց, ու Հիւսիսայինը Զարեհի:

12. Երբոր տեսաւ Արտաշէս որ ամեն բան կարգի մէջ է՝ չուզեց վճարել Հռովմայեցւոց տուողական հարկը, ա պատճառաւ բարկացաւ Տրայիանոս ու շատ զօրք ղրկեց Հայոց վրայ: Առաջ Արտաւազդ դիմացնին եկաւ արեւելեան ու հիւսիսային զօրքովը, բայց չկրնալով դէմ դնել

12. Ի՞նչ պատերազմի առիթ ունեցաւ Արտաշէս Հռովմայեցւոց հետ ու ինչպէս նորէն հաշտուեցաւ.

Հռովմայեցւոց՝ երբոր սաստիկ պիտի յաղթուէր, պատերազմին վերջերը հասաւ Սմբատ հարաւային գնդովն, ու քաջութեամբ պատերազմելով յաղթեց Հռովմայեցւոց, և անոնց եռանդն կնկռնալով հալածեց Հայաստանէն դուրս: Երբոր ա բանս լմացաւ Տրայիանոս կայսր, անթիւ զօրքով սկսաւ անձամբ Արտաշէսի վրայ գալ. ուստի մեկէն Արտաշէս փութացաւ շատ ընծաներով դիմացն ելաւ և Տրայիանոսի ցասումը խըճեցուց բոլոր հարկը տալով:

13. Անկէ քանի մը տարի ետքը Արտաշէս Մարաց կողմերը գնացած ըլլալով հիւանդացաւ. անոր համար մեկէն Իակուբահերտ աւանը դարձաւ, ու չկրնալով աւելի առաջ գալ՝ մեռաւ հոն քառասունըմէկ տարի թագաւորելէն ետև: Փառաւոր հանդէսներ ըրին Արտաշէսի թաղմանը՝ ինչպէս որ կ'ատորագրէ Խորենացին Աբիատան Փիլլացիին խօսքերէն առնելով. « Դագաղքն էին ոսկեզինք, գահոյքն և անկողինք բեհեզեայ, և պատմուճանն որ զմարմնոյն՝ ոսկեթել. Թագ կապեալ 'ի գլուխն, և զէնն ոսկով առաջի եդեալ »: Անկէց վերջը կ'ատորագրէ պաշտօնաւարց կարգը, և Թէ ինչպէս բոլոր ազգին Թէ աշխուհականաց և Թէ ռամկաց առ հասարակ մեծ որմունքութեան պատճառ եղաւ Արտաշէսի մահը, և Թէ ինչպէս շատ մարդիկ իրենք զիրենք կամաւորապէս զոհ ըրին՝ ողջ ողջ Արտաշէսի գերեզմանը նետուելով: Անկարելի բան է որ մարդ ա պատմութիւնը կարգալէն վերջը կարենայ իր 'ազգին հետ մեկտեղ վշտակից ու ցաւակից չըլլալ որ այսպիսի Թագաւորէ մը զրկուեր է, որ ամենուն իրաւցընէ հայր, Հայաստանի բա-

13. Արտաշէս ինչպէս մեռաւ ու ինչ հանդիսաւոր Թաղումն ըրին իրեն.

բերար, ազգին պարծանք, ամենուն վշտակից, ամենուն երջանկութեանը պատճառ եղեր է:

14. Պրոտեսի հետ մկրտեղ գովութեան արժանի է նաև Սմբատ Բագրատունի առպետն, որ շատ երևելի եղաւ իրեն քաջութեամբն, ինչպէս որ տեսնուեցաւ պատմութեան մէջ: Սմբատ, տալ ալիրասիրութիւնը, հասարակաց օգուտը մտածելը՝ առանց իր շահը մտածելու, որով ազարապետութենէն կամաւ հրաժարեցաւ, որպէս զի խռովութիւն չըլլայ. հաւատարմութիւնը, վեհանձնութիւնը, և ուրիշ կատարելութիւնները ոչ միայն իր յիշատակը անմահացընելու արժանի կ'ընեն, այլև աշխարհքիս մեծամեծ մարդկանց ու մեծանուն ազարապետաց կարգը կ'անցընեն զինքը: Սմբատ մինչև խոր ծերութիւն ապրելով խաղաղութեամբ մեռաւ (128):

14. Ինչ առանձին գովեստից արժանի է նաև Սմբատ Բագրատունին.

ԴԱՍ ԺԴ.

1. Վերին Հայոց թագաւորութիւնն. — 2. Այլև այլ թագաւորք Վերին Հայոց. — 3. Մխիթարա և իր Զինորիա կինն: Տիրիթ. — 4. Ներսն կայսեր պատերազմունքն Պարսից դէմ: Վերին Հայոց թագաւորութեան վերջանալն:

1. Թէպէտև Վերին Հայոց թագաւորութիւնն պզտիկ և մանաւանդ բան ըլլալով, մեր ազգին պատմութեան հետ շատ այնչափ վերաբերութիւն մը չունի, բայց եղած գործողութիւններն Հայաստանի մէկ մասին մէջ ըլլալով, ան պատճառաւ համառօտ յիշատակութեան մը արժանի են. մանաւանդ որ Հռովմայեցւոց պատմիչներն Հայոց պատմութեան աւելի ան մասին վրայ տեղեկութիւն ունենալով, Վերին Հայոց գէպքերը բուն մեր պատմութեանց հետ կը շփոթեն, որով մեծամեծ սխալանաց մէջ կ'ինկնան: Ուստի այս ութսուն և չորս տարուան պատմութեան ծոցը գիտնալն հարկաւոր է՝ անոնց սխալը ուղղելու համար:

2. Երբոր Աշտիսիոս Հայաստանի սիրեց՝ Վերին Հայքը Մարայ տուաւ, ինչպէս որ առաջ ալ ըսինք: Պրշաւիր Պարսից Թագաւորն Արտաշեսա անուշով փոխարքայ մը գրաւ ան կողմե-

1. Մեր ազգին պատմութեան հետ ինչ վերաբերութիւն ունի Վերին Հայոց Թագաւորութիւնը.

2. Աշտիսիոսի Հայաստանի սիրելէն ետքը ո՞նք Թագաւորեցին Վերին Հայոց յաջորդաբար մինչև Զենոն.

հալածեց և իր Տիրիթ եղբայրը տեղը դրաւ։ Հռամիզդ եաւէխ եղաւ նորէն Պարսիկները հալածելու, բայց նեղը մտնելով հազիւ կրցաւ փախչիլ իր Զենոբիա կնիկոջը. բայց Զենոբիա ալ ղրկեցքն մէջ ըլլալով ճամբան ասատիկ ձնաստեղացաւ, որով ալ չէր կրնար առաջ երթալ. ասոր համար խնդրեց Հռամիզդէն որ զինքը սպաննէ. Հռամիզդ ալ վախէն ու յուսահատութենէն խենդեցածի պէս ըլլալով, զարկաւ սրովը ու վերաւորելով գերը ձգեց զինքը. իսկ ինքը փախաւ գնաց Վրաստան։ Հոն մօտիկները գըտնուած քանի մը գեղացիներ տեսնելով կիսամեռ Զենոբիան, հանեցին գետէն ու վերքը պատեղով առողջացուցին. վերջը Տիրիթին տարին՝ որ մանուածոր ինամքով կը պահէր զինքը։ Ա՛ս գէպքս Եւրոպացւոց շատ ծանուցեալ ըլլալով, կը կարծէն որ Զենոբիա մեր Արշակունի Թագուհիներէն մէկն ըլլայ։

4. Ներսէն կայսրն լսելով Պարսից տիրելը վերին Հայոց վրայ, Կորբուղդն անուանով զօրավարը ղրկեց շատ զօրքով որ Տիրիթը հալածէ հոնկէ. Կորբուղդն եկաւ յաղթեց Պարսից, Տիրիթն ալ փախաւ ու անոր տեղը Տիգրան կրոսերին եղբօրորդին Թագաւոր դրաւ, որ ըսուեցաւ Տիգրան կրոսերագոյն. իսկ ինքը Թողուց վերին Հայքը ու Ասորեստան գնաց։ Դարեհ նորէն շատ զօրք ժողված վազեց վերին Հայոց վրայ ու շատ յաղթութիւններ ընելով սկսաւ առաջ երթալ. ան ատեն կայսրը Բեսաս անուանով քաջ զօրավարը ղրկեց որ պատերազմը լմնցընէ։ Ասկայ Կորբուղդնին հետ միացած երկար ատեն

4. Ինչ պատերազմներ ըրաւ Ներսէն կայսրն Պարսից հետ վերին Հայոց Թագաւորութեանը համար ու ինչպէս հաշտութիւն եղաւ մէջերնին.

րուն, որուն բռնութիւններուն չդիմանալով Հայերը՝ Օգոստոսէն խնդրեցին որ Արտաւազդայ տղան փոքր Տիգրան ըսուածն իրենց Թագաւոր գնէ։ Օգոստոս կատարեց խնդիրքնին. բայց երբոր Տիգրան մեռաւ, Հռովմայեցիք անոր երուազ եղբայրը ղրկեցին. Հայերը չընդունելով զանիկայ՝ տեղը Տիգրան անունով ուրիշ իշխան մը գրին, որ Տիգրան կրոսեր ըսուեցաւ։ Երեք տարիէն Տիգրան կրոսերն ալ մերժեցին ու Ասպրամ անունով Արծրունին Թագաւորեցուցին, որ ամենուն սիրելի և հաճոյ եղաւ։ Երբոր ան ալ մեռաւ, Պարսից Թագաւորն իր Աբջէդ որդին Թագաւորեցուց, բայց Հռովմայեցւոց կամացը դէմ ըլլալով Հռովմայեցիք հալածեցին զինքը ու Պոնտոսի Թագաւորին Զենոն որդին Թագաւորեցուցին՝ որ մինչև իր մահը խաղաղութեամբ Թագաւորեց։

3. Զենոնին մեռնելէն եաքը Արտաշէս Պարսից Թագաւորն իր Արշակ անունով տղան Թագաւոր դրաւ Հռովմայեցւոց կամացը դէմ. անոր համար Տիբեր կայսրն Վրաց Թագաւորին Միհրդատ եղբայրը յորդորեց որ Արշակը հալածէ ու ինքը Թագաւորէ Վերին Հայոց։ Միհրդատ գրամ կերցընելով սպաննել տուաւ Արշակը ու ինքը տեղն անցաւ. բայց քանի մը տարիէն Հռամիզդ իր եղբօրը տղան՝ նախարարաց սիրոը իրեն քաշելով, ու Տօրմէն ալ օգնութիւն առած, եկաւ Միհրդատը իր ընտանեօք սպաննել տուաւ ու ինքը անգթութեամբ Թագաւորեց։ Երբոր լսեցաս եղած բաները Դարեհ Պարսից Թագաւորն, շատ զօրքով Հռամիզդին վրայ եկաւ, ու զանիկայ

3. Միհրդատ Արշակայ յաղորդելէն եաքը ինչպես յաղթուեցաւ Պարսիցմէ ու ինչ դիտելիք կայ Զենոբիային վրայ.

պատերազմէն Պարսից հետ. բայց վերջապէս դէմ չկրնալով ելլել յաղթուեցաւ ու հաշտուեցաւ Թիւն ըրաւ Պարսից հետ, ան պայմանով որ վերին Հայքը Պարսից ձեռքը մնայ, միայն Թէ Թագաւորը՝ կայսրն անուանէ քնակիչներն զոր որ ուզեն: Ուստի նորէն Տիրիթ Թագաւորեց ու Հռոմ գնաց. ուր որ կրկին անգամ Թագաւոր պսակուեցաւ Ներոն կայսրէն մեծ հանդիսով ու փառաւորութեամբ:

Տիրիթ ինը տարի Թագաւորեցին եաքը երբոր ինքը մեռաւ՝ վերին Հայոց Թագաւորութիւնն ալ վերջացաւ. վասն զի Երուանդ Մինչագեաքը Հռոմայեցւոց տալով, ինքը վերին Հայոց Թագաւորութիւնը առաւ ու իր մասին հետ միացուց:

ԴԱՍ ԺԵ.

1. Արտաւազդ. — 2. Իր մահուան վրայ եղած առասպելը. — 3. Տիրան. — 4. Տիգրան Գ. իր գերութիւնն և կրկին Թագաւորելը. — 5. Վաղարշ: Իր քաջութիւնքն և մահը:

1. Արտաւազդայ խիստ և կատաղի բնութիւնը որ արդէն հօրը կենդանութեանն առիթն ալ առնուեր էր՝ Թագաւորելուին ամենևին տարբերութիւն մը չըրաւ: Եղբայրները Այրարատեան գաւառէն հանեց, միայն Տիրանը քովը պահեց՝ որովհետև ինքը տղայ չունէր: Արտաւազդ այսպէս երկու տարի Թագաւորելէն վերջը, օր մը որսի մէջ կատաղաբար ձին վազցնելու առեն խորունկ վտակ մը մէջ ինկաւ ու խորտուեցաւ:

1. Արտաւազդ ինչպէս ըրաւ իր Թագաւորութիւնը ու ինչպէս մեռաւ.

2. Ասոր վրայ առասպել մը հանեցին որ կ'ըսէին Թէ, Արտաշէսի Թաղման առեն երբոր շատ հոգի իրենք զիրենք կամաւորապէս Արտաշէսի գերեզմանը կը ձգէին՝ ըսեր է Արտաւազդ հօրը, « Դուռ գնացիր և բոլոր երկիրը և մարդիկներըդ քեզի հետ տարիր, ես աւերակներուռ Թագաւորեմ »: Այս պատճառաւ անիծեր է Արտաշէս զինքը ըսելով. « Եթէ դուռ յորս հեծցիս յաստան 'ի վեր 'ի Մասիս, զքեզ կալցին քաջք, տարցին յաստան 'ի վեր 'ի Մասիս, անդ կացցես, և զոյս մի տեսցես »: Ասկէ կը կարծէ եղեր ամիկը Թէ Արտաւազդ մէկ այրի մը մէջ շղթաներով կապուած է, քովը երկու շուն կեցած՝ մէկը կը կծեն շղթաները որ Արտաւազդ ելլէ ու աշխարհքս կործանէ. բայց գարնանները ուն կառնահարութեան ձայնէն կը զօրանան եղեր շղթաները: Այս պատճառաւ մինչև նաև Խորենացւոյն ժամանակը ոգեպ գարնիններ կիրակի օրերն ալ չորս հինգ անգամ սալը կը ծեծէին որ ան շղթաները չթուլնան:

3. Տիրան որ Արտաւազդայ քոյրն էր՝ եղբօրը տեղն յաջորդեց, բայց անոր պէս Թագաւորութեան բաներուն անփոյթ ըլլալով, աւելի զբօսանքի և որսի ետևէ եղաւ, մանաւանդ որ լաւ ձի հեծնել գիտէր: Երևելի գործ մը չըրաւ, ու քսանըմէկ տարի խաղաղութեամբ Թագաւորեցին վերջը, Ճամբան երթալու առեն ձեան հիւս մը վրան ինկնալով՝ տակը մնաց ու խղդուեցաւ:

4. Տիրանայ տեղը յաջորդեց Տիգրան Գ. իր

2. Արտաւազդայ մահուանը վրայ ինչ առասպել եղաւ Հայոց մէջ.

3. Արտաւազդայ ալ յաջորդեց.

4. Տիգրան Գ. ալ է ու ինչ պատերազմ ունեցաւ Հռոմայեցւոց հետ.

պղծիկ եղբայրը Պարսից Պերոզ Թագաւորին հաճոյանալու համար։ Երբոր Անտանկոս Պիոս Հռովմայեցոց կայսրը մեռաւ, Պերոզ ու Տիգրան միաբանած՝ Աւորոց երկիրը եղած Հռովմայեցոց վրայ վազեցին ու մեծ կոտորած ըրին. անկէ կ՚ուզէին Կապադովկիոյ վրայ ալ վազել։ Սևերիանոս Կապադովկիոյ կուսակալը, վախնալով պատերազմին անյաջողութենէն՝ պատգամ հարցուց. քրմապետը ամենայն կերպով բարեյաջողութիւն պատերազմի գուշակեց. անով զօրացաւ Սևերիանոս, աներկիւղ ու թեթև պատրաստութեամբ Հայաստան վազեց. բայց Հայերէն ու Պարսիկներէն չարաչար յաղթուելով՝ ինքն ալ սպանուեցաւ։ Աւրելիոս կայսրն երբոր լսեց Հռովմայեցոց կրկին անգամ յաղթուիլը. Ղուկիոս իր կայսերակիցը ղրկեց մեծ պատրաստութեամբ. բայց անիկայ գեռ չհասած՝ Տիգրան փուճաց փոքր Հայոց սիրելուս. հոն կնկան մը շողոքորթութիւններէն խաբուելով գերի բռնուեցաւ, մինչև որ Ղուկիոս եկաւ ու բոլոր Թշնամիները սարսափեցուց. վերջը տեսնելով զՏիգրան՝ որ գերի ընկեր է, խղճաց վրան և ազատեց զինքը։ Ղուկիոս Տիգրանայ կերպին և գեղեցկութեանը հաւնեցաւ, շատ սիրեց զինքը ու հետը կապուեցաւ սիրտը. անոր համար նոր ին Թագաւորեցուց ու շատ պատուով Հայաստան դարձուց։ Ղուկիոս իրեն սիրոյն նշան Ռոմի անունով աղջիկը, որ իր ազգականներէն մէկն էր, Տիգրանայ կնութեան տուաւ։ Դարձեալ ասոնք բաներուս յիշատակը պահելու համար գրամ կոխել տուաւ ասոնց կերպով. ինքը Ղուկիոս գահը նստած՝ Տիգրանը Թագաւոր կը պսակէ Հայոց. վրան ալ տասնկ գրած. « Թագաւոր Հայոց առեալ »։ Տիգրան Հայաստան դառնալով երկար տաեն ալ ապրեցաւ ու քառասուն

հրմէկ տարի Թագաւորելէն ետքը մեռաւ, առանց քաջութեան յիշատակ մը ձգելու (193)։

5. Տիգրան Գ՚ն յաջորդեց անոր պղծին Վաղարշ, որ առջի երեքին պէս զբօսանաց եռանդ չընալով՝ շատ չենութիւններ ըրաւ, միանգամայն հայրենասէր ու քաջ եղաւ. Վաղարշեան քաղաքը չինեց ան տեղը՝ ուր ինքը ծներ էր մորը ձամբայ ընելու տաեն. Վարդգէս աւանը պատրաստով պատեց ու աթոռը հոն փոխադրեց, անունն ալ Վաղարշապատ դրաւ։ Աւոր Թագաւորութեան քսաներորդ տարին Հիւսիսային ազգերը սկսան բաղմութեամբ Հայաստան վազել. Վաղարշ ալ ժողվեց բոլոր իր զօրքերը և քաջութեամբ պատերազմելով հալածեց զանոնք խնդրեցաւ շատ մարդ չարդելով, բայց թշնամիները նորէն միաբանած, աւելի կատաղութեամբ վազեցին Հայաստան։ Հայերը սաստկապէս պատերազմելով նոյնպէս երկրորդ անգամն ալ վռնեցին ան վայրենի ազգերը. բայց ափսոս որ Վաղարշ զարհուրելով մեռաւ՝ զոհ ըլլալով իր ազգին օգտին համար, որով անունն ալ անմահացուց, ինչպէս նաև կ՚ըսէ Խորենացին. Թէպէտ և ինքը մեռաւ, բայց գեռ կենդանի է իրեն բարի անուամբը։

5. Տիգրան Գ՚ին յաջորդեց ու ինչ կողմնէ երևելի եղաւ Վաղարշ.

ԴԱՍ ԺԶ.

1. Խոսրով Ա. — 2. Անտոնիոս Կարակալլա. — 3. Խոսրովու պատերազմունքն Պարսից դէմ. — 4. Աշակայ Հայաստան գալն Խոսրովու սպանութենէն. — 5. Արտաշէս Հայաստան մտնելն. — 6. Մանդակուհեայ ցեղին ջնջումն:

1. Խոսրով Ա. Թագաւորելուն սկիզբն ուղղեց իր հօրը մահուան վրէժը առնել Հիւսիսային ազգերէն. ուստի բոլոր ջուրքերը ժողվեց և անոնց վրայ պատերազմի ելաւ, բոլորովին ընկճեց ան զօրաւոր ազգերը անոնց ընտիրներուն մէջէն հաւրելրն մէկ պատանդ առաւ, իրեն քաջալերեալը յիշատակ յուշարձան մը կանգնեց, ու այնպէս փառաւոր յաղթութեամբ Հայաստան գարձաւ: Խոսրով ազգը ծաղկեցընելու ջանքով լուսաց՝ սկսաւ շատ չէնքերով զարդարել Հայաստանը, և ան չէնքերուն համար քրիստոնեայքը կ՚աշխատցընէր· շատ քրիստոնեայք ալ հաւատքի համար նահատակեց:

2. Ան միջոցին Անտոնիոս Կարակալլա Հռոմայեցւոց կայսրը Միջագետաց կողմերն եկած ըլլալով, Խոսրով առիթ բարեկամութիւնը հաստատելու մտքով՝ անոր հետ տեսնուելու գնաց· բայց կայսրն քովը պահեց զինքը որպէս զի գիւրաւ կարենայ Հայաստանի տիրել: Հայերը լսելով սա բանս՝ անանկ բարկացան որ մէկէն պատերազմի պատրաստուեցան. վախցաւ Կարա-

1. Խոսրով Ա. Թագաւորելուն սկիզբը:
2. Խոսրով Կարակալլային ձեռքէն ինչպէս ազատեցաւ.

կալլա, ու շատ պատուով արձակեց քովէն Խոսրովը:

3. Խոսրովու թագաւորութեան առեթը Պարսից վրայ կը թագաւորէր Արտաւան, որ ազգաւ Արշակունի ըլլալով մանաւանդ սէր և բարեկամութիւն ունէր Խոսրովու հետ: Արտաշիր առնուելով Պարսից նախարարներէն մէկը ուրիշ նախարարները իր կողմը քաշեց, շատ զօրքով Արտաւանին վրայ պատերազմի ելաւ, և տարին մը չափ պատերազմելէն վերջը սպաննեց զինքը: Այս բանս երբոր իմացաւ Խոսրով՝ շատ յուսացաւ Արտաւանին մահուանը վրայ, և կը մտածէր որ վրէժը առնէ Արտաշիրէն. մէկէն զօրք ժողվեց Աղուանից, Վրաց, Լփնաց, Կասպից կողմերէն, ու անթիւ բազմութեամբ Արտաշիրն վրայ պատերազմի ելաւ: Մինչ յաղթող դանուեցաւ մեծն Խոսրով, ատոր առիթ չափ պատերազմելով մինչև Հնդկաստան հալածեց Արտաշիրը· գրեթէ բոլոր Պարսկաստանի տիրեց, Ասորաստանի մէջ ալ քաղաք մը չմնաց՝ Դավրէժ անուանով, այսինքն դա՝ Հրեայ Արտաշիր (253):

4. Արտաշիր փորձով տեսնելով թէ չկրնար Խոսրովու յաղթել, և գիտնալով թէ քանի որ Խոսրով կենդանի է՝ իր թագաւորութիւնը և ինքը հանգստութիւն պիտի չգտնէ, մեծամեծ պարգեւներ ու պատիւներ խոստացաւ ան մարդուն որ զԽոսրով սպաննէ: Նախարարներէն մէկն ալ չհամարձակեցաւ ասս բանս յանձն առնելու. միայն Անակ անունով նախարարը, որ

3. Ինչէն ծագեցաւ Խոսրովին Պարսից հետ ունեցած պատերազմը, ու Խոսրով ինչպէս յաղթեց.
4. Արտաշիր ինչպէս կրցաւ Խոսրովը սպանել տալ.

աղջաւ Պարթև էր, սիրով յանձն առաւ կատարել Աբրաշէսի կամքը. ուստի անով տեղով Հայաստան եկաւ, ըսելով թէ Աբրաշէսն ձեռքէն փախայ և Խոսրովու կ'ապաւինիմ: Անակ իր կեղծաւորութեամբն ամէնուն սիրելի ըլլալով, շատ մեծ պատիւներ գտաւ Խոսրովէն և շատ բանի մէջ անոր հետ էր. անգամ մ' ալ որսի ատեն Անակ և իր եղբայրը մկուռեղ խօսք դրած՝ զարկին Խոսրովը չարաչար վիրաւորեցին, և իրենք ձիերնին հեծան ու սկսան փախչիլ. մկէն եաուէն լինկան Խոսրովի մարդիկը. և երբոր զանոնք պիտի բռնէին, անոնք իրենք զիրենք գետը նետեցին ու խղդուեցան: Խոսրով դեռ չգեռած՝ հրաման տուաւ որ Անակայ ընտանիքը բոլոր թրէ անցընեն՝ որոնցմէ միայն երկու տղայ ազատեցաւ, մէկը Սուրէն՝ որ Պարսկաստան փախուցին, մէկալը մեր սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչը որ կէսարիա տարին: Այսպէս Խոսրով քառասունը ուղի տարի Թագաւորեցին վերջը, բոլոր Հայերը մեծ սուգի մէջ թողուով մեռաւ (258):

5. Աբրաշիր լսելով Խոսրովու մահը շատ ուրախացաւ, մեծամեծ հանդէսներ կատարեց, ու շատ զօրքով Հայաստանի վրայ վազել սկսաւ: Նախարարները իրենց սիրելի Թագաւորին մահուանը վրայ տրտմած ու չհոգած, մէկէն չկրցան Աբրաշիրն դէմ դնել, բայց գովելի միաբանութեամբ մը շուտով օգնութիւն ուղեցին Հռովմայեցւոց Վաղերիանոս կայսրէն: Հռովմայեցւոց զօրքը Հայաստանէն դուրս այլ և այլ երկիրներ ասպատակութիւն ընելով՝ ուշացան Հայոց օգնութեան գալու. ան միջոցին ալ Վաղերիանոս մեռաւ, որով յուսահատեցան Հայերն

3. Աբրաշիր ինչպէս Հայաստան մտաւ.

Հռովմայեցւոց օգնութենէն, Աբրաշիր ալ առանց շատ դժուարութեան Հայաստան մտաւ: Մկէն հրաման տուաւ որ Խոսրովու ցեղը Թրէ անցընեն, անոնց մէջէն միայն Տրդատ անունով տղան ազատեցաւ. Աբրաւաղդ Մանդակունին զՏրդատը կէսարիա մեծցընելէն վերջը՝ Հռովմ տարաւ: Նոյնպէս ազատեցաւ նաև Տրդատայ Խոսրովիդուխտ անունով քոյրը՝ Օտա նախարարին ձեռքովը:

6. Աբրաշիր ընդհանրապէս նախարարները իրենց պատուոյն մէջը պահեց. բայց Մանդակունեաց ցեղը բոլոր թրէ անցընել տուաւ՝ իմանալով որ Տրդատը փախցընողն Մանդակունի է: Այսպէս քան տարի ալ Հայոց վրայ Թագաւորելէն վերջը մեռաւ Աբրաշիր, ու տեղը անցաւ իր Շապուհ որդին, մինչև որ Տրդատ եկաւ Հռովմայեցւոց զօրքովը ու նորէն տիրեց իր հայրենի Թառանդուքեանը:

6. Աբրաշիր Հայոց հետ ինչպէս վարուեցաւ ու քանի՞ տարի Թագաւորեց.

ԴԱՍ ԺԱ.

1. Տրդատ՝ իր քաջութիւնքն և թագաւորելը. — 2. Տըրդատայ Հայաստան մտնելը. — 3. Աշխէն սիկին. — 4. Հռիփսիմեանց նահատակութիւնն. — 5. Ս. Գրիգոր Լուս. ելն ի վիրապէն՝ իր բժշկութիւնքն. — 6. Տրդատայ և Գրիգոր Լուս. Հռոմ երթալն. — 7. Հեսսային ազգաց պարտութիւնն. — 8. Տրդատ թագաւորութիւնը կը թողու՝ իր մահը. — 9. Տրդատայ կառավարութիւնքն. — 10. Իր մահուան ազգած ցաւն՝

1. Տրդատ երբոր Հռոմէ գնաց, Լիկիանոս ա-նունով մեծ իշխանին ծառայութեան մէջ մտաւ՝ առանց իմացընելու իրեն ով ըլլալն. հոն շատ քաջութիւններ ընելով և միշտ հաւատարիմ գտնուելով Լիկիանոսին շատ սիրելի եղաւ: Իր գլխաւոր քաջութիւնները, որով թագաւորու-թեան արժանի եղաւ, սոսկ են: Անգամ մը ձիերնիայի աւեն թշնամւոյն կառքը վարպետու-թեամբ մը առաջ անցնելով, վինքը կառքէն վար ձգեց. Տրդատ մեկին վազեց հասաւ կառքին հասկէն ու բռնեց կառքը կեցուց: Անգամ մ՚ալ երկու վայրենի ցուլերու հետ կռուելու աւեն եղջիւրներէն բռնեց թօթվեց ու փրցուց: Պոռ-բոս կայսեր զօրքը երբոր ապստամբեցան սովի պատճառաւ պատերազմի աւեն, ու վինքը և իշխաններըը սպաննեցին, Տրդատ Լիկիանոսի դրանն առջևը կեցած՝ չթողուց որ մեկը ներս մտնէ: Պատերազմի աւեն ձիերուն խոտը լմնցած ըլլալով, Տրդատ պարսիկն անգին անցաւ, ու

1. Հռովմայեցիք զՏրդատը իրեն ինչ քաջու-թիւններուն համար թագաւորեցուցին.

հոն տակի դիզած խոտերը՝ պահապաններով ու շներով մեկտեղ պարսպին տակին նետեց:

Դիոկղետիանոս Գոթացւոց Հռչէ թագաւորին դէմ պատերազմի ելեր էր, որ շատ քաջ և ու-ժով մարդ էր. Հռչէ առաջարկեց Դիոկղետիա-նոսի որ երկուքը առանձին մենամարտուի ընեն և ով որ յաղթէ՝ յաղթութիւնը անոր կողմը համա-րուի: Դիոկղետիանոս ինքը անձամբ չէր կրնար Հռչէին դիմացը ելլել, և ոչ բոլոր զօրացը մէջ ալ գտնուեցաւ մարդ մը որ կարող ըլլար անոր դիմացն ելլել. ան աւեն Լիկիանոսի խորհրդոյն Տրդատ Հռչէին հետ պատերազմելով բռնեց զինքը ու կապած Դիոկղետիանոսին դիմացը բե-րաւ: Դիոկղետիանոս տեսնելով Տրդատայ քա-ջութիւնը՝ ուզեց մեծ պատուոյ մը հասցընել զինքը. և երբոր իմացաւ թէ Խոսրովու Հայոց թագաւորին որդին է, մեկին թագաւոր անուա-նեց զՏրդատ, ու շատ ընծաներ տալէն վերջը բազմութեամբ զօրաց Հայաստան դրկեց որ եր-թայ իր հայրենական թագաւորութիւնը ժա-ռանգէ:

2. Տրդատ երբոր Կեսարիա հասաւ, մեկէն լ-մացուց նախարարներուն իր գալուստը. ուստի նախարարներուն շատ ելան Կեսարիա գնացին, ու զինքը փառաւորապէս ընդունելով կրկին ան-գամ պսակեցին Սմբատ Բագրատունին ձեռ-քովը (286):

Տրդատ Կեսարիայէն բոլոր նախարարներով Երզնկայ եկաւ, ուր մասնաւոր շնորհակալու-թիւն ըրաւ Աստուծոյ, որ ան կռապաշտութեան աւեն Հայաստանի պաշտպան համարուած էր,

2. Տրդատ ինչ կերպով Հայաստան մտաւ ու ինչպես Պարսից ձեռքէն ազատեց Հայաստանի այլ և այլ քաղաքները.

և սոխպես նաև զսուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչը որ նոյնպէս Անահատ նուիրեալ տայ. երբոր անիկայ յանձն չառաւ, Տրդատ շատ չարչարանքներ տուաւ սրբոյն Գրիգորի. վերջը երբոր իմացաւ թէ անիկայ իր հօրը սպանող Անակին որդին է, Աւրտաշատու մէջ խոր վիրապ մը կար՝ հոն ձգել տուաւ. իսկ իր բարերարներուն՝ այսինքն Աւրտաւազդ և Օտա նախարարներուն՝ հազարապետութեան պատիւ տուաւ: Վերջը նախարարներէն ու Հայաստանի զանազան կողմերէն շատ զօրք ժողվելով. Հռովմայեցւոց զօրացը հետ մէկ տեղ Հայաստանի այլ և այլ քաղաքներուն վրայ գնաց ու առաւ պարսիկ իշխանները ձեռքէն. երեք անգամ ալ Շապուհին հետ պատերազմելով բոլորովին հալածեց հանեց դնդքը Հայաստանէն: Անկէց ետքը սկսաւ ամէն բան կարգի կանոնի դնել ինչպես էր առաջ, և բոլոր աշխը մեծ ուրախութեան մէջ էր՝ տեսնելով իր օրինաւոր կարիճ թագաւորը:

3. Տրդատ այսպիսի փառաւոր յաղթութիւն ներով ուրախացած՝ հրաման զրկեց ամէն կուսակալներուն ու քուրմերուն որ զոհերով նուէրներով պատուէն աստուածներուն, և ամէն տեղ գտնուած քրիստոնեայքը կամ տանջելով սպաննեն և կամ հաւատքէն ուրացընեն: Երբոր ամէն տուած հրամանները կատարուեցան. ուղեց իրեն թագուհի առնել Աչխեն անուանով աղջիկը. սա բանիս համար հարթնախօսութեան զրկուեցաւ Սմբատ Բագրատունի ասպետն. անիկայ ալ գնաց բերաւ զԱչխենը: Տրդատ նախ հրամայեց որ Արշակունի գրէն զինքը, վերջը Արշակունի թագուհիննե-

րուն թագն ու ծիրանիները հագցընելով հետը ամէնացաւ, և հարսանեաց հանդէսը շատ շքեղ եղաւ:

4. Ան միջոցին որ Տրդատ ապստիկ հրաման հաներ էր քրիստոնեայքը հալածելու՝ Գիսկեթիանոս կայսրէն թուղթ մը եկաւ իրեն, որուն մէջ կ'իմացընէր կայսրն Հռիփսիմէ կուսին և իր ընկերաց Հայաստան փախչիլը, և կրկին կրկին կը յանձնէր Տրդատայ որ փնտրուի գտնայ զանոնք, և թէ որ Հռիփսիմէին դեղեցկութիւնը հաճի՝ իրեն կնութեան առնէ, ապա թէ ոչ Հռովմ ղրկէ: Մեկէն ամէն տեսակ հնարք՝ի գործ դրաւ Տրդատ ու տեղ չձնայ որ խնդրակիներ չղրկէ. ուսում բիչ տանէին գտան ան կուսանքը որ այգիի մը մէջ քաշուած կը ճգնէին վաղաբշապատ քովը: Տրդատ երբոր տեսաւ Հռիփսիմէին դեղեցկութիւնը հիացաւ, և շատ հետէ եղաւ որ կարենայ Հռիփսիմէն համոզել իրեն կին ըլլալու բայց ամէն չանքը ընդունայն եղաւ, և ուզեց տանջանքով իրեն չար կամացը խոնարհեցընել զկուսը. և չկրնալով միտքը դրածը առաջ տանել՝ բարկութենէն անողորմաբար մեռցընել տուաւ Հռիփսիմէն և եօթը անոր ընկերներն ալ: Բայց անոր վրայ մեծ ցաւի ու տրտմութեան մէջ ինկաւ, և տեսնելով որ չկրցաւ ազգին մը յաղթել և իր փափաքին հասնիլ. քանի մը օրէն տրտմութիւնը փարատելու համար որսի ելաւ. և երբոր կառքով կ'երթար՝ յանկարծակի գետահարեցաւ ու խոզի կերպարանք մտնելով կատաղութեամբ կառքէն վար ինկաւ և սկսաւ ինք զինքը խածնել, և անապատ անմարդաբնակ տեղեր քաշուելով՝ էր ուզեր որ քովը մարդ մտաե-

նայ. նոյնպէս նախարարներէն ոմանք ալ հաւանեցան՝ նոյնպիսի պատիժներով։

5. Երբոր բոլոր Հայաստան սուգի ու սքբատմութեան մէջ էր ան երկնառաք պատիժներուն համար, և սարսափած չէին դիտեր ընելիքնին, օր մը հրեշտակ Աստուծոյ երևցաւ Տրդատայ Խոսրովիգուհւոյ քրոջը, և խնացուց իրեն որ մինչև Աշնակայ սրբին Գրիգորը խոր վիրապեն չելլէ՝ չեն կրնար հոգւոյ և մարմնոյ բժշկութիւն ստանալ։ Ա՛ս տեսիլը ամենուն ծանրեցնել երևցաւ. բայց երբոր երկու օրուան մէջ հինգ անգամ նոյն բանը կրկնուեցաւ, ան ատեն Օասնախարարը զրկեցին որ երթայ Գրիգորը վերապէն հանէ (301)։

Անհաւատ ու հեթանոսքրքիր մարդիկ անթիւ բազմութեամբ վիրապին չորս կողմն ժողվուած կ՚սպասէին ան նոր տեսարանին վերջը տեսնելու. և ահա խոհն իրենց անհասատութիւնը հաւաքել փախուեցաւ, երբոր տեսան ու իմացան որ Գրիգոր՝ վիրապին մէջ երկընցուցած չուանը բռնելով շարժեց, և տասնըչորս արջն անբնաբառ անլուր ձայնը հնչեցուց թէ « Ողջ եմ»։ Դուրս հանեցին զինքը, մեկին բզբտած ու մլոտած հագուստները փոխեցին, սեացեալ մարմինը լուացին ու մաքրեցին, երբոր Վաղարշապատ կը բերէին, Թագաւորն ու հարուածեալ նախարարներն սրբոյն Գրիգորի դէմ ելան և բժշկութիւն կը խնդրէին. սուրբն Գրիգոր հոն մեկէն ազօթքի կեցաւ և զամենքն ալ իրենց ախտերէն բժշկեց։ Անկէ առաջ երթալով

5. Գրիգոր Լուսաւորիչ ինչպէս ելաւ վիրապեն, ինչպէս զԹագաւորը և հարուածեալ նախարարները բժշկեց ու ինչպէս սկսաւ քրիստոնէութիւն մացընել Հայոց մէջ.

գնաց Հռիփսիմեան կուսանաց նահատակութեան տեղը. անոնց սուրբ մարմինները դիտակներով պատեց որ լինն օր բացօթեայ մնացեր էին առանց ապականելու։ Վաթսուն օր միակերպ ամենուն քրիստոնէական կրօնքը քարոզեց, ու անկէ ետքը ան սուրբ կուսանաց համար մատուռներ շինել տուաւ, որոնց համար Տրդատ անձամբ լեռնէն մեծամեծ քարեր կը բերէր. իսկ Աշխէն սկսին ու Խոսրովիգուհւոյ հողև ոսրիչ նիւթեր կը կրէին։

Ա՛ս բաներս լմնցնելէն վերջը՝ նորէն սուրբն Գրիգոր ազօթքի կեցաւ Հարուածեալներուն համար որ բոլորովին բժշկուէցան. որովհետև առջի անգամուն ղպատուցեր էին, իսկ երկրորդ անգամուն մարմիններնուն այլանդակութիւնները ալ անցան։ Եաքը սուրբն Գրիգոր ու Տրդատ գնացին միասին մեհեաններն ու կուռքերը կործանեցին, և ամեն տեղ քրիստոնէութիւնը հաստատեցին. և սուրբն Գրիգոր Կեսարիա երթալով Ղևոնդիոս պատրիարգէն եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ։

Երբոր Կեսարիայէն ետ կը դառնար, Դեմետր, Գիսանէ և ոսրիչ շատ հաստատուածներու կատուներն կործանեց. և Վաղարշապատ գալով մկրտեց զՏրդատ, որ Յովհաննէս կոչուեցաւ։ Վերջը շինեցին Էջմիածնայ տաճարը և ոսրիչ շատ եկեղեցիներ։

6. Ան միջոցներուն Հռոմայեցւոց Կոստանդիանոս Թագաւորն ալ սրբոյն Սեղբեստրոսի ձեռքով քրիստոնէայ եղած ըլլալով, Տրդատ և սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ Հռոմ գնացին խնդակցութեան համար. հոն շատ պատիւ

6. Տրդատ ու Գրիգոր Լուսաւորիչ ինչպէս Հռոմ գնացին.

գաան երիտքն ալ Կոստանդիանոս Թագաւորն և Սեղբեսարոս պապէն, ու մէջերնին սիրոյ և բարեկամութեան դաշինք հաստատեցին գրովեաքը ասոնցմէ Սեղբեսարոս Գրիգոր Լուսաւորչայ աթոռը պատրիարգական աթոռ անուանեց պատուոյ համար:

7. Տրդատայ իր Թագաւորութենէն հեռանալը լսելով Շապուհ Պարսից Թագաւորն, յարմար առեն համարեցաւ Հայերէն վրէժը առնելու. անոր համար շատ զօրք ժողվեց ամեն կողմէն, և Հիւսիսային ազգերը գրգռեց որ իրեն հետ մկռեղ Հայաստանի վրայ վազեն: Տրդատ հաղիւ թէ Հռովմէն դարձաւ, տեսաւ որ ամեն կողմէն պաշարեր են Հիւսիսային ազգերը, որով առանց աղէկ մը պատրաստուելու հարկադրեցաւ պատերազմի ելլելու, և յաղթեց Սկիւթացւոց Գելգեհոն զօրավարին որ քաջութեան կողմանէ շատ անուանի էր: Երկրորդ անգամուն պատերազմելով Գելգեհոնն ալ սպաննեց. և այնպես ուժով ինքեղուց Թուրը զր մէկ հարուածով երկու կտոր ըրաւ զօրավարը ձիովը հանդերձ:

Տրդատ Հիւսիսային ազգերը վանելէն վերջը շատ պատերազմներ ալ ըրաւ Շապուհին հետ ու միշտ յաղթող դանուեցաւ, եւքը հաշտութիւն ըրաւ հետը ու խաղաղութեամբ Թագաւորեց:

8. Ինչպէս որ յայտնի է՝ բոլոր ան պատերազմներուն մէջ մեծ գործողութիւն ընողը Տրդատ էր, որուն քաջութիւնը շատ բանակներու աեղ կը բռնէր. և ինչպէս որ պատմութենէն

7. Տրդատայ Հայաստանէն հեռանալը ինչ գեշ հետևանք ունեցաւ.

8. Տրդատ ինչո՞ւ Թագաւորութիւնը Թողուց առանձնացաւ ու ինչպէս մեռաւ.

յայտնի է՝ իրեն պէս կարիճ մարդ շատ քիչ տեսնուեր է աշխարհքիս մէջ. բայց աւելի զարմանալին ան է որ այսպիսի Թագաւոր մը քրիստոնեայ ըլլալէն վերջը սքանչելի բարեպաշտութեամբ մը զարդարուեցաւ, այնչափ որ անուղղայ և գեղծ նախապարները համարձակ կը խրատէր որ հեթանոսական մոլութիւններէն ետ կենան: Բայց որովհետև ծանր է ձշմարտութեան ձայնին մաիկ ընելը, անոնք ոչ միայն չգաստացան, այլ նաև Տրդատայ դէմ աւելութիւնին աւելցուցին, որով Տրդատ ալ զերեզք խրատելէն ձանձրացած՝ Թագաւորութիւնը Թողուց և Լուսաւորչայ բնակած այրը քաշուեցաւ: Նախապարները քանի մը անգամ կանչեցին զինքը որ դայ նորէն Թագաւորութիւնը ձեռք առնէ. բայց երբոր Տրդատ յանձն չառաւ, Թուհաւորելով մեռուցին զինքը յիսունըվեց տարի Թագաւորելէն վերջը, ուրհաունըհինգ տարուան (341):

9. Տրդատայ անպարտելի ուժին հետ զարմանալի է հոգւոյն զօրեղութիւնը, անընկճելի արիութեան հետ հաւատքն ու ջերմեռանդն բարեպաշտութիւնը. ահեղ և պատկառելի դէմքին հետ ներողամիտ զիջողութիւնն ու հեզաբարոյութիւնը, քաջ պատերազմող բարուցը հետ բարեկարգութիւն ու չինութիւն սիրող հոգին. վեհանձնութեան հետ վսեմ խոնարհամտութիւնը, և ուրիշ տասնց նման գեղեցիկ առաքինութիւններ: Խորհնացին ալ տեսնելով որ Տրդատայ վայելուչ ու իրաւացի գովեստը համառօտ պատմութեան մը մէջ ամբողջ բովանդակելը շատ գժուարին է, այսպէս կը քանայ արդարա-

9. Տրդատ իր զօրաւոր ուժէն դուրս ուրիշ ինչ կատարելութիւններ ու բարեմասնութիւններ ալ ունէր.

ցընել ինք զինքը, կամ թէ սանձել իր եռանդուն փափաքը զԱրքայ գովելու. «Պատմութեանց, կ'ըսէ, և ոչ գովեստից է ժամանակս»:

10. Որչափ որ հայրենասիրի մը սիրտը ուրախութեամբ կը լեցուի Տրդատայ և ուրիշ երկն պէս առաքինազարդ թագաւորներ ունենալնուս վրայ, որ մեր արքունական թագին վրայ մկիմկ անգին ու անգնելա ակունք եղան, նոյնչափ ալ ան ուրախութեան վրայ սգաւոր քօղ մը կը ծածկուի՝ երբոր յիշէ թէ այսպիսի ամենայն պատկառանաց ու սիրոյ արժանի թագաւոր մը անանկ վերջ ունեցեր է քանի մը անկարգ մարգկանց պատճառաւ. քանի մը կ'ըսեմ, վասն զի անկարելի է որ բոլորը աղքը միաբանած ըլլայ աս գործողութեանս մէջ, որովհետև չատ բարեպաշտ մարդիկ ու նախարարներ ալ կային որ թագաւորին գեղեցիկ սկզբանցը մասնակից ու գործադիր էին. բայց ափսոս որ գէշերուն չարութիւնը ան դիպուածին մէջ ալ արդարութեան քաղցրութեամբը զեղծաւ, որով և ան տսկալի ոճիրը գործեցին՝ երեսից անձանց յարմանեական նախատինքը և ազգին անդարմանելի վշաս: Ա՛ս երաւ է որ ամեն ազգի մէջ ալ քիչ կամ չատ թագաւորներ և իշխաններ զոհ եղած են հաւատոյ համար. և կամ մեծամեծաց չար կամքը չկատարելնուն պատճառաւ. ուստի ասոր նման քանի մը դիպուածի համար պէտք չէ ազգը նախատել և ուրիշ ազգերէն աւելի վար ու անարդ համարիլ, և կամ առանձնականաց պատասխանատուութիւնը ընդհանուրի տալով՝ բոլոր ազգը ազգասէաց, տիրատեաց, անօրէն կոչել. բայց փափաքելի էր որ մեր ազգին խաղաղասէր ու

10. Տրդատայ մահը ինչքա՞ն աւելի ցաւալի է հայրենասիրի մը սրտին:

հոհեմ կառավարութեանց պատմութեանը մէջ այսպիսի պարտաւելի դիպուածներ ամենևին չգանուէին:

ԴԱՍ ԺԸ.

1. Լուսաւորչայ թոռներն: Բղնունիք, Մանաւազեանք, Որդունիք. — 2. Խոսրով Բ. կը թագաւորէ: Պարսից յաղթուելը. — 3. Տերան: Իր անգթութիւնքն. — 4. Իր մահը: Արշակ կը թագաւորէ. — 5. Մեծն Ներսէս: Իր բարեկարգութիւններն. — 6. Վաղինտիանոս: Տիրիթ և Գնել. — 7. Գնելայ մահը. — 8. Տիգրանակերտի յառումն. — 9. Արշակեան: Արշակայ պատերազմունքն. — 10. Ս. Ներսեսի աքսորուիլն: Արշակայ մահը. — 11. Մերուժան Արծրունի:

1. Որովհետև Տրդատայ որդին Խոսրով երկրորդն տկար և թոյլ մարդ էր, չկրցաւ մեկէն թագաւորութիւնը ձեռք առնել, ու երեք տարիի չափ թագաւորական աթոռը պարապ մնաց, որով չատ գէշ հետևանքներու պատճառ եղաւ: Վասն զի ոմանք քրիստոնէութենէ թուլնալով՝ ուզեցին Լուսաւորչայ թոռները սպանել որպէս զի ուզածնին ընեն: Ասով սուրբ Աբիստակէսը՝ որ Լուսաւորչայ կրտսեր որդին էր՝ զինքը յանգիմանելուն համար՝ սպանեցին. զսուրբն Գրիգորիս որ Աղուանից կաթուղիկոսն և Լուսաւորչայ թոռն էր՝ ձիու պոչի կապած վազցնելով մեռցուցին, նոյնպէս նաև զսուրբն

1. Տրդատայ մահուանէն ետքը թագաւորական աթոռին պարապ մնալը ինչ դէշ հետևանքներ ունեցաւ.

Վրթանէսը կ'ուզէին մեռցընել, բայց անիկայ մէջերնին անձնասա անցնելով ազատեցաւ։

Քաղաքական վիճակին ալ հոգւոյն պէս մեծ խեղճութեան մէջ էր. վասն զի մէկ քանի խռով արար և փառասէր նախարարներ առին գանելով սկսան իրարու հետ կռուիլ պատուոյ և իշխանութեան համար, որով իրարու ցեղն ալ բոլորովին ջնջեցին, ինչպէս Բզնունիք, Մամիկոնէանք և Որդունիք ըսուած նախարարութիւններն։ Ազուանք ապստամբեցան, և Աղբակունեաց ցեղէն Սանատրուկ անունով մէկը ինքնագլուխ թագաւորեց՝ Պարսից Շապուհ թագաւորին օգնութեամբն։ Նոյնպէս նաև Աղձնեաց բդեաշխը հակառակ ապստամբեցաւ Պարսից օգնութեամբն։

2. Նախարարներէն չատերը տեսնելով ասանկարգութիւնները, և թէ ասոնց վախճանը ազգին կործանումն պիտի ըլլայ, միաբանեցան մէջերնին, և սրբոյն Վրթանէսի քովը ժողվուելով, խորհուրդ ըրին որ Կոստանդ կայսեր օգնութեամբ թագաւոր դնեն իրենց՝ Խոսրով Բ։ Ա բանիս համար նախարարներէն երկու հոգի ղրկեցին Կոստանդնուպոլիս, որ երթան Կոստանդ կայսեր հաճութիւնը առնեն Խոսրովը թագաւորեցընելու համար։ Կայսրը շատ հաճեցաւ Հայոց հաւատարմութեանը ու մէկէն Աթոռոս անունով իր պալատան հազարապետը շատ զօրքով ղրկեց, որ եկաւ Խոսրովը թագաւորեցուց Հայոց վրայ, ու ինքը նորէն Կ.Պոլիս դարձաւ։ Գլխաւոր նախարարները միաբանելով մէջերնին՝ ամեն բան կարգի դրին, ապստամբները ջնջեցին՝ և եկեղեցական բարեկարգութիւններուն ալ հոգ

2. Խոսրով Բ. ինչպէս թագաւորեց ու Պարսիկք ինչպէս յաղթուեցան Հայոցմէ.

ունեցան։ Բայց որովհետև Խոսրով բնութեամբ սակաւ և անկարող մարդ էր, ինչպէս որ ըսինք, Շապուհ և Սանատրուկ որ արդէն գիտէին, գրգռեցին Հիւսիսային ազգերը ու անոնց հետ Հայաստանի վրայ սկսան վազել։ Խոսրով նախ ինքը անձամբ պատերազմի գնաց ու չարաչար յաղթուեցաւ, անանկ որ Թշնամիները մինչև Վաղարշապատ հասան. ան միջոցին վրայ հասան Վահան և Բագարատ երևելի սպարապետները, և մեծ ջարդ տալով վանեցին Թշնամիները։

3. Խոսրով ինը տարի թագաւորելէն վերջը մեռաւ. տեղը յաջորդեց իր որդին Տիրան, որ հօրմէն աւելի Թոյլ եղաւ, և ամեն տեսակ անըզգամութիւն ըրաւ։ Սրբոյն Վրթանէսի հետ մէկտեղ Կ. Պոլիս գնաց ու Թագաւոր պսակուեցաւ Կոստանդ կայսերէն. և երբոր ինքը գեռ հոն էր՝ Շապուհ իր Ներսեհ եղբայրը ղրկեց որ երթայ Հայաստանի սերը։ Աշրաւիր Կամսարական, որուն յանձնուած էր Հայաստանի պահպանութիւնը, ուրիշ նախարարներու հետ մէկտեղ դիմացը ելաւ ու ցրուեց բոլոր Պարսից բանակը Թէպէտ և Հայերէն ալ մեծամեծ նախարարներ մեռան։ Տիրան Թագաւոր պսակուած Հայաստան գարձաւ, բայց իրեն անկարգ գործողութիւններուն անունը և արքունական ծիրանին արատաւորեց։ Ընդդէմ իրեն դաշանցը և երդմանը որ ըրեր էր Շապուհի հետ՝ Յուլիանոս ուրացողին օգնեց որ Պարսից դէմ պատերազմի կ'երթայ. և անոր ղրկած պատկերը՝ որուն վրայ Յուլիանոսի դէմքը նկարուած էր, երբոր կ'ուզէր մայր եկեղեցւոյն մէջ կախել, սուրբն Յուսիկ անունով եպիսկոպոսը ձեռքէն յափշտակեց ու ոտքին տակն առնելով կտոր կտոր ըրաւ։ Բայց Տիրան փոխա-

3. Տիրան ինչ ու ինչ անգթութիւններ ըրաւ.

նակ խրատուելու՝ այնչափ ծեծել տուաւ սուրբ հայրապետը՝ որ ծեծի տակն մեռաւ. նոյնպես խղդել տուաւ նաև Դանիէլ սուրբ սուրբ ծերուն՝ զինքը խրատելուն համար: Այս անգթութիւնները ընդհէն վերջը անով տեղով չնչին Որշտունեաց ցեղը. վասն զի Տիրանին հրամանովն Զօրայ Որշտունեաց նահապետն որ Յուլիանոսին օգնութեան գնացեր էր մանաւանդ դնդով, տեսնելով Յուլիանոսի անօրէնութիւնները բոլոր զօրքովը փախեր էր գովէն. Տիրան ալ Յուլիանոսին կամքը կատարելու համար՝ չնչել տուաւ Որշտունեաց նախարարութիւնը, և միայն մէկ տղայ մը ազատեցաւ որ դայեակները փախուցին:

4. Երբոր Յուլիանոս Պարսկաստան պատերազմի մէջ վիրաւորուելով հոգին փչեց, Շապուհ Տիրանայ ըրած խարդախութեան վրէժն ուզեց առնուլ. ուստի բարեկամութիւն ձեւացընելով կանչեց զինքը Պարսկաստան ու աչուընիերը կուրցուց՝ տանջմունքով տարի թագաւորելէն վերջը: Շապուհ վախնալով որ չըլլայ Թէ Հայերը սատիկ սրդողին Տիրանայ աչքերը փորելուն համար, մէկէն անոր որդին Արշակ հօրը տեղ թագաւոր դրաւ, որ ան ալ հօրը պէս և աւելի անկարգ և անօրէն կեանք ունեցաւ (363):

5. Թէպէտ և աս միջոցներուս եռանդ եռանդ անպիտան թագաւորներ ունեցեր ենք, բայց Աստուած բոլորովին երեսէ չձգելով Հայաստանը՝ ան անզգամ թագաւորներուն տեղը այնպիսի հայրապետներ տուաւ որ թագաւորաց ընելու օգուտներն ու բարեկարգութիւնները իրենք

4. Տիրան ինչ մահ ունեցաւ ու իրեն ով յաջորդեց.

5. Ով է Մեծն Ներսէս ու ինչ կարգաւորութիւններ ըրաւ Հայաստանի մէջ.

կ՝ընկեին. ազգին խեղճութեանը կ՝օգնեին և վշտակից կ՝ըլլային, ըլլալու չարիքները ըստ կարի կը խափանէին, զեղծմունքներն ու անկարգութիւնները կ՝արգիլէին, վերջապէս ազգին հոգւոյր և մարմնաւոր պիտոյքը կը հոգային, մինչև նաև թշնամեաց բարկութեանը միջնորդ ըլլալով Հայոց թագաւորին և օտար թագաւորաց մէջ: Այս սուրբ հայրապետաց մէջ գլխաւորն է Մեծն Ներսէս որ անթիւ օգտակար բարեկարգութիւններ ըրաւ Հայաստանի մէջ, աղքատանոցներ, հիւանդանոցներ և դպրատուններ բացաւ, և անոնց համեմատ կարգեր դրաւ. իսկ Արշակ ընդ հակառակն անիծոյթ ըլլալով ասոնց բարեկարգութիւններուն՝ արգելք ալ եղաւ անոնց գործադրութեանը, որով մեծամեծ վնասներու և դրեթէ թագաւորութեան կործանմանը պատճառ եղաւ. ուստի չենք կրնար չափսոսալ որ այսպիսի անպիտան թագաւորներ յաջորդաբար Հայոց գահը ելլելով պղծեցին զանիկայ ու խարխլեցին, որ այնչափ քաջ, առաքինի և խելացի թագաւորներով անուանի եղեր էր ու ազգին ուրախութեան պատճառ:

6. Երբոր Վաղենտիանոս գեսպան ղրկեց Արշակայ որ Պարսից հարկ տալը դադրեցընէ, Արշակ գեսպանները նախատելով մերժեց, և հարկ տալը դադրեցուց: Այս բանիս վրայ սատիկ բարկացաւ Վաղենտիանոս, ու Արշակին Տրդատ եղբայրը՝ որ քովը պատանդ կեցած էր՝ մեռցընել տուաւ; ու Թէոդոս սպարապետը շատ զօրքով Արշակայ վրայ ղրկեց: Արշակ ասոր բանիս սարսափած՝ աղաչեց սրբոյն Ներսէսի որ միջնորդ

6. Վաղենտիանոս Արշակայ գէմ ունեցած բարկութենէն ինչպէս զնջաւ ու ինչքեր սկսաւ Տիրիթ Գնեւոյ վրայ նախանձիլ.

ըլլայ Թէոդոսին ու կայսեր բարկութիւնը իջնէր: Երբոր լսեց Վաղենտիանոս սրբոյն Ներսեսի միջնորդութիւնը՝ իջաւ բարկութիւնն և ձնաս մը ջրաւ Աբշակայ, իսկ Տրդատայ որդւոյն Գնելին հիւպատոսութեան պատիւ տուաւ, շատ ալ ընծաներ՝ իր հօրը ահիւրաւ տեղը սպանուելուն համար: Ան բանիս սասանիկ նախանձեցաւ Տիրիթ Տիրանին Թոռը՝ ու առիթ մը կ'սպասէր որ աս իրեն նախանձու առելութիւնը յագեցնէ: Երբոր Գնել իր պապուն քոյին գնաց որ Կուաշ աւանը կը նստէր, պատմեց իր հօրը Տրդատին Թշնաւտ մահը՝ որուն վրայ սասանիկ ցաւեցաւ Տիրան. և ուզելով իր Թոռը մխիթարել, որով և ինքն ալ մխիթարուիլ, բոլոր իրեն ունեցած ժառանգութիւնները ու կալուածները ալ Գնելին տուաւ. ասով աւելի զայրացաւ Տիրիթին նախանձն, մանաւանդ երբոր Փառանձէմն ալ իրեն կին առնելով Թագաւորավայել հարսնիք ըրաւ, որով շատ մեծամեծներու հաճոյ ըլլալով անոնց սիրելի եղաւ: Տիրիթին համար շատ զօրաւոր պատճառ եղան ասոնք Գնելայ կեանքը կարճեցընելու համար. ուստի Վարդան անունով Մամիկոնեան նախարարի մը հետ միացած՝ Գնելին վրայ ամբաստանութիւն ըրին Աբշակայ առջև Թէ Գնել կ'ուզէ Թագաւորել Հայոց վրայ, անոր համար եւս է նախարարներուն սիրտը իրեն քարշելու որուն համար ամենայն ջանք կ'ընէ, կ'ըսէին: Աբշակ որ առիթ կ'սպասէր, Այրարատայ գաւառէն հալածել տուաւ Գնէլը, ան բանիս շատ նեղանալով Տիրան՝ յանդիմանութեան Թուղթ մը գրեց Աբշակայ. Աբշակ ալ անզգամութեամբ ծածուկ խզդել տուաւ Տիրանը:

7. Անգամ մը Աբշակ Վարդանայ ու Տիրիթի

7. Գնել ինչպէս մեռաւ.

հետ Ծաղկոտն ըսուած լեռան քովերը որսի ելլէր կր. երբոր Աբշակ կը պարծէր որսերուն ու տեղւոյն գեղեցկութեանը, Տիրիթ ու Վարդան սկսան վար ջարնել, ըսելով Թէ Գնելին որսի անտառին քովերան մը չէ: Ինկէն Աբշակայ նախանձը շարժեցաւ և ուզեց հոն որսի երթալ. շուտով Թուղթ մը գրեց որ ամեն բան պատրաստ ըլլայ. ու ինքն ալ անդանդաղ եաւէն ձամբայ ելաւ որ եթէ պատրաստ չգտնայ զինքը, իրրև յանցաւոր սպաննել տայ. երբոր եկաւ ու տեսաւ որ ամեն բան պատրաստ է, ձայն չկրցաւ հանել. բայց նախանձը աւելի շարժելով ծածուկ ապստրեց Վարդանայ որ նետով սպաննէ. ան ալ մեկէն կատարեց. եաքը երբեք մեկէն սկսան լայ ու ողբ ձեացընել իրրև Թէ գիպուածով եղած ըլլայ. վերջը մեծահանդէս յուղարկաւորութիւն ըրին զուրիչները խաբելու համար, բայց անօգուտ. վասն զի ամենքն իմացան ու սուրբ Ներսէս խաուիս յանդիմանեց Աբշակը և նզովեց զինքը ու իրեն գործակիցները ասանգամութեան համար:

8. Շապուհ Յունաց վրայ պատերազմի երթալու առեն կերակուր ուղեց Տիգրանակերտ քաղաքին բնակիչներէն. անոնք գտնելը գոցեցին ու արհամարհեցին զինքը. ուստի Շապուհ Յունաց հետ ունեցած պատերազմը լմնցընելով ետ դառնալու առենը՝ առաւ Տիգրանակերտը ու մեծ կոտորած տուաւ քաղաքացւոց, մնացածներն ալ գերի ըրաւ:

9. Նոյն միջոցներուն Աբշակ ալ քաղաք մը շինեց իր անգամութեանը յիշատակ, և անունը

8. Տիգրանակերտը ինչպէս առնուեցաւ.

9. Աբշակաւան քաղաքին վրայ ինչ գիտելիք կայ.

Արշակաւան դրաւ. և որպէս զի քաղաքին ինա-
կիչները չատանան՝ հրամայեց հանել որ եթէ չան-
ցաւոր մը փախչի հոն, պատժէ ազատ ըլլոյ. ա-
պատճառաւ ամեն տեսակ անզգամներով լե-
ցուեցաւ քաղաքը՝ ուստի բոլոր նախարարներն
միաբան բողոքեցին Արշակայ որ ա՛ս բանիս դա-
ման ընէ. բայց երբոր անիկայ մտիկ չըրաւ, օգ-
նութիւն կանչեցին Շապուհ Պարսից թագաւո-
րը որ գայ իրենց հետ միաբանի Արշակաւանը
կործանելու համար. Արշակ երբոր լսեց ա՛ս բանս՝
վրաց ապաւինեցաւ: Ան միջոցին որ Արշակ
վրացւոցմէ օգնութիւն առնելու գնացեր էր,
նախարարները տիրեցին Արշակաւանին ու բոլոր
մէջի բնակիչքը Թրէ անցուցին բայ՛ի կաթնկեր
աղոցմէ՝ որ որբոյն Ներսեսի աղաչանքովն ազա-
տեցան:

Արշակ վրացւոց օգնութեամբն նախարարնե-
րուն վրայ պատերազմի ելաւ ու երկու տարիի
չափ պատերազմելով երկու կողմանէ ալ շատ
մարդիկ չարդուեցան: Ահա այսպիսի անպիտան
թագաւորի մը ըրած յիշատակն արժանի գոր-
ծողութիւնները ասոնք են, որ բոլոր խռովու-
թեանց, անիրաւութեանց պատճառ եղաւ:

10. Երբոր Արշակ նախարարաց հետ կը պա-
տերազմէր, վաղէս կայսրն ալ լսած ըլլալով որ
Արշակ օգներ է Շապուհին, նորէն Թէոդոսը
շատ զօրքով վրան ղրկեց: Արշակ երբոր տեսաւ
Թէոդոսի գալը բոլորովին անձրկեցաւ և նորէն
սուրբ Ներսեսի ապաւինեցաւ որ ա՛ս բաներուս
դարման տանի. ան աքանչելի ու հայրենասէր
անձն ալ գնաց շատ գժուարութեամբ հաշտե-
ցուց նախարարները թագաւորին հետ, և վերջը

10. Ս. Ներսէս ինչպէս աքսորուեցաւ, ու Ար-
շակ ինչ վերջ ունեցաւ.

Թէոդոսի բարկութիւնը լչնցուց պատանդ տա-
լով Արշակայ Պասէ որդին. իսկ ինքը սուրբն
Ներսէս Թէոդոսի խորհրդովն Կ.Պոլիս գնաց
վաղեսին բարկութիւնն ալ հանգարտեցնելու
համար. բայց վաղէս արիոսեան ըլլալով մեկնի
սուրբ Ներսէսը աքսորել տուաւ: Արշակ երբոր
լսեց սրբոյն Ներսէսի աքսորուիլը նորէն իր
առջի ընթացքը սկսաւ բռնել. քանի մը նախա-
րարներ անիրաւ տեղը սպաննել տուաւ, կամա-
րականաց տեղը բոլորովին ջնջեց, բայց 'ի Սպան-
դարատէն որ իր տղոցմովը փախչելով ազատե-
ցաւ: Նախարարները ա՛ս բաներս տեսնելով առ-
Թի մը կ'սպասէին որ Արշակայ չարեաց վրէժը
հանեն. ուստի նոյն միջոցներուն Շապուհ պա-
տերազմ բացած ըլլալով Արշակայ դէմ, նախա-
րարները միաբանեցան Պարսից հետ ու այնչափ
նեղը ձգեցին զԱրշակը որ անձնատուր եղաւ, ու
Շապուհ ալ զինքը Անյուշ ըսուած բերդը ղըր-
կեց (380):

11. Հապա Թէ ազգը Արշակայ բռնութիւննե-
րէն ազատեցաւ, ահա անոր տեղը եկաւ ուրիշ
ազգատեաց մը, ազգին հիմը քանդող ու վնասա-
կար, որ է Մերուժան Արծրունեաց նախարարը.
ասիկայ անափառութեամբ կ'ուզէր Հայոց Թա-
գաւոր ըլլալ. հաւատքը ուրացաւ և Պարսից
կրօնքը ընդունեցաւ, որպէս զի անոնց օգնու-
թեամբը Թագաւորէ. ուստի Արշակայ բռնուե-
լէն վերջը ասիկայ շատ զօրքով Հայաստանի վրայ
եկաւ, ու մեծամեծ վնասներ հասցուց ազգին,
շատ քաղաքներ աւերեց աւրշրկեց ու անապատ
դարձուց: Արշակ ա՛ս բաներս լսելով և յուսա-
հատելով իր վիճակէն, անգամ մը կերակուր ու-
տելու տեն զարկաւ մեռցուց ինք զինքը: Այս-

11. Ո՞վ է Մերուժան Արծրունին.

պիսի Թշուառութեամբ կորսուեցաւ գնաց, ա-
ռանց բարի յիշատակ մը Թողլու, որուն մա-
հուանը վրայ և ոչ մէկը լացաւ. ուրեմն տես
Թէ որչափ տարբերութիւն կայ ան Թագաւորին
մէջ որ մեռնելովին բոլոր աշխարհք սուգի և ողբի
մէջ կը ձգէ, և անոր՝ որուն մահուանը վրայ
կ'ուրախանան աւելի քան Թէ կը տրամին:

ԴԱՍ ԺԹ.

1. Մերուժանայ Հայաստան մտնելն: Պապայ Թագաւո-
րելն. — 2. Հայոց յաղթութիւն Մերուժանայ դէմ. —
3. Իր մահը. — 4. Հայաստանի խաղաղութիւնն. 5. Ս.
Ներսեսի Թունաւորուիլն: Պապ կը մեռնի. — 6. Վա-
րազդատ: Իր քաջութիւնքն և մահը:

1. Շապուհ ուզելով որ Հայաստանի մէջ նո-
րէն կատարեալ Թութիւն մտցընէ, խոստացաւ Մե-
րուժան Արծրունեան որ եթէ կարենայ առալ
ամենիս ան բանս, զինքը Հայոց Թագաւոր կը դնէ,
ուստի բազմութեամբ զօրաց և շատ մգերով
Հայաստան ղրկեց որ երթայ խոստացածը ար-
դեամբը 'ի գործ գնէ: Մերուժան բռնութեամբ
Հայաստան մտաւ և շատ մարդ նահատակեց,
եկեղեցիները կատաւուն չինեց, բոլոր Յունա-
բէն գրով գտնուած գրքերը այրեց և արգի-
լեց որ Յունարէն չսորվին: Ա՛ս բաներս լսելով
սուրբ Ներսես որ աքսորանքին գտնուելով դեռ
Կ.Պոլիս էր, աղաչեց Փէռոզ կայսեր որ Պա-
պը Թագաւոր դնէ Հայոց վրայ և Հայաստան
ղրկէ, որպէս զի քրիստոնէութիւնը պաշտպանէ

1. Ի՞նչպէս կրցաւ Մերուժան բռնութեամբ
Հայաստան մտնել ու ինչ միջոցներ ըրաւ.

Պարսից և Մերուժանայ դէմ: Թէոդոս ալ զի-
Նանելով սրբոյն Ներսեսի աղաչանաց կատարեց
իրեն խնդիրքը օգնական տալով Տերենտիանոս
զօրավարը: Մերուժան լսելով Պապայ գալը
մէկէն Պարսկաստան փախաւ, հրաման տալով որ
նախարարաց կանայքը բերդերէն կախեն. ան եր-
բոր տեսան նախարարները կատղեցան ու բեր-
դերուն վրայ վազելով սիրեցին անոնց ու մէջի
Պարսիկ պահապանները ջարդեցին:

2. Մերուժան նորէն այլ և այլ ազգերէ զօրք
ժողված վազեց Հայաստանի վրայ. նոյնպէս նաև
Տերենտիանոս ալ շատ զօրք ու շատ պատերազ-
մական գործիքներ բերել տուաւ. Ադդէ զօրավա-
րին հետ մէկտեղ Կ. Պոլսէն: Երբոր պատերազմը
պիտի սկսէր, սուրբ Ներսես Նպատ լեռան վրայ
ելաւ ու բազկատարած սկսաւ աղօթել պատե-
րազմին յաջողութեան համար. և որովհետև
արևը Հայոց բանակին գիմացէն էր և զիրենք
կը Նեղէր՝ սրբոյն աղօթքովին ամպ մը եկաւ ու
արևը ծածկեց. նոյնպէս նաև հով մը եկաւով
Պարսից նետերը իրենց վրայ կը գարձնէր: Ա-
սով սիրտ առած Հայերը սկսան կատաղաբար
Յարձակ զպարսիկներէը, ու Սպանդարատ Կամ-
սարականն մէկ զարնելով սպանեց Վէկայ Շեր-
գիր Թագաւորը որ արդէն առիւծի պէս մարդ
մը ըլլալով, և ջրոս գին ալ կարիճ զինու օրներով
պաշարուած՝ անհնարին ջարդ կուտար Հայոց
բանակին: Նոյնպէս նաև Մուշեղ Մամիկոնեանը՝
Պարսից Կարէն քաջ սպարապետը սպանեց,
ուրիշ շատ քաջութիւններ ընելով:

3. Պատերազմին տաքցած միջոցները Մերու-

2. Հայերը ինչպէս հրաշքով և իրենց քաջա-
սիրտ արիութեամբն յաղթեցին Պարսից.

3. Մերուժանը ճղ սպանեց.

Ժանրին ձին վիրաւորուելով վիրցաւ պարսից զօրաց՝ հետ փախչիլ ու եաւ մնաց. ասոր բանս տեսնելով Սմբատ Բագրատունին եաւէն վազեց ու հասնելով բռնեց ու կ՚ուզէր բանակը բերել. բայց երբոր մտածեց որ եթէ սուրբ Ներսէս իմանայ գիմալով վրան կ՚արձկէ զինքը, ուզեց հոն սպաննել. և չորս գին նայելով տեսաւ որ հոն մարդկները վրանաբնակ հովիւներ կրակ վառած միս կը խորովեն շամբուրով, ուսոի քովերնին մօտենալով՝ կզորցուց շամբուրը ու կրակի պէս տաքցընելով Մերուժանայ գլուխը դրաւ՝ ըսելով. « Որովհետև կ՚ուզէիր Հայոց Թագաւոր ըլլալ, ահա ես կը պահեմ զքեզ եմ հայրենական իշխանութեամբս » ու այնպէս սատկեցաւ: Ահա աս է աղգատեաց, փառամոլ ու շահասէր մարդուն վախճանը, որուն ասկէց աւելի գեղեցիկ փոխարէն չէր կրնար գտնուիլ իր անթիւ չարեաց համար, և ոչ ասկէ աւելի արժանավայել Թագով պահուիլ (381):

4. Երբոր այսպիսի փառաւոր յաղթութեամբ լինցաւ պատերազմը, Պապ չատ ընծաներով Յունաց զօրքը եւս զրկեց, և Տերենտիանոսի ալ շատ պարգևներ տալով, Հայաստանի մէջ բնակեցուց: Իսկ սուրբ Ներսէս՝ նախարարները և Թագաւորը մեկտեղ ժողվելով զամենքը յորդորեց որ աստուածապաշտութեամբ կեանքերնին անցընեն, Թագաւորին հաւատարիմ ըլլան, ու Թագաւորն ալ զերեզք հօր պէս արդարութեամբ խնամէ ու պահպանէ: Այսպէս քիչ մը խաղաղացաւ աշխարհքը և Պապ քանի մը նախարարներուն իրենց քաջութեանցը համեմատ պարգևներ ու պատիւներ տուաւ:

4. Այս պատերազմէս եաքը ինչպէս քիչ մը ատեն խաղաղացաւ Հայաստան.

5. Այս խաղաղութեան զինագադարութիւնը ամբողջ որ երկար չտեւեց վասն զի Պապ Թէպէտ և արտաքուստ լաւ կը ձեւանար, բայց ծածուկ անկարգ ու անառակ կեանք կ՚անցընէր. ասոր բանեռուս համար սուրբն Ներսէս միշտ կը խրատէր զինքը. բայց Պապ ձանձրանալով անոր աքանչելի խրատներէն ծածուկ Թոյն տալու ու զրկեց ղՀայաստան ան հրաշալի և աքանչելի հօրէն, որուն հայրապետութիւնը կը վկայէին մարգկանց հետ նաև անբան անասուններն և անշունչ արարածները: Պապ ասոնք անօրէնութիւնս ընդունելէն եաքը իրեն ախտերուին և ամբարտաւանութեամբն կուրցած ուզեց Թէոդոս կայսերէն ապստամբիլ. ուսոի Տերենտիանոսը Հայաստանէն հալածեց ու ակաւ պատերազմի պատրաստուիլ. բայց Թէոդոս շատ զօրք և հրաման ղրկեց Տերենտիանոսին որ Պապայ հետ պատերազմի, որ բռնեց զինքը և շղթաներով կապած Կ. Պոլիս Թէոդոսին գիմացը հանեց: Թէոդոս ալ հրամայեց որ սակրով գլուխը կտրեն իրեն չարութեանցը փոխարէն, իրեք տարի Թագաւորելէն վերջը:

6. Պապայ տեղը Մեծն Թէոդոս՝ Վարազդատ արշակունի իշխանը Հայոց Թագաւոր դրաւ, որ ամենուշատ քաջութիւններ ըրած էր ոչխմպիական խաղերու մէջ, և ամեն տեղ իրեն քաջութեան անունը հռչակուած էր: Գլխաւոր քաջութիւնները որոնք կը պատմէ Խորենացին ասոնք էն. Թէատրոնի մը մէջ քանի մը առիւծներու դէմ ելլելով յաղթեց անոնց ու սպան-

5. Պապ ինչու Թունաւորեց զսուրբ Ներսէս ու ինչը ինչ մահ ունեցաւ.

6. Վարազդատ ո՞վ է ու ինչ քաջութիւններ կը պատմուին վրան.

Նեց։ Անգամ մը երբոր Լոնդոբարտացւոց դէմ պատերազմի գացեր էր, ինքը մինակ հինգ Լոնգոբարտացիի դէմ մենամարտութեան ելաւ. հինգն ալ հոն եաևէ եաև սպաննեց ու ինքը չվնասուեցաւ. գարձեալ ուրիշ անգամ մ՚ալ վազեց կատաղաբար բերդի մը վրայ, ու այնպիսի արագութեամբ և յարձակութեամբ պատերազմեցաւ որ քանի մը վայրկենի մէջ բոլոր պարսպաց վրայի եղած պահապանները նետով սպանեց, որոնք տասնըեօթը հոգի էին։ Վերջի՛ն բայց գրեթէ ամենէն մեծ քաջութիւնը սա եղաւ՝ որ երբոր Թագաւորութիւնը առած Յունաց ղօրքով Հայաստան կուգար, Համբան սասրի ազատզակներու հանդիպեցաւ, որոնց եաևէն վազելով հալածեց զնրանք. անոնք երբոր նեղը մտան, Եփրատ գետէն անցնելով վրայի կամուրջն ուղ դրուած գերանը գետը ձգեցին։ Վարդգատ կատղեցաւ ասոր բանիս և անանկ ուժով ցաթիւեց գետին վրայէն, որ կարծես թէ սաստիկ բռնութեամբ ձգուած մեծահասոյ քարի մը պէս մէկ մանրերկրորդի մէջ գետին անդին կողմը ինկաւ, որուն լայնութիւնը քսանուերկու կանգնաչափ էր. երբոր տեսան սա բանս ազաղակները մէկէն զէնքերնին ձգեցին ու անձնատուր եղան։ Վարդգատ Թագաւորութիւնը առնելէն վերջն ալ շատ քաջութիւններով բոլոր Թշնամիները վախցուց. բայց քանի մը տարիէն չկրնալով Յունաց ղօրավարներուն ամբարտաւանութեանը դիմանալ ուզեց Յոյներէն ապստամբել և Պարսից հարկատու ըլլալ. բայց երբոր իմացաւ Թէոդոս կայսրը Կ. Պոլիս կանչեց զինքը. ան ալ յուսալով որ եթէ անձամբ երթայ կրնայ ինքզինքը արդարացընել, ելաւ գնաց. բայց Թէոդոս առանց երեսն ալ տեսնելու Թուլս կղզին աքսորեց, ջրաս տարի Թագաւորելէն վերջը։

ԴԱՍ Ի.

1. Արշակ Գ. Վաղարշակ Բ. կը Թագաւորեն. — 2. Արշակայ և Խոսրով Գ. պատերազմն. — 3. Խոսրովու և Գառնւոյ գերութիւն։ Շաւարշ ու Պարգև. — 4. Վռամշապուհ և իր գլխաւոր արդիւնքն. — 5. Հայկական տառից գիւտը. — 6. Խոսրով Գ. գարձեալ կը Թագաւորէ. — 7. Հայոց ընդդիմութիւնն Շապուհին դէմ։ Արտաշես Գ. կը Թագաւորէ. — 8. Արշակունեաց Թագաւորութեան վերջնաւալը. — 9. Արշակունեաց Թագաւորութեան վերջնաւալուն պատճառները։

1. Թէոդոս տեսնելով որ Հայոց Թագաւորները կ՚ապստամբին իրմէ, մտածեց որ երկու Թագաւոր դնէ, որպէս զի չկարենան միջերնին միաբանելով ապստամբել։ Ուստի Պապայ երկու տղաքը Արշակն ու Վաղարշակը Թագաւորեցուց Հայոց վրայ։ Արշակ Դուռն նստեցաւ ու Վաղարշակ Երիզա, որ տարի մը չթագաւորած մեռաւ։ Իմանալով Շապուհ որ Մեծն Թէոդոս մեռեր է, ու տեղը Արկադիոս որդին յաջորդեր է, որ տակաւ մարդ մ՚էր, ուզեց հաշտութիւն ընել որպէս զի Հայաստանին մէկ մասն ալ Պարսից հարկատու ըլլայ. ուսաի որոշեցին որ արեւմտեան մասը Յունաց հարկատու ըլլայ և արեւելեանը Պարսից. ան պատճառաւ Արշակ, որ արեւելեան մասին Թագաւոր էր, չուզեց անհաւասար Պարսից տակն ըլլալ, արեւմտեան կողմը

1. Թէոդոս ինչո՞ւ երկու Թագաւոր դրաւ Հայոց վրայ ու իրեն մեռնելէն հետը ինչ փոփոխութիւններ ըրին Պարսիկք և Յոյնք Հայաստանի նկատմամբ.

եկաւ, աթոռը երիզա քաղաքը դրաւ, հեան ալ շատ նախարարներ մեկուեղ եկան՝ իրենց կալուածներըը թողլով։

2. Շապուհ իր մասին վրայ Թագաւոր դրաւ Խոսրով երրորդը, և Արշակայ հետ գնացող իշխաններուն ալ Թուղթ գրեց, յորդորելով որ դառնան գան, և թէ իւրաքանչիւրին իրեն կը գարձընէ առջի ունեցած կալուածները. սա պատճառաւ նախարարներէն շատն նորէն եկան գնացին Պարսից մասը՝ բայց 'ի մեկ քանիէն։ Ասոնք երթալու պատնին Արշակայ գանձերն ալ կողոպտեցին՝ Խոսրովու տարին։ Արշակ դեսպան խրկեց Խոսրովու որ գանձերը ետ գարձընէ. բայց երբոր անիկայ չտուաւ, պատերազմ բացուելով մէջերնին՝ շատ արիւնհեղութիւն ըլլալէն ետքը Արշակ սաստիկ յաղթուեցաւ և Երզնկայ գառնալով հիւանդացաւ ու մեռաւ՝ հինգ կամ եօթը տարի Թագաւորելէն վերջը։

3. Կայսրը յոյն կոմս մը գրաւ Արշակին տեղը. անոր համար նախարարներն բարկանալով Խոսրովու մասը գացին. և Խոսրով խոստանալով կայսեր Յունաց մասին հարկն ալ տալու՝ ան մասին ալ Թագաւորութիւնը ինքը առաւ ու բոլոր Հայաստանի տիրեց։ Բայց քանի մը նախարարներ մանաւոր Թշնամութիւն ունենալով Խոսրովու հետ, անխնայ քրեութեամբ յարմար առնելի մը կ՚սպասէին որ վրաս մը հասցընեն Խոսրովու. ուստի երբոր Ասպետրակէս կաթուղիկոսին մեռնելէն վերջը մեծն Սահակ Պարթևը կաթուղիկոս գրուեցաւ, գնացին ասոնք

2. Արշակայ ու Խոսրովու մէջ ինչ՚ըն պատերազմ բացուեցաւ.

3. Խոսրով ինչ՚ըն համար Անյուշ բերդը փակուեցաւ, ու ոմն են Շաւարշ ու Պարգև.

ամբաստանութիւն ըրին Շապհոյ թէ Հայերը կ՚ուզեն ապստամբիլ, և ահա ասոր նշան՝ առանց Պարսից Թագաւորէն հրաման առնելու կաթուղիկոս դրին։ Շապուհ հաւատալով ան բանին՝ դեսպան ղրկեց Խոսրովու որ իրեն գայ. բայց Խոսրով յանդիմանեց դեսպանները և բանի տեղ չդամարեցաւ, Շապհոյ հրամանը։ Շապուհ ան բանիս վրայ շատ նեղացած՝ իր Արտաշիր որգին շատ զօրքով Հայաստանի վրայ ղրկեց։ Խոսրով յուսահատած՝ ելաւ Արտաշրին գնաց, որ շղթաներով կապեց զինքը ու տեղը անոր վրամշապուհ եղբայրը Թագաւոր դրաւ. զոյրբն Սահակ կաթուղիկոսութենէ ձգեց, և Գազաւոն նախարարը՝ որ ան տեներները շատ երևելի էր՝ խարդախութեամբ քովը կանչելով բռնեց ու շղթայէ զարկաւ։ Նոյն իրիկունը Գազաւոնին եղբայրը Շաւարշ և Պարգև Ամատունին եօթը հարիւր կարիճ մարդիկներով գնացին որ Խոսրովը ու Գազաւոնը ազատեն, բայց գժբաղդութեամբ հնարքին չյաջողելով՝ հարիւրերեցան Պարսից հետ պատերազմելու. իրաւ է որ իրենց քիչութենին համեմատ՝ շատ կոտորածներ ըրին Պարսիկներէն, բայց ափսո՛ որ Շաւարշ մեռաւ. Պարգևն ալ բռնուելով Արտաշրին գիմացը տարուեցաւ, որ հրամայեց կաշկ տիկ հանել. իսկ զԽոսրով Պարսկաստան տանելով Անյուշ բերդը գրաւ և գիմացը կախեցուց Պարգևին կաշկ տիկը։ Ահա բարբարոսութեան դառն պտուղներէն մէկն (392)։

4. Վռամշապուհ իր եղբօրը տեղն յաջորդելով, ուսումնասէր ու հանդարտաբարոյ և խոհեմ քնութեամբն մեր անուանի Թագաւորներէն

4. Վռամշապուհ ինչ կերպով ըրաւ իրեն Թագաւորութիւնը և գլխաւոր արդիւնքը որն է.

մէկին եղաւ, թէպէտ և քաջութեան կողմանէ մանաւանդ բան մը չունէր։ Ըստ ամենայնի Պարսից Տպատակութիւն ցուցընելով սիրելի եղաւ Պարսից Վռամ Կրման թագաւորին, անոր համար Կրման ուզելով Վռամշապուհին հաճոյական բան մը ընել՝ Խոսրովը Անյուշ բերդէն հանեց ու պատուով կը պահէր։ Վռամշապուհ ասանկ խաղաղութեամբ և հանդարտութեամբ քանուերկու տարի թագաւորելէն վերջը մեռաւ, իր բարի անունը յիշատակ կանգնելով աղգասիրաց սրտին մէջ, երախտագիտութեան անմահական արձանը։

Վռամշապհոյ գեղեցիկ արդիւնքներէն մէկն է իր ուսումնասէր բարքը, որ Հայաստանի ուսմանց ոսկեդարեան տաճարին ոսկեձոյլ սիւներէն մէկն եղաւ Սահակայ, Մեսրոպայ ու Խորենացւոյն հետ։ Իր տաճնը գանուելուն մեր գրագիտութեան երկնատարած գրերն, իրեն հովանաւորութեամբն ու եռանդեամբն ան գրերուն արդիւնքը երեւցաւ, որով այնպիսի պանծալի գրաւորական ճոխութեան ժառանգորդ եղանք։ Վռամշապուհ միայն գործակից, քաջալերիչ ու օգնական եղաւ, իսկ մեկնողը գործն և արդիւնք, որով կ՚ըմցուին թէ որչափ աւելի երախտագէտ պիտի ըլլանք անոնց որ այսպիսի անհամեմատ բարեաց պատճառ եղան, և առանձինն հայկական տառից գիւտին, որ տասնի հրաշալի կերպով եղաւ։

Ե. Վռամշապհոյ թագաւորութեանը ժամանակին մեծ անուն հանած էր Մեսրոպ վարդապետն Տարօն գաւառէն՝ իրեն սրբութեամբն ու իմաստութեամբը, և մեծին Ներսեսի աշակերտ

Ե. Հայկական տառից գիւտը որո՞ն ձեռքովը եղաւ ու ինչպէս։

կերան ըլլալով՝ անոր հայրենասիրութեան ու բարեբարութեան հոգին զգեցած էր։ Երբոր ինքը անապատ քաշուած կը ձգնէր, լսեց սրբոյն Սահակայ համբաւը, գոնէ եկաւ ու վարդապետութեան պատիւ առնելով անկէ սկսաւ ամեն տեղ քարոզութիւն ընել, քանի մը աշակերտներ ընելու, և եռանդ ըլլալ գիտութիւնները ծաղկեցնելու։ բայց տեսնելով մեր ազգին յատուկ գիր չունենալուն ինչութիւնը և անով ուսմանց յառաջանալուն դժուար ըլլալն, երկուքը միաբան սկսան եռանդ ըլլալ գիր գտնելու։ բայց շատ աշխատելէն եաքը երբոր մարդկային հնարքներէ յոյսերնին կտրեցին՝ ալօթքի ապաւինեցան։ Սուրբն Մեսրոպ քանի մը աշակերտներով եղաւ Եգեսիա գնաց՝ Պղատոն անուանով մեծանուն փիլիսոփայի մը քով որ շատ հռչակուած էր աստեակ բաներու ճարտար ըլլալուն համար։ բայց յոյսը պարապ ելլելով անկէ Սամոսատ գնաց՝ Հռուփանոս անուանով ուրիշ փիլիսոփայի մը քով, որ նոյնպէս ան ալ մեծ անուն ունէր։ բայց անօգուտ եղաւ ան ճամբորդութիւնն ալ, որովհետև լոյս մը էլերցաւ առնել իր խնդրոյն վրայ։ Տեսնելով սուրբն Մեսրոպ ասոնց գժուարութիւնները՝ նորէն Աստուծոյ առջև տարածեց իր սրտառուչ մանղճանքները։ և ահա յանկարծ տեսիլք մը տեսաւ, որով սրտին մէջ տպաւորուեցան աստուածապարգև լեզուին գրերը։ տեսիլքն որ անցաւ՝ սուրբն Մեսրոպ գրեց տառերը ու փորձեց տեսաւ որ լեզուին բոլոր յատկութեանցը յարմար էին, ան գրերը կարգի գնելով մեր այբուբենը ձեւացուց։ Այս գրերով հայերէն առաջին գրուածքն եղաւ՝ Սողոմոնի Առակաց գրքին թարգմանութիւնն, որ երբոր տեսաւ ըստ ամենայն մասանց յաջողած՝ առաւ մեծ ուրախութեամբ Հայաստան բերաւ։ Մէկ-

կէն Թագաւորը սրբոյն Սահակայ և սրբոյն Մեսրոպայ հետ միաբան, գալոցներ ու արուեստաւորներ բանալ տուաւ և մեծ չանք ունեցաւ անոնց յառաջադիմութեանն. որով քիչ միջոցի մէջ ամեն բան առաջ երթալով, ունեցաւ Հայաստան ալ՝ թէպէտ սակաւաւ՝ բայց գեղեցիկ ոսկեդար մը՝ իր գրականութեանը պարծանք:

6. Որովհետև Վռամշապուհին որդին Արտաշէս գեռ պզտիկ էր, նախարարներն խնդրեցին Յազկերտէն որ զՄոսրով երրորդը նորէն իրենց Թագաւոր նատեցընէ. բայց Խոսրով հաշիւ թէ տարի մը Թագաւորեց՝ մեռաւ, և նորէն Հայաստան տակն ու վրայ եղաւ, այնպէս որ մինչև Թագաւորութիւնն ալ կործանեցաւ. Վասըն զի Յազկերտ ուզելով որ Հայերը արևապաշտ ընէ, փոխանակ մեր աղգէն մէկը Թագաւոր դնելու՝ իր Շապուհ որդին Թագաւորեցուց Հայոց վրայ, որ կը ջանար պարսկական սոներ, հանգիսներ ընելով՝ կամաց կամաց Հայերը ընտանեցընել արևապաշտութեան. իսկ Հայերն իմանալով Յազկերտին միտքը սկսան արհամարհանօք վարուիլ Շապուհին հետ:

7. Անգամ մը Շապուհ Հայոց նախարարներուն հետ մեկտեղ որսի դնացեր էր, անոնց հետն էր նաև Ատոմ Մոկայ քաջ նախարարը. ատոնք հեռուէն վայրի էշերու երամակ մը տեսնելով սկսան եռանուն ինկնալ ու հալածել. երբոր վայրի էշերը քարոտ և ժայռոտ տեղեր եկան՝ իրենց որջերը քաշուեցան, նախարարներն ուզելով քաջութիւննին ցուցընել Շապուհին,

6. Վռամշապուհին եաքը սպ Թագաւորեց.

7. Հայերը ինչ գիպուածներու մէջ իրենց ընդդիմութիւնը ցուցին Շապուհին դէմ, ու Շապուհին տեղ Վռամ զով գրաւ.

սկսան ժայռերէն վեր արշաւել. բայց Շապուհ վախկոտ ու միանգամայն անվարժ ըլլալով մեկզի քաշուեցաւ. ան ատեն Ատոմ Մոկացին նախատեց զինքն ու ըսաւ. «Ինչո՞ւ վատութեամբ կեցեր ես, ով Պարսից ասուածորդի, չվազի՞ս դուն ալ թէ որ մարդ ես ու մարդու քաջութիւն ունիս»: Պատասխան տուաւ Շապուհ. «Սանանները միայն կրնան սանդի քարոտ տեղերէ վեր ելլել, ու ոչ եթէ մարդիկ». որով նախարարները սաստկապէ տեղ գրաւ: Ատոմ անդադար ինքզինքը միաքը պահեց ու առիթ մը կ'սպասէր որ ան խօսքին վրէժը հանէ Շապուհէն: Ուստի երբոր ուրիշ անգամ մը կինձ որսալու գացեր էին, ինչպէս որ սովորութիւն էր, եղեգնուտին կրակ տուին. Շապուհ դանդաղելով չկրցաւ եղեգնուտէն դուրս ելլել ու կրակը չորս դին առաւ: Ատոմ իմանալով որ Շապուհ վտանգի մէջ ու օգնութեան կարօտ է, մտեցաւ Շապուհին քովը ու ծաղր ընելով ըսաւ. «Ա՛հա քու հայրդ ու ասուածդ, ինչո՞ւ կը վախես»: Շապուհ նեղսնալով ըսաւ. «Կատակի առեն չէ հիմայ. շուտով անցիր ու դուրսելիր որ ես ալ կարենամ ետևէդ գալ, որովհետև ձիս խրատան է»: Ատոմ աւելի համարձակութիւն առնելով Թագաւորին վախկոտութենէն ըսաւ. «Գիտցիր չափդ ու անկէ աւելի մի յոխորտար. Թէ որ դուն Մոկացիները ատանայի որդի կը կոչէս, ես ալ զՊարսիկները կնամարդի ու վատ կը կոչեմ»: Ա՛ս ըսելէն վերջը զարհուռ ձիուն, անցաւ կրակին մէջէն և Շապուհը ազատեց: Բայց գիտնալով որ ատ իրեն համարձակախօսութիւնները Շապուհին ծանր եկած են, Թոլոզ Հայաստանն ու իր Մոկաց աշխարհը քաշուեցաւ: Ասոր նման ուրիշ քանի մը նախատական դէպքերով այնչափ բարկացուցին զՇապուհ, որ առիթ մը

կ՚սպասէր Պարսկաստան փախչելու. ուստի լսելով որ Յաղկերտ իր հայրը հիւանդացեր է, ձմրան եղաւ Պարսկաստան երթալու: Շապուհ երթալու առեն հրաման առաւ իր զօրագլխին որ վերջը Հայոց նախարարները բանէ ու իր եաւէրն Պարսկաստան ղրկէ. բայց հաղիւ թէ ինքը Պարսկաստան հասեր էր՝ հայրը մեռաւ, ինքն ալ իր քովի մարդիկներէն սպանուեցաւ: Նախարարներն իմանալով Շապուհին հրամանը՝ ամենքը միաբան Պարսից զօրքը հալածեցին Հայաստանէն, ու շատ մարդ ալ սպաննեցին: Բայց վախնալով Պարսից Վռամ Թագաւորէն՝ ամենքն ալ իրենց բերդերը քաշուեցան, ու Պարսիկները չատ նեղութիւն տուին իրենց մասին մէջի եղած Հայոց: Վռամ տեսնելով որ առանց մէկ գլխի մը չկրնար ժողվել սովորական հարկը, հաշտութիւն ըրաւ նախարարներուն հետ, ու Վռամշապուհին որդին Արտաշէս երրորդը Թագաւորեցուց որ տասնըւթ տարեկան էր: Առջի բերան ուրախանալով գոհ եղան նախարարներն. բայց քիչ տաեներն տեսնելով Արտաշէսին անկարգութիւնները՝ զզուեցան իրմէ և կ՚ուզեին Թագաւորութիւնը Պարսից տալ. աս բանիս չատ դէմ կեցաւ սուրբն Սահակ, գիտնալով որ ազգին կորստեանն և մեծամեծ վնասներու պատճառ է. բայց նախարարներն ձանձրացած ըլլալով անանկ անկարգ Թագաւորներէ՝ մինչ չբրին սրբոյն Սահակայ խրատին ու գնացին Վռամին խնդրեցին որ Թագաւորութիւնը վերցնէ ու անոր տեղը Պարսիկ իշխան մը դնէ:

8. Վռամ նախարարներուն խնդիրքը լսելով՝ կանչել տուաւ զսուրբն Սահակ ու զԱրտաշէս:

8. Արշակունեաց Թագաւորութիւնն ինչպէս վերջացաւ.

Արտաշէս Թէպէտ և ինքզինքը արդարացուց ըսելով որ ատերութեան դէմ յանցանք մը ըրած չունի, բայց Վռամ ուզելով Թագաւորութիւնը վերցնել զսուրբն Սահակ բանտ դրաւ, Արտաշէսն ալ Պարսկաստանի ներսերը քշեց ուր երեք չորս տարի ալ ապրեցաւ ու մեռաւ, վեց տարի Թագաւորեցին ետքը: Ահա աս կերպով վերջացաւ Արշակունեաց հզօր Թագաւորութիւնն Ք. Յ. 428 Թուականին, 580 տարի գիտնալէն ետքը:

9. Արշակունեաց Թագաւորութեան վերջանալուն բոլոր պատճառները հոս չարելն աւելորդ կը համարինք որովհետև պատմութեան վերջը աւելի ընդարձակ խօսած ենք. հոս համառօտ մը կ՚ուզենք յիշել նախարարաց անխոհեմ գործողութիւնը, որով մեր Արշակունեաց Թագաւորութիւնը կործանեցին: Գործողութեան պատճառէն ալ յայտնի է. վասն զի մարդուս ևս առաւել ազգի մը ազատութիւնը աստուածային տուրք ըլլալով, տուողը միայն կրնայ վերցնել աս գեղեցիկ ձիրքը ան իշխանութեամբ՝ որով տուեր է. ուստի ով որ պատճառ կ՚ըլլայ վերնալուն և կամ ինքը կը վերցնէ, իրաւամբք աեւլի է ամենուն ու Աստուծոյ պատիժը կը համարուի: Եթէ Թագաւորը գէշ էր, կրնային ղինքը Թագաւորութենէն ղրկել, Թէ որ ազգին ու հասարակաց օգուտը անանկ պահանջէր. որով ոչ միայն կ՚արդարանար իրենց գործողութիւնը, հապա յաւիտենական օրհնութիւն կը ժառանգէին. իսկ հիմայ փոխանակ օրհնութեան անէծք կը ժառանգեն, որովհետև որչափ Թագաւորին գէշութիւնը՝ նոյնչափ ալ

9. Արշակունեաց Թագաւորութեան վերջանալուն պատճառները որո՞նք եղան.

իրենց անկրթութիւնը, հասարակաց բարին չմտածելը, ու ասոնցմէ առաջ եկած չարիքները՝ պատուղներն են, որով իրենց կրնայը զոհ ըրին այնչափ ժողովուրդ գերութեան մատնելով. և այնպիսի սոսկալի գերութեան մը մատնեցին ան գեղեցիկ ձիրքերով զարդարուած ազգը, որուն բոլոր ունեցած աքանչելի ու օտարաց նախանձելի առաքինութիւնները խանգարուելով, այնչափ թշուառութեանց մէջ ընկաւ՝ զոր պատմութեան յաջորդ թերթերուն մէջը պիտի տեսնենք ու լսենք։

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՐԶՊԱՆԱՑ

ԳԱՍ ԻՆ.

1. Մարզպանք. — 2. Յաղկերտի հնարքն։ Հայոց ընդդիմութիւնն. — 3. Նախարարաց բանդարկեալութիւնն և ուրացութիւնն. — 4. Վարդան։ Աղուանից կ՚օգնէ։ Վասակայ անօրէնութիւնքն. — 5. Վարդանանց պատերազմն. — 6. Նախարարաց երկրորդ գերութիւնն. — 7. Վասակայ դատապարտութիւնն և մահուան ստորագրութիւնն։

1. Ա՛րշակունեաց Թագաւորութենէն վերջը մարզպան դրուեցաւ Վէհմիհրշապուհ անունով պարսիկ իշխան մը, որ բնութեամբ խաղաղասէր և աշխիւ մարդ ըլլալով՝ շատ լաւ կառավարեց Հայաստան տասնըչորս տարի. և երբոր ինքը մեռաւ՝ տեղը անցաւ Վասակ Սիւնի, փառասէր, անհաւատ, նախանձոտ, ազգատեաց նախարարն, որ փոխանակ ազգին ուրախութեան և երջանկութեան պատճառ ըլլալու իբրև Հայ, Թշուառութեան և մեծ արհամարհութեան պատճառ եղաւ Հայաստանի։

1. Ա՛րշակունեաց Թագաւորութեան ինկնալէն ետքը ազգերնիս ինչ վիճակ ունեցաւ.

2. Յազկերտ երկրորդ Պարսից Թագաւորն ուզելով որ ամեն իրեն հարկատու ազգերը արեւապաշտ ըլլան, ամեն Հոր մուտքէն վերջը՝ մոգերուն խորհրդոյն հրաման զրկեց Հայոց, Աղուանից, Վրաց, որ մկրտիկ բազմաթիւ գնդեր զըրկեն, որպէս զի կարենայ ազգին երեսէն զօրավարներն ու նախարարները հեռացընել ու ծնողները գիւրաւ արեւապաշտ ընել: Ազգին վայ ալ սէր ցուցընել ուզելով, նախարարներն մկ քանին պատուեց, ինչպէս Վասակայ Սիւնեաց նախարարին մարզպանութիւն տուաւ, և Վարդան Մամիկոնեանին ընդհանուր սպարապետութեան պատիւը (442):

Հայերն խորհուրդ ըրին մէջերնին ու բազմաթիւ գունդ մը զրկեցին՝ շատ քահանաներով ու բազմութեամբ նախարարաց, որպէս զի անհաւատարմութեան կասկած մը չտան Յազկերտին. անոնց հետ մկուեղ գացին նաև Վասակ ու Վարդան, նոյնպէս Աղուանից և Վրաց զօրքերն ալ եկան: Յազկերտ երկու տարի Հոնաց դէմ պատերազմ ընելէն վերջը երբոր չկրցաւ յաղթել՝ դարձաւ Պարսկաստան, ու սկսաւ նախարարները յորդորել և սպսպել որ արեւուն երկրպագութիւն ընեն: Նախարարներն միաբան դէմ կեցան Յազկերտի, ոմանք ալ նահատակուեցան, ինչպէս Գարեգին, Աւոյմ Գնունի ու Մանաճիհր Ուշտունի իրենց զօրքովն: Մկալ նախարարներն ալ շատ սպսպեց, բայց չկրցաւ մաքերնուն հաստատութիւնը խախտել:

3. Նոյն միջոցին Յազկերտ Պենչապուհ անուն

2. Յազկերտ ինչ հնարք մտածեց Հայերը արեւապաշտ ընելու.

3. Ինչպէս սկսաւ Պարսից կրօնքը Հայաստանի մէջ տարածուիլ ու ինչ գիտէլիք կայ Վարդանայ ու Վասակ Սիւնիին վրայ.

նով մարզպան մ'ալ Հայաստան զրկեց որ երթայ ծանր տուրքերով և ուրիշ նեղութիւններ տալով Հայերը դարձընէ. իսկ նախարարները սպսպիկ բանակ մը մէջ գրած կը նեղէր, ըսելով որ եթէ հաւատքնին ուրանան՝ զիրենք աղատ կը Թողու: Նախարարներն տեսնելով որ առանց իրենց Հայաստան ոտքի տակ պիտի երթայ, մտածեցին՝ անգամ մը արտաքուստ ուրանալ հաւատքնին, որպէս զի գերութենէն աղատելով կարենան օգնել ամբողջ ազգին. այսպէս մէջերնին միաբանելով արեւու և կրակի երկրպագութիւն ըրին. վերջը Յազկերտին պատիւ գտած Հայաստան գարձան եկան. անոնց հետ մկուեղ եկան շատ մը մոգերու բազմութիւն, որպէս զի Հայերը կրակապաշտութեան մէջ կրթեն: Երբոր տեսան Հայերն ասոնք մոգերը, սրբոյն Ղևոնդի և ուրիշ սուրբ քահանայից առաջնորդութեամբն մոգերուն վրայ վազեցին, շատ մարդ մեռուցին շատն ալ վիրաւորեցին, մեռցածներն ալ լեզուպատառ փախուցին: Վարդան որ արտաքուստ միայն ուրացեր էր, տեսնելով որ մոգերը հալածուեցան Հայաստանէն, մկկեն եկաւ Յովսէփ կաթուղիկոսին և ուրիշ քահանայից ոտքը ինկաւ, Թողութիւն խնդրելով ականջ ուրացութեանը: Իսկ Վասակ սրտանց ուրացած ըլլալով չէր ուզեր որ մոգերը երթան Հայաստանէն, ուստի խաբէութեամբ կ'ըսէր որ առժամն ընդունին մոգերը, որպէս զի Յազկերտ վրանէն չբարկանայ, ու վերջը կամաց կամաց դուրս հանեն զիրենք. ասով շատին միտքը համոզուեցաւ, մանաւանդ Թուղտահաւանութիւնը, և շատ տեղ կրակապաշտութիւնն սկսաւ տարածուիլ՝ մանաւանդ մեծամեծաց տները:

Մեծն Վարդան տեսնելով աս չարիքս և չկրնալով դարման մը ընել, որպէս ցաւէն եղաւ Հայաս

տանէն և դէպ 'ի Յունաց մասը սկսաւ երթալ, բայց Մեկալ նախարարներն երբոր լսեցին Վարդանայ երթալը՝ շատ աղաչանքներով էտ գարձուցին զնոքը. և իրեն հետ միացած՝ անոնցն հալածեցին մոգերը, վերջը Պարսից զօրաց վրայ յարձակելով, որ Վասակայ առաջնորդութեամբն Բագրեւանդ ժողվուեր էին, մեծ ջարդ ըրին, և շատ մարդ բռնեցին, որոնց հետն էր նաև Վասակ: Բայց սաստիկ աղաչելուն և աւետարանին վրայ երդում ընելուն համար նորէն աղատ թողուցին զնոքը:

4. Յազկերտ Աղուանից երկիրն ալ շատ մեծ ղրկեր էր որ զանոնք ալ արեւապաշտ ընեն. անոնք չկրնալով դէմ դնել՝ Հայոցն օգնութիւն ուղեցին, անոր համար հարկ եղաւ որ բոլոր զօրքը երեք բաժնեն. առջինը տուին Ներշապուհ Աւրծրունիին որ Պարսից դէմ դնէ. երկրորդը Վասակայ՝ Հայաստանը պահելու համար. երրորդ գունդն ալ տուին Վարդանայ որ Աղուանից օգնութեան երթայ: Ճամբան Վարդանայ զօրաց դէմ ելաւ Պարսից զօրքը՝ որոնք մեծ ջարդ կերան Հայոցն: Վարդանին զօրքերը Աղուանից երկիրն որ հասան՝ բոլոր մոգերը կոտրեցին, կրակատուններըը կործանեցին և Պարսից զօրքերը հալածեցին անկէ: Երբոր Վարդան Աղուանից երկիրը սանկ քաջութիւններ կ'ընէր, անզգամ Վասակն իրեն երդմանը վրայ հաստատուն չկենալով՝ հաւատքը ուրացաւ ու նորէն սկսաւ մոգերը Հայաստան մտցնել, կրակատուններըը քանալ, ու քահանաներըը և ուրիշ շատ մարդիկ ջարդարել. իրեն հետ միաբանեցան մէկ քանի

4. Վարդան Աղուանից ինչ օգնութիւն ըրաւ ու Վասակ իր անօրէնութիւններովը ինչ չարիք հասուց գարձեալ Հայաստանի.

Թուխահաւատ մարդիկ ալ: Բայց Վարդան երբոր լսեց Վասակայ նորէն ըրած գաւաճանութիւնը, մէկէն իր զօրքովը անոր վրայ հասաւ, և հետը ուրացող միաբանողներուն մեծ ջարդ տուաւ: Վերջը Յազկերտին դեսպան ղրկեց, որ եթէ զիրենք ազատ թողուս որ քրիստոնէութիւնին պաշտեն՝ իրեն սիրով կը ծառայեն: Յազկերտ թէպէտ և հրաման տալ ձեւացուց, բայց միտքը խարդախութիւն ըլլալով՝ Հայերն խմացան, և իրենց կերպը չփոխեցին: Յազկերտ Հայոց իրենց հաւատքին վրայ հաստատութիւնը տեսնելով՝ յուսահատեցաւ զիրենք չհնչէն, ու Միհրներսեհ հազարապետը ղրկեց շատ զօրքով: Միհրներսեհ տեսնելով Վասակայ հաստատուն և անդրդուելի չարութիւնն ու անզգամութիւնը, բոլոր զօրքը անոր յանձնեց և ինքը դարձաւ Յազկերտին քով, օգնական տալով Վասակայ Մուշկան Նիւսալաւուրը:

5. Տեսնելով արեն Վարդան Վասակայ մեծամեծ պատրաստութիւնները, ամեն տեղի Հայերուն դեսպան ղրկեց որ ուզողը իր քովը գայ. ասով Աբտաշատու մէջ վեհաժողովեցան հազար հոգի ժողովուեցան, ամենն ալ կարճ հաւատոյ համար պատերազմելու վառուած. մէջերնին կային նաև քանի մը եպիսկոպոսներ ու շատ քահանաներ: Իսկ Վասակ մէկ քանի սուտ քահանաներու ձեռքով շատ մարդ խաբեց՝ իր կողմը ձգեց, ըսելով որ հրաման եկեր է Յազկերտէն համարձակ քրիստոնէութիւնը պաշտելու. ասով մինչև վրացիներն ու Աղուաններըը Հայոց միաբանութենէն բաժնեց: Երբոր երկու կողմն ալ պատերազմի պատրաստուեր էին, Հոգեգա-

5. Վարդանանց պատերազմը ինչպէս եղաւ ու ոմանց քաջերը զոհ եղան Հայոց կողմանէ.

լըստեան վեցերորդ երկունը, որ երկրորդ օրը պատերազմ սկիսի ըլլար, ամենն ալ խոստովանելով հաղորդուեցան, որպէս զի հոգւով և մարմնով զօրանան: Երկրորդ առաւօտը սկսաւ պատերազմը շատ կատաղաբար, և պատերազմին սկիզբները հինդ հազար հոգւոյ չափ վաստակյ կողմը անցան, ինչպէս որ առաջուց խօսք տուեր էին, ու մեծ չիոթուրթիւն պատճառեցին: Մեծ քաջութեամբ պատերազմեցան Վարդանանք. բայց երբոր տուրքն Վարդան աւելցնի պէս ասգին անգին վազելով մեծ մեծ քաջութիւններ կ'ընէր՝ վերաւորուելով ինկաւ մեռաւ, ինչպէս նաև ուրիշ շատ մը նախարարներ և երկու հարիւր վաթսունըվեց հոգի. մնացածներն ալ տեսնելով Վարդանայ մահը, ցիր ու ցան եղան, և իրենց բերդերուն մէջը ամրացան: Բայց Պարսիկները վերջէն Հայոց այլ և այլ գունդերուն հետ ալ պատերազմելով ուրիշ եօթը հարիւր հոգւոյ չափ ալ մեռուցին, որով Վարդանանց նահատակաց թիւը եղաւ հազար երեսուն ու վեց: Իսկ Պարսից կողմանէ մեռան նոյն օրը իրենք հազար հինգ հարիւր հոգի: Վաստակ աս ամէն չարչիքներով չկշտանալով՝ խաբէութեամբ շատ մարդ բռնեց ու սպանեց, և Վահնդեանք ըսուած սուրբ քահանայքն ալ բռնեց շղթայի զարկաւ (451):

6. Վարդանայ հետ միաբանած նախարարներն գունդ գունդ ձեացած՝ սկսան Պարսից քաղաքներն ու բերդերուն վրայ յարձակիլ ու ջնաններ հասցընել. անոր համար Յազկերտ Աւարայրիզ անունով մեկը գրաւ Հայոց վրայ որ նախարարները խաբէութեամբ բռնէ ու իրեն զրկէ: Նախարարները թեպետ և իմացան Աւարայրիզին միտքը, բայց մարթիրոսութեան փափաքով վա-

6. Մեկալ մնացած նախարարները ինչ եղան.

ռուած՝ փոյթ չըրին, ու եկան Աւարայրիզին քովը գնացին. ան ալ զամենքը բռնեց և Վահնդեանց հետ մեկտեղ Յազկերտին զրկեց, ու հրաման տուաւ Հայոց որ ամեն մարդ իր կրօնքը պաշտէ:

7. Վաստակ աս ամեն չարութիւններն ընելէն վերջը յանցաւոր գտնուեցաւ Յազկերտին առջև, և անոր հրամանովը իր ամեն իշխանութիւնն ու հարստութիւնը առին և սոսկալի բանտի մը մէջ դրին: Վաստակ իր անմտութեամբն ու վատամտութեամբը չկրցաւ խմանալ թէ ազատեաց, անձնասէր և անհիաբանասէր մարդուն վախճանը սոսկալի մահ է: Մերուժանայ չարաչար մահը իրեն խրատ չեղաւ, անոր համար քանզի այն աւելի գէշ և սարսափելի մահ ուներաւ: Որչափ տարբերութիւն կայ աս երկու զօրավարաց, այսինքն Վարդանայ և Վաստակայ մէջ. Վարդան բարեբար և հայր աշխարհի, իսկ Վաստակայ սեացեալ ձակտին վայ որոշ կը տեսնուի իր թշուառութեանը պատճառն, այսինքն նախանձ, փառամոլութիւն, ագահասէրութիւն և անհիաբանասիրութիւն: Վարդանայ պէս անմահ բարեբարներուն անունը մարմարիոն քարերու վրայ գրելն ալ ոչ ինչ է, վասն զի այնպիսւոյն արժանաւոր տեղը մարդուս գերազանց միտքը ու աստուածանման հոգին է. իսկ Վաստակայ պէս ազգասէրայ մարդկներուն անունն տղմի վրայ գրելն ալ շատ է, թէպէտ և ոտից կոխան ըլլան, վասն զի այնպիսիներուն անունը մարդկանց անուններուն կարգին գոնըս հանելու էր՝ թէ որ իրենց գէշ վարքը ուրիշներուն խրատ հա-

7. Վաստակ ի՞նչպէս իրեն անօրէնութեանց պատիժը գտաւ և ի՞նչ տառապութիւն կ'ընէ իրեն մահուանը մեր Եղիշէ պատմագիրը.

մար միայն հարկաւոր չըլլար: Լսելու արժանի է վասակայ որդնալից ցաւալի մահուն սաորագրութիւնը որ կ'ընէ մեր Եղիշէ քահ և ճարտասան պատմիչն:

« Օր ըստ օրէ բերէին իբրև զդեզ ընկենուելի ի մեծ հրապարակին, ձաղէին և այպանէին, և տեսիլ ամենայն կարաւանին զնա առնէին... Եւ իբրև այսպէս յամենայն կողմանց հարեալ վատթարացաւ, անկաւ յախտս գժնդակս անդէն ի կապանն: Ջեռաւ փոր նորա, և հարան և որբեցան գոգք նորա, և քամեալ մղեցաւ թանձրամսութիւն նորա: Եռացին որգունք ընդ աչս նորա, և ի վայր սորեցին ընդ ունգունս նորա. խցան լսելիք նորա, և ծակոտեցան ջարաչար ջղթուածք նորա. լուծան ջիղք բազկաց նորա, և չետ կոյս կորացան կրկունք ոտից նորա: Բղխեաց ի նմանէ հոտ մահու, և փախստական եղեն ի նմանէ ձեռնասուն ծառայք նորա: Լեզուն միայն կայր կենդանի ի բերան նորա, և ոչ գոյաւ խոսուանութիւն ի չըրթունս նորա: Ճաշակեաց զմահ հեզձամղձուկ, և էջ ի գժոխս անհնարին դառնութեամբ: Ոմանք եղեն նմա ամենայն սիրելիք նորա, և ոչ յագեցան սաստիկ հարաւածովք ամենայն Թշնամիք նորա: Եւ այն որ կամէին Թագաւոր լինել մեղաք՝ Հայոց աշխարհին, ոչ երևեցաւ տեղի գերեզմանի նորա. քանզի իբրև զշուն մեռաւ և իբրև զդեզ (կամ զեշ) քարշեցաւ...: Ոչ ինչ եթող չարիս զոր ոչ գործեաց ի կեանս իւր. և ոչ ինչ մնաց ի մեծամեծ չարեաց՝ որ ոչ անցին ընդ նա ի մահուան նորա »:

ԴՈՒՍ ԻԲ.

1. Նախաբարաց վիճակն. — 2. Վահանայ ուրացութիւնն — 3. Վահանեանց պատերազմն. — 4. Նախաբարաց անմիաբանութիւնն: Վահանայ յաղթութիւնը. — 5. Վահանայ հաշտութիւնը:

1. Ամենքդ գիտէք նախաբարները բանած Պարսկաստան զրկեց. հին Յազկերտին հրամանովը բոլորն ալ բանտ գրուեցան՝ իսկ քահանայք, քիչ մ'ատենէն ծածուկ սպանուեցան: Նախաբարները չորս տարի բանտը կենալէն վերջը Ղազիապուհ իշխանին աղաչանքովը ազատեցան բանտէն, բայց Պարսկաստան մնացին. երբոր յաջորդ տարին մեռաւ Յազկերտ, տեղը Պերոզ որդին անցնելով ութ տարի նախաբարներն իրեն գործողութիւններուն ծառայեցուց. բայց երբոր Ամրչնասպ մարզպանը Հայաստան կ'երթար՝ զիրենք ալ անոր հետ մկիտեղ գարձուց իրենց Հայրենիքը (464):

2. Երբոր նախաբարները Հայաստան որ գարձան՝ սկսան խաղաղութեամբ կառավարել իրենց երկիրները: Ան միջոցներուն մեծին Վարդանայ Հմայեակ եղբօրը մեծ որդին Վահան՝ իրեն քաջութեամբն ու խելացիութեամբն շատ սիրելի եղաւ բոլոր Պարսից մեծամեծներուն և նաև Պերոզայ: Ան բանիս նախանձելով մեկ քանի ուրացող նախարարներ, որ գեռ Պարսկաստան կը գանուէին, չարախօսութիւններ ըրին Վահա-

1. Վարդանանց պատերազմէն ետքը նախաբարները ինչ վիճակ ունեցան.
2. Վահան ինչո՞ւ հաւատքը ուրացաւ.

նայ վրայ. Վահան ալ վախնալով որ Պերոզին աչքէն չինկնայ՝ հաւատքը ուրացաւ, Թէպէտ և վերջէն սաստիկ ղղջաց:

3. Ինչպէս նայ նախարարներն չատ անգամ նախատուելով ուրացող նախարարներէն՝ առնի մը կ՚սպասէին որ աս նախատանաց վրէժը առնէն. ուստի երբոր Հեփթաղներուն պատերազմին կը գառնային՝ լսելով որ Վրաց Վախտանկ Թագաւորն ապստամբեր է Պարսիկներէն, իրենք ալ միաբանեցան մէջերնին ու Վահանը իրենց զօրագլուխ գնելով զատուելան Պարսից բանակէն: Այսպէսնասպ երբոր լսեց աս բանս՝ վախնալով սկսաւ Պարսկաստան փախչիլ. ան առեն եհաւնէն գնացին Վահանեանք և չատ մը հոգի ջարդեցին: Այս պզտի յաղթութենէն վերը Դաւին գառնալով Սմբատ Բագրատունին մարզպան գրին, Վահանն ալ ընդհանուր սպարապետ. և երբոր Այսպէսնասպ նորէն եկաւ եօթը հազար զօրքով, Վահան չորս հարիւր հոգի միայն ունէր. զանոնք չորս գունդ բաժնելով Սիսական մտ պատերազմի պատրաստուեցաւ. պատերազմին սկիզբը Գարջոյլ նախարարը իրեն հարիւրովը Թշնամեաց կողմը անցաւ. բայց աս բանս փոխանակ զիրենք վհատեցընելու աւելի զօրացուց, որով սաստիկ ջարդ մը տուին Պարսից. և իրենք ուրախութեամբ Դուին գարձան:

4. Վահան որչափ որ կրնար կը ջանար բոլորը նախարարները միաբանել, որպէս զի աւելի զօրանալով կարենան քաջութեամբ գէմ դնել Թշնամեաց և բոլորովին հալածել զանոնք, բայց

3. Ինչ կերպով սկսաւ Վահանեանց պատերազմը.

4. Ամեն նախարարներն միաբանեցան Վահանայ հետ.

աս իրեն փափաքանացը չհասաւ. վասն զի նախարարներէն ոմանք արտաքին չահու և փառասիրութեան համար հաւատքնին ուրացած՝ Պարսից կողմը անցեր էին, ոմանք ալ իրենց քաղաքը քաշուելով հանգիստնին կը նայէին. Թէպէտ և կային նաև ոմանք որ հաստատակաց ծառայը մտածելով իրեն քովը եկած իրեն հետ մեկտեղ սիրով կը պատերազմէին: Իսկ Վահան Թէպէտ և քիչ զօր էր, բայց միշտ յաղթող դանուեցաւ, և չորս հինգ տարի միակերպ պատերազմելով մեծամեծ յաղթութիւններ ըրաւ Պարսից դէմ: Պարսիկք չորս հինգ զօրավար փոխեցին քիչ առենի մէջ, բայց առնքն ալ յաղթուեցան: Այս պատերազմներուն մէջ սղտկ կը տեսնուի Վահանայ անպարտելի արիութիւնը, վիհանձնութիւնը, հաստատուն հաւատքը և առ Աստուած յոյսը: Երբոր Պարսիկք Շապուհ Միհրանեան մարզպանը ղրկեցին Վահանայ վրայ, անիկայ սաստիկ կատղած Վահանայ ըրած յաղթութիւններուն վրայ, միտքը գրեր էր որ կամ յաղթէ Վահանայ ու զինքը մեռցնէ, և կամ յաղթուելով ինքը մեռնի. աս մտքով պատերազմի պատրաստուեցաւ: Վահանին քովինները որ հարիւր հոգիի չափ կային՝ տեսնելով Պարսից բազմութիւնը և իրենց քիչութիւնը՝ չատ երկնցան, և միայն երեսուն հոգի մնացին. Պարսիկք Վահանայ խմբին քիչութիւնը տեսնելով՝ երբոր անդոգ կեցեր էին, սաստիկ յանկարծակի վազեցին Պարսից վրայ, և մեծ չփոթութիւն ձգելով բանակին մէջ սաստիկ ջարդ տուին Պարսից զօրաց, և իրենցմէ միայն չորս հոգի մեռան:

5. Նոյն միջոցին Պերոզ Պարսից Թագաւորը

5. Վահան ինչպէս Պարսից աչքը մտաւ ու

մեռաւ, ու տեղը անցաւ իր վաղարշ եղբայրը, որ քննելով Վահանայ քաջութիւնները և անոր ապստամբելուն պատճառը՝ իրաւունք տուաւ Վահանայ, և ուզեց հեռը հաշտութիւն ընել, որպէս զի նաև կարենայ անվրէպ ժողվել Հայաստանին հարկը։ Վաղարշ առ բանիս համար մարզպան ղրկեց Նիխոր Վշնասպդատ անունով խաղաղասէր մարդը։ Նիխոր երբոր Վահանայ մարդ ղրկեց հաշտութիւն ընելու համար, անիկայ առ երեք պայմանս դրաւ. Ա. Քրիստոնէութեան բաներուն պարսիկք չխառնուին. Բ. Աբժանաւոր և հաւատարիմ մարդիկ միայն պատուոյ հանին. Գ. Մինչև որ երկու կողմի պատճառները չլսեն՝ դատաստան մը չկարուի։ Այս երեք խնդիրքին ալ հաւանեցաւ Նիխոր, ու անկից վերջը գնաց Վահան Նիխորին քով, որուն հետ շատ սիրով տեսնուեցաւ, ու միշերնին դաշինք հաստատեցին։ Վերջը Պարսից գունդն ալ երթալով իրեն միաս մը չընելու և դաշինքին վրայ հաստատուն կենալու երդմունք առաւ Վաղարշէն, և սպարապետութեան պատիւը առած՝ դարձաւ եկաւ Վաղարշապատ քաղաքը։ Երբոր Աղգեկան անունով մարզպանը քիչ մը տեղն կենալէն ետքը հարկաւոր գործողութեան մը համար ետ կանչուեցաւ, անանկ գովվեց զՎահանը Պարսից գրան առջև որ Վաղարշ անոր լաւութեանը փոխարէն մարզպանութեան պատիւը տուաւ։ Վահան ալ խնդրեց որ իր Վարդ եղբայրը սպարապետ ըլլայ։ Բոլոր ազգին մեծ ուրախութիւն եղաւ աս անակնկալելի յաջողութիւնը։ Ետքը չնչեց Վահան բոլոր կրակատուններու, և անոնց տեղը եկեղեցիներ չինելով սկսաւ այլ և այլ բարեկարգութիւններ ընել (484)։

Հայաստան ինչպէս դարձեալ իրեն քրիստոնեական կրօնքը սորվեցաւ.

6. Վահանին մարզպանութեան տեւելով Վաղարշ տեղը նստաւ Կաւատ, որ թէպէտ և առջի բերան Վահանին մարզպանութիւնը հաստատեց, բայց վերջը քուրմերուն խորհրդոյն Պարսիկ մարզպան մը ղրկեց, հետն ալ շատ քուրմեր, որոնք եկան նորէն սկսան կրակատուններ շինել ու արեւապաշտութիւն սորվեցնել։ Այս եղած անկարգութեան չդիմանալով Վահան՝ մէկ քանի նախարարաց հետ միաբանեցաւ, ու Պարսից վրայ վազելով յարգեցին ղրկեցին և կրակատուններուն աւերեցին։ Բայց որովհետև Կաւատ Յունաց դէմ պատերազմի կ՚երթար՝ ան պատճառաւ հաշտութիւն ըրաւ Հայոց հետ, շատ զօրք առնելով Հայոցմէ։

Վահան ան միջոցներուն մեռաւ. քանըվեց տարի մարզպանութիւն ընելէն վերջը, որուն չիշատակը անկարելի է որ Հայու մը մտքէն ջնջուի, որ ազգին հանգստութեանը համար իր ամեն հանգստութիւնն, հարստութիւնն, փառքը, իշխանութիւնը կորսնցուց, մինչև որ գտաւ բոլորն ալ նախ իր ազգին և վերջը իր անձին համար, և իրաւցընէ իրեն անուանը համեմատ Վահան եղաւ ազգին բոլոր թշնամիներուն դէմ։

6. Կաւատին միջոց ինչ հանգիստեցաւ, ու Վահան ևրբ մեռաւ.

ԴԱՍ ԻԴ.

1. Վարդ։ Մժեժ Գնունին. — 2. Մեծ Թուականը. — 3. Վարդան Բ. Մամիկոնեան. — 4. Սմբատ Բագրատունի. — 5. Գայլ Վահան և իր քաջութիւնքն. — 6. Վարշերի մահը. — 7. Վահանայ արիութիւնն Վախտանկայ դէմ և իր մահը. — 8. Սմբատ և վահան։

1. Վահանին տեղը մարզպան դրուեցաւ Վարդ իր պզտի եղբայրը, որ հազիւ Թէ չորս հինգ տարի մարզպանութիւն ըրաւ. վասն զի քանի մը անպիտան մարդիկ նախանձելով իրեն պատուոյն, վրան ամբաստանութիւն դրեցին. անոր համար կաւատ ալ մարզպանութիւնը ձեռքէն առաւ ու Բուրզոն անունով անզգամ Պարսիկ մը տուաւ որ շատ չարչարեց զազգը։ Ա՛ս ատեն ներս Հոնք Հայաստանի վրայ վազեցին ու շատ չարիք հասուցին աղգին. անոնց դէմ ելաւ Մժեժ Գնունին իր զօրքովը, և Թշնամիները հալածելէն վերջը՝ ուրիշ քանի մը նախարարներու հետ միաբանելով ազգը հանդարտեցուց։ Մժեժին հաւատարմութիւնը երբոր լսեց Կաւատ՝ զինքը մարզպան դրաւ, որ երեսուն տարի մարզպանութիւն ըրաւ (548)։

2. Մժեժին տեղը եւս եւս չորս հինգ Պարսիկ մարզպաններ դրուեցան, այսինքն Դենչապուհ, Վշնասպ Վահրամ, Վարազգաս, Սոբրէն

ձիւր։ Ասոնցմէ ոմանք ազգը նեղեցին հաւատքի համար, ոմանք ալ խաղաղութեամբ կառավարեցին։ Ասոնց ատենը Մովսէս կաթուղիկոս Հայոց տօմարը նորոգեց, և Մեծ Թուական ըսուածը գրաւ. որ Թուականութիւն Հայոց կ՚ըսուի (551)։

3. Վարդան երկրորդ Մամիկոնեան տեսնալով Պարսից ըրած բռնութիւնները, մանաւանդ Սոբրէն ձիւր մարզպանին ըրածը, որ իր Մանուէլ եղբայրը մեռցընել տուեր էր, խօսք դրաւ քանի մը նախարարաց հետ որ ապստամբին Պարսիկներէն. ուստի Յուստինիանոս կայսեր խոստացան հարկատու ըլլալ՝ Թէ որ իրենց օգնէ. անոր խոստմունքներուն վրայ վստահանալով վազեցին Դուին քաղքին վրայ. Սոբրէնը սպաննեցին, մեռելն ալ ջարդեցին։ Խոսրով ատ բանիս վրայ բարկացած՝ շատ զօրք զրկեց Հայոց վրայ. բայց Վարդան նորէն յաղթեց Պարսից, և ցրուեց զնոսա։ Բայց ինքը կասկած առնելով քանի մը նախարարաց մատնութեանը վրայ, ելաւ Կ. Պօլիս գնաց և Յուստինիանոսէն օգնութիւն առնելով եկաւ Պարսից վրայ, յաղթեց անոնց ու բանակին ցրուեց։ Խոսրով ինքը անձամբ ելաւ Հայոց և Յունաց վրայ շատ անգամ մեծամեծ պատերազմներ ըլլալէն վերջը՝ նորէն Պարսից ձեռքը մնաց Հայաստան ուր մարզպան դրին ձիւր ազգն անունով Պարսիկ իշխանը որ տասնուհինգ տարի խաղաղութեամբ կառավարեց Հայաստանը։

4. Ան տեսնելը անուանի եղաւ Սմբատ Բագ-

3. Վարդան Բ. Մամիկոնեան ինչ յաղթութիւններ ըրաւ Պարսից դէմ ու վերջը ինչպէս յաղթուեցաւ.

4. Ինչ գիտէք կայ Սմբատ Բագրատունի ու իրեն յաջորդ մարզպաններուն վրայ.

մայաղթ իշխանը, վասն զի Պարսից Խոսրով Թագաւորին զօրավարներէն մէկը իրմէ ապստամբելով երբոր կը հալածէր զինքը, Խոսրով օգնութիւն ուղեց Մօրիկ կայսրէն, որ շատ զօրք ղրկեց, և անոնց զօրավարներէն էին Մուշեղ Մամիկոնեան, Ներսէս Բասենցի, և Սմբատ Բագրատունի. ասոնք շատ քաջութիւններ ընելէն վերջը՝ ապստամբը ապաննեցին ու Խոսրովը նորէն Թագաւորեցուցին: Խոսրով ասոնց ըրած բարեացը փոխարէն Սմբատը Պարսից զօրավար անուանեց, ու Մուշեղը Ադատ իշխան: Բայց Սմբատ ուրիշ շատ քաջութիւններ ալ ընելուն համար մարզպան դրուեցաւ Վրկանի կողմը, և ութը տարի մարզպանութիւն ընելէն վերջը մեռաւ, ու շատ քաջութեան, բարեկարգութեան, բարեպաշտութեան և ազգասիրութեան յիշատակներ թողուց: Սմբատէն վերջը մարզպան դրուեցաւ Դաւիթ Սահառունի. որ քանի ուրեմն տարի մարզպանութիւն ընելէն վերջը՝ Կոստանդնուպոլիս փախաւ. տեղը մարզպան դրուեցաւ Վարազտիրոց Սմբատ Բագրատունին որդին, որ նոյնպէս ութը տարի մարզպանութիւն ընելէն վերջը Կոստանդնուպոլիս փախաւ (605):

5. Վարազտիրոցին մարզպանութեան առեն-
նեքը Խոսրով Պարսից Թագաւորը Թշնամացաւ Մուշեղ Ադատ իշխանին հետ ու վրան պատերազմի ղրկեց իր Միհրան քեռորդին տասը հազար զօրքով, որուն բացարձակ իշխանութիւն տուած էր որ կրցած չարիքը հասցընէ Մուշեղի. բայց որովհետև Մուշեղ ծերացած էր ու

6. Գայլ Վահան իրեն կարճութեամբն ու արթուն հնարագիտութեամբը ինչ որոգայթներու մէջ ձգեց Պարսիկները ու ինչպէս յաղթեց.

չէր կրնար ինքը մինակ դէմ դնել Պարսից, քովը կանչեց իր Վահան անունով ազգականը որ շատ հնարագէտ ու ճարպար մարդ ըլլալուն Գայլ Վահան կ'ըսուէր, և տղաչեց անոր որ ան պատերազմը ինքը վրան առնէ, և անոր խոստացաւ տալ իր ունեցած հարստութիւնները ու տասը գօտածքը: Վահան սիրով յանձն առաւ, որով-հետև քաջ և միանգամայն խորագէտ մարդ էր, և գրեթէ վտահ էր պատերազմին յաջողութեանը վրայ, մանաւանդ որ իրեն հաւատով պատերազմ՝ Աստուծոյ վրայ յոյսը դրած էր: Վահան որչափ որ աներկիւղ և վստահ էր յաղթութեան վրայ, այնչափ ալ չանաց առանց տրիւնհեղութեան ուրիշ ձեռամբ գործողութիւնը լինցընէ. ան պատճառաւ սկսաւ հնարքներ գիւտեր մտածել՝ որ թշնամին որոգայթի մէջ ձգելով ուզածը առաջ տանի. ուստի առաջ մարդ ղրկեց Միհրանայ՝ խոստանալով որ Մուշեղը կը մատնէ Պարսից՝ թէ որ իրեն տան Տարօնոյ երկիրն ու Մուշեղայ ուրիշ հարստութիւնները. Միհրան մեկնի հաւանեցաւ, ու գարձաւ Մուշ քաղաքը եկաւ, որ արդէն ձմբայ ելլէր էր ուրիշ տեղ երթալու: Վահան բարեկամութիւն ձեւացընելով Միհրանայ քովը գնաց ու համոզեց զինքը որ իրեն չորս հազար հոգւոյ չափ Պարսիկ զօրք տայ, որ երթայ Մուշը բռնէ: Վահան իր հեռը առաւ ան չորս հազարը, Թարձ գեղը եկան. հոն յիսուն հոգի միայն Թողուց, ու մեկալներնք Օձ քաղաքը ղրկեց. վերջը ապստրեց ան յիսուն հոգիին որ եթէ ինքը մարդ ղրկէ իրենց՝ իր անունովը ու նշանովը գործողութեան յաջողութեանը վրայ, երթան Միհրանին իմացընեն ու անկէ ուրիշ զօրք առնելով իրեն գան: Ա՛ս բանս յարմարցընելէն եաքը եկաւ Օձ քաղաքը մնացած զօրաց քով.

անոնց ալ ապսպրեց որ զինքերնին իրենց հա-
գուստներուն տակը պահէն, բարեկամական
կերպով քաղաքը մտնեն, և երբոր ինքը նշան
տայ՝ անխնայ ջարդեն քաղաքացիները առանց մէ-
կու մը խնայելու: Ինչ ինչ սկսաւ քաղաքը մըտ-
նելու ատենը, ու ինչպէս որ որոշած
էր՝ բոլորն ալ բաժնեց այն անկիւնն մէջ, ուր
զինեալ մարդիկ պահուըտած՝ ներս մտածը կը
խզդեին, որով ամենքն ալ ապանեց. վերջը մե-
կէն մարդ ղրկեց ան յիսունին որ երթան ուրիշ
երկու հազար հոգի ալ օգնական բերեն. ան մի-
ջոցին որ Մկիալներք գացեր էին օգնութիւն կան-
չելու, քաղաքացւոց հայհոյելու սուաւ Պարսից
զօրաց հագուստները, ու բոլորն ալ քաղքին
դրան դիմացը շարել սըսաւ. երբոր ան երկու
հազար Պարսիկները սկսան տեսնուիլ, հրաման
տուաւ դրան քովի Հայ զօրքերուն որ քաղաքը
մտնեն փող զարնելով, իսը Թէ քաղաքը առին.
Հասան քիչ առենէն Պարսիկներն ալ և ուրա-
խութեամբ քաղաքը մտան, բայց Հայերը զինքնք
մէջ առնելով զամենն ալ Թրէ անցուցին: Վահան
նոյնպէս ասոնց հագուստն ալ Հայոց հագցուց,
և ութ հարիւր կարիճ հետն առած Մեղոի
ըսուած կրճին քով գարանի դրաւ, իսկ ինքը
եկաւ Մխիթարայ քովը գնաց ու սկսաւ գանգա-
թիլ իրեն տուած զօրքերուն վատութեանը
վրայ. ան պատճառաւ ուրիշ երկու հազար հո-
գի ալ ուղիղ Մխիթարին, և ան Մեղոեայ կրճին
քովերը բերելով գարանամուտները վրանին վա-
զեցին ու զամենն ալ Թրէ անցուցին: Երբոր աս
հնարքն ալ յաջողեցաւ, մեկէն Վահան աւե-
տաւոր ղրկեց Մխիթարայ Թէ ամեն բան յաջողե-
ցաւ. Մուշեղ բռնուած է ու քիչ առենէն ինքն
ալ ամեն բան կարգի գրած կուգայ. պատգա-
մաւորին հասնելէն քիչ մը ետքը ինքն ալ եկաւ

հասաւ, ու Մխիթարը հիւանդ գտնելով մխիթա-
րեց զինքը և ուրախացուց՝ ըսելով Թէ քիչ առե-
նէն Մուշեղը կապած դիմացդ կը տեսնես, ու
ամեն տրտմութիւնդ կը փարատի. աս բաներս
ըսելէն ետքը քովի մարդիկը ձամբեց, ու ինքը
Մխիթարին հետ առանձին մնաց. երբոր իրարու
հետ սիրով կը խօսէին՝ զարհաւ Վահան ձիուքի
նիզակովը ու սպանեց Մխիթարը. ետքը դռները
գոցելով ելաւ ուրիշ սենեակ մը գնաց ուր կան-
չել տուաւ Մխիթարայ առենագիրն ու սուր-
հանգակը, և սոսկեց որ Մխիթարայ կոմսանէ
շուտ մը Թուղթ գրէ Վարշիր զօրավարին, որ
երեք հազար զօրք առած՝ երեք օրէն իր քովը
գայ. ուղածը գրել տալէն ետքը երկուքն ալ
խզդել տուաւ, վերջը մնացած զօրաց մէջն ալ
կրակ ձգելով բոլորն ալ այրեց, երբոր անոնք
ուտելով խմելով կ'ուրախանային:

6. Ա յսչափ և այսպիսի հնարքներուն յաջո-
ղելէն ետքը, Կուէթ ըսուած լեռը գնաց բանակը
հոն դրաւ, ու կ'սպասէր Վարշիրին գալուն. և
որպէս զի զանոնք ալ խաբէ՝ Մխիթարայ վրանը
կանգնել տուաւ ու վրանին դիմացը Հայ իշխան-
ները կայնեցուց Պարսից հանգուստներով: Եր-
բոր եկաւ Վարշիր՝ իշխանները իրմէ առաջ ներս
մտան, անոնց ետևէն մտաւ Վարշիր ու բարև
տուաւ Վահանայ՝ կարծելով Թէ Մխիթարն է:
Վահան բարկանալով մը ըսաւ Վարշիրին, «Որ-
դիք անօրէնութեան, Թերևս մոքերնիդ գրած
ձեր Հայերը Պարսից ազանդը գարձընելու. ա-
նարժան էք կենդանութեան» , աս ըսելով հրա-
մայեց ծառաներուն որ Վարշիրը ծեծեն. երբոր
անիկայ սկսաւ ազաչել որ գէթ կենացը խնայէ,

6. Վահան ինչ հնարքով զՎարշիր բռնեց ու
սպանեց.

ըսաւ Վահան. Թէ որ ուզածն կատարես՝ կը խնայեմ քեզի. ուսոի մեկնէն գրել տուաւ իր զօրապետին որ հազար հոգի Կուրթ լեռան տակ թողու գրկէ, հազար հոգի ալ ուրիշ տեղ մը, ինքնալ հազար վեց հարիւրն ալ իրենց տեղը ձգէ, ու ինքը տասը հոգւով իրեն գայ: Թուղթը գրել տալէն ետքը մեկնէն սպաննել տուաւ Վարչիրը. ու երբոր մեկալ զօրապետն ալ եկաւ, զայն ալ խղդել տուաւ. վերջը ասոնց անդին ցրուած զօրացը վրայ վազելով՝ ամենն ալ թրէ անցուց, որով այնչափ բազմութենէն հազիւ քառասուն հոգւի չափ ազատեցան ու փախան Խոսրովու քով գացին, ու եղած կոտորածները պատմեցին:

7. Խոսրով շատ տրամեցաւ ու բարկացաւ Վահանայ դէմ, առջինէն աւելի բազմաթիւ զօրք տուաւ Մխրանայ Վախտանկ հօրեղբօրը ձեռքը ու Վահանայ վրայ ղրկեց: Վահան Վախտանկայ դէմ վարպետութեան տեղը քաջութիւնն ու կենդանի հաւատքը ղէնք ու օգնական առնելով՝ իրեք չորս անգամ սաստիկ յարձակեցաւ Պարսից ու փառաւոր յաղթութիւններով իր զօրավարութիւնը տպակեց: Վահան այս յաղթութիւններէս ետքը արդէն ծերացած ըլլալով անընգհատ պատերազմներէ ալ ձգարձացած՝ մեռաւ, և իր հայրենասիրութեան ու աստուածպաշտութեանը հետ անմոռանալի ըրաւ նաև իր պատերազմական հնարագիտութիւնը, որուն մէջ թէ որ չափազանց երևնայ խորագիտութիւնը, Պարսից անգթութեանն՝ և ան մէջտեղն Հայաստանի խեղճութեանը նայելով դիւրաւ կ'արդարանայ:

7. Վահան ինչպէս արևելեայ վախտանկին դէմ ըրած պատերազմին մէջ ու ինչպէս մեռաւ.

8. Վահանայ քաջութեանն ժառանգորդ եղաւ իր Սմբատ հայրենասէր որդին որ միշտ յաղթող գտնուեցաւ անպարտելի ու զարմանալի քաջութեամբ և Պարսից չորս երևելի զօրավարները սպաննեց: Սմբատայ ալ յաջորդեց Վահան որդին որ իր նախորդներուն պէս քաջ, կարիճ ու պատերազմող եղաւ:

ԴԱՍ ԻԴ.

1. Դաւիթ Սահառունի: Հագարացւոց արշաւանքն. — 2. Վահան Կամսարական. — 3. Հագարացւոց և Յունաց արշաւանքը. — 4. Սմբատ Բիւրատեան և իր յաղթութիւնն. — 5. Մոհմատ: Սահակ Կաթող. և Հայաստանի ազատուիլն. — 6. Կալմ և իրեն յաջորդ Ոսահկաններն. — 7. Բագրատ Բագրատունին: Նախարարաց գերութիւնն. — 8. Բուղայի չարութիւնքը: Սմբատ Խոստովանող:

1. Վահանայ մեռնելէն ետքը երբոր Վարազտիրոց մարզպանը Հայաստանէն փախաւ, նախարարները միաբանած՝ Յունաց կայսերէն խընդրեցին որ Դաւիթ Սահառունին իրենց կիւրապաղատ դնէ. բայց իրեք տարիէն վերջը նորէն խռովութիւն ինկնալով մէջերնին՝ Դաւիթ Սահառունին հանեցին կիւրապաղատութենէն: Ան միջոցներուն Պարսկաստան խռովութիւն ըլլալով Հագարացիք զօրացան և Պարսկաստանի տիրեցին: Անկէց այլ և այլ խռովմերը ու աս-

8. Վահանէն ետքը որո՞նք յաջորդեցին.
1. Սմբատայ ու Վահանայ մահուընէն ետքը Հայաստան ինչ վիճակ ունեցաւ.

պատահները Հայաստանի վրայ վաղեցին ու սկսան շատ տեղ աւերել աւերըշարկել, ու շատ Քարգեր ըրին Հայաստանի մէջ (635)։

2. Վահան Կամսարական՝ Գայլ Վահանայ թոռը, տեսնալով ազգին Թշնաւոութիւնները ուժը հազարի չափ զօրք ժողվեց, ու իր Տիրան եղբօրը և Մուշեղ զօրավարին ձեռքը տալով Հագարացւոց դէմ զրկեց։ Աւոնց հետ միացաւ Սահուռա Անձևացին իրեն զօրքերովը։ բայց պատերազմին առենը Սահուռա Թշնամեաց կողմն անցնելով սկսաւ իր ազգայիններուն դէմ պատերազմիլ, ասով Թշնամիները զօրացան ու բոլոր Հայերը Քարգեցին իրենց զօրավարներովը հանդերձ։ Հայաստանի ներսերն ալ վաղելով շատ վնասներ ըրին։ Դաւին քաղքին մէջ ալ սատսուերիու հազար մարդ Թրէ անցընելէն վերջը երեսունհինգ հազար հոգի ալ գերի տարին։

3. Հագարացւոց առջի յարձակմունքէն վերջը Յուհաննց կոմսին կիւրապաղատ գրուեցաւ Վարազտիրոցը, որ տարիի մը չափ պաշտօնը բնելէն եաքը մեռաւ, ու տեղը անցաւ իր որդին Սմբատ։ Աւոր կիւրապաղատութեան երկրորդ տարին Հագարացիք նորէն անթիւ բազմութեամբ Հայաստանի վրայ եկան և շատ կոտորածներ ըրին։ Նախարարները տեսնալով որ Հագարացւոց անթիւ բազմութեանը և անոնց գաղտնային անգթութեանը դէմ դնելը գրեթէ անկարելի է, աւելի օգտակար համարեցան խոնարհութեամբ յաղթել անոնց գաղտնութեանը քան թէ պատերազմով. ուստի իրարու հետ միաբանեցան, շատ ընծաներ տարին, հպատա-

2. Հագարացիք ինչպես Հայաստանի տիրեցին ու տիկոյ ինչ ձեռս ըրաւ ազգերնուս.

3. Յոյնք ինչու Հայոց վրայ սկսան արշաւել.

կութիւն խոստացան անոնց և հարկ տալ՝ Յունաց չհպատակելով։

Սակայն գուռ բացուեցաւ որ երբեմն Յոյները և երբեմն Հագարացիք Հայաստան արշաւելով սոսկալի ձևանները հասուցին մեր խեղճ երկրին. վասնզի երբոր Յոյները կը լսէին Թէ Հայերը Հագարացւոց հպատակեր են՝ զօրքով Հայաստանի վրայ վաղելով վրէժխնդիր կ'ըլլային. նոյնպէս երբոր Հագարացիք կ'իմանային Թէ Յունաց հետ վերաբերութիւն մը ունեցեր են, ձեռքերնին ու մարքերնին անցած չարիքը կ'ընէին Հայոց։ Աս բանս քառասուն տարիի չափ տեւեց։

Ան քառասուն տարուան մէջ Սմբատին տեղը կիւրապաղատ գրուեցաւ Հաճեցասպ Մամիկոնեան, որ հինգ տարի կիւրապաղատութիւն ըրաւ. տեղը անցաւ Գրիգոր, որ քանուչորս տարի իշխեցին եաքը պատերազմի մէջ մեռաւ (682)։

4. Աւոչի Հագարացի ոսմկական եղաւ Աբդլա անունով մէկն, որ Հայերը որսալու համար նախ սկսաւ քաղցրութեամբ վարուիլ հետերնին, ու վերջը գրեթէ բոլոր նախարարները և Սահակ կաթուղիկոսը բռնեց ու շղթայակապ Դամասկոս զրկեց։ Նախարարներուն մէջէն փախաւ Սմբատ Բիւրատեան Բագրատունին, և Յունաստինիանոս կայսերէն օգնութիւն առնելով, ուրիշ մեացած նախարարներն ալ ժողվելով Աբդըլլային վրայ պատերազմի ելաւ, և անանկ սաստիկ Քարդ տուաւ որ հազիւ Թէ Աբդլլան միայն կրցաւ ազատիլ։ Իսկ Սմբատ կիւրապաղատութեան պատիւ առնելով վեց տարիի չափ հանդարտութեամբ աղգը կառավարեց, մինչև որ

4. Աբդըլլա ինչ բռնութիւն ըրաւ Հայոց դէմ ու ինչպես հալածուեցաւ Հայաստանէն.

Մոհմատ անունով զօրավարը եկաւ ու սկսաւ նորէն ջնայնիլը հասցնել Հայաստանի. ան առեն Սմբատայ հետ միացաւ Ներսէս Կամսարականը, ու մեկտեղ յանկարծակի Մոհմատին վրայ վազելով փախուցին զինքը:

5. Մոհմատ յաղթուելուն վրայ սատիկ բարկացած երբոր շատ զօրքով նորէն Հայաստանի վրայ կուգար որ տակնուվրայ ընէ երկիրը, Սահակ Կաթուղիկոս՝ որ Դամասկոս գերուելեան մէջ էր ու միանգամայն Մոհմատին սիրելի բարեկամ, աս բանս լսելուն պէս խնդրեց որ Մոհմատին հետ տեսնուի: Բայց Ճամբան գալու առենը մեռաւ, ու չկրցաւ հետը տեսնուիլ. Թուղթ մը գրեց Մոհմատին. Մոհմատ երբոր իմացաւ Սահակայ մահը, հրամայեց որ չթաղեն զաւրքը մինչև որ ինքը գայ տեսնէ: Երբոր Մոհմատ մեռելին խուցը մտաւ ու բարև տուաւ սուրբին, ան ալ բարևը առնելով երկընցուց ձեռքը ու թուղթը տուաւ Մոհմատին իբրև թէ կենդանի ըլլար: Կարդաց Մոհմատ սրբոյն խնդիրքը, ու ըսաւ, «Կատարուի խընդիրքդ, ծայրդ Աստուծոյ»: Ան հրաշքէն չարժած՝ ամենևին ինաս մը չըրաւ Հայոց, և ամիրատեսին միջնորդութիւն ընելով ազատեր տուաւ Դամասկոս եղած բոլոր Հայոց գերիները:

6. Փիչ մը առեն խաղաղութեամբ երթալէն ետքը՝ Հայաստանի ոսոխկան խրկուեցաւ Կաշմ, որ խաբէութեամբ բոլոր նախարարները Նախջուանայ եկեղեցոյն մէջ ժողվելով սրեր տուաւ: Կաշմէն ետքը անզգամութեան կողմանէ անուա-

5. Հայաստան ինչպէս հրաշքով ազատեցաւ Մոհմատին բարկութենէն.

6. Կաշմ ու իրեն չաթրդ ոսոխկանները ինչպէս չարչարեցին զՀայերը:

նի եղաւ Եզիա ոսոխկանը, որ ծանր տուրքերով և ասպատակութիւններով ասոնիկ նեղեց Հայրը: Երկու տարին ետ կանչուելով իրեն տեղը Պաարիկ անունով Սահակ Բագրատունի բարեպաշտ մարդը, որ խաղաղութեամբ կառավարեց ազգը շատ մը առեն: Սահակին վերջը դրուած ոսոխկաններուն մէջ ամենէն աւելի Հայերը տանջող եղաւ Հասան ոսոխկանը, որուն առենը Հայերն Մուշեղ Մամիկոնեանին առաջնորդութեամբն մեկ քանի կատորածներ ըրին Հագարացւոց. աս պատճառաւ ոսոխկան դրուեցաւ Եզիա Բ. և ասկից զՀայերը անանկ չարչարեց որ նմանը ամենևին չէր եղած:

Կաշմէն մինչև Եզիա Բ. որ գրեթէ հարիւր տարուան միջոց է, ոսոխկան դրուեցան առնը. Վլիդ, տասը տարի. Մահմատ, հինգ. Աբդելազիզ, տասը. Մրուան, մեկ. Աչտ Բագրատունի, տասնուհինգ. Եզիա Ա., երկու. Սահակ Բագրատունի Պաարիկ, վեց. Սուլէյման, երեք. Պէքիր, ինը. Հասան, երեք. Հայ իշխանները, հինգ: Եզիա Բ. տասուերկու (797):

7. Եզիային տեղը ոսոխկան դրուեցաւ Խուզիմայ անունով Հագարացին, որ հանգարտ խաղաղասէր և լաւ մարդ ըլլալով քսան տարի ոսոխկանութիւն ըրաւ ու ազգը հանգչեցուց. երբոր ինքը մեռաւ, տեղը անցաւ Հոլ անունով մեկը, որ նոյնպէս խաղաղասէր ըլլալով խաղաղութեամբ կառավարեց ազգը տասնուեօթը տարի: Երբոր Հոլէտ կանչուեցաւ՝ նախարարներուն աղաչանքովն Պաարիկ դրուեցաւ Բագրատունին, որ տասնուչորս տարի նստելէն վերջը յանցաւոր գտնուելով տէրու-

7. Եզիային ետև եղող ոսոխկանները ինչպէս վարուեցան Հայոց հետ.

Թէեան բաներուն մէջ՝ երբեք ինկաւ, ու տեղը ղրկուեցաւ Ասպուսէթ ոսոխականը, որուն ապըսպրեր էր ամիրապետն որ վարպետութեամբ բռնէ Բագարատը ու իրեն ղրկէ. ան ալ խարդախութեամբ բռնեց զինքը ու ամիրապետին ղրկեց, ուր Բագարատ մահուընէ ազատելու համար՝ աւա երեսս հաւատքը ուրացաւ: Երբոր Սասունցիք իմացան Բագարատայ բռնուիլը, ոսոխին կատաղած Ասպուսէթին վրայ վազեցին, զինքը սպաննեցին և բոլոր ջրբըը ցրուեցին: Ամիրապետը իմանալով եղած գործողութիւնները՝ անհամար զօրքով ղրկեց Բուղա ոսոխականը, որ բոլոր նախարարները բռնելով իրեն ղրկէ. իսկ հասարակ մարգկանց մէջէն տեսքով, քանի ու բանի եկող մարդիկները տաճկըցընէ ու իր քովը պահէ, մեկալնուք առանց խնայելու սպաննէ:

8. Բուղա ամեն չարիք ընելով՝ բոլոր Հայաստանը աւրհնուելայ ըրաւ, ոչ ազաչանաց, ոչ խեղճութեան և ոչ ընծայից կը նայէր. այլ ամենքը անխտիր կը մեռցընէր: Ա՛ս բաներս տեսնալով Սմբատ Բագրատունին ուզեց որ ուրիշներուն ձեռսվը ինքը աս Թշուառութիւններէն ազատի. ուստի շատ ընծաներով Բուղային գնաց, ու ամեն բանի մէջ անոր չարութեանցը խորհըրդակից կ'ըլլար և առաջնորդ Հայաստան մըտնալու: Բայց ինչպես որ սովորաբար կ'ըլլայ մտանիչներու, ինքն ալ վախճանին չհասաւ. վասն զի Բուղան Հայաստանէն երթալու առեն ուրիշ կալանաւորաց հետ մեկտեղ զինքն ալ Պաղտատ տարաւ, ու իր տեղը ոսոխկան դրաւ Շեխխ անունով Պարսիկ մը:

Ամիրապետը բոլոր նախարարները բանտ դնել

8. Բուղա ինչ անգթութիւններ ըրաւ ու ո՛վ է Սմբատ Խոստովանող.

տուաւ, Սմբատն ալ հետերնին, ու սկսաւ սիրել որ հաւատքնին ուրանան: Ոմանք հաւատքնին ուրացան, և ոմանք նահատակեցան: Սըմբատ ալ զղջալով երած չարութեանցը վրայ, հաւատքին վրայ հաստատուն կենալով՝ բանտին մէջ մեռաւ, ու անով Խոստովանող ըսուեցաւ: Ա՛ս Թշուառութիւններէս յետոյ հինգ տարի վերջը սկսաւ Բագրատունեաց Թագաւորութիւնը:

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ

ԴԱՒԻԹ

1. Բագրատունեաց Թագաւորութեան կանգնումն։ Աշոտ Բագրատունին. — 2. Նախարարաց գերութենէ ազատիլն։ Աշոտ Թագաւոր կը պսակուի. — 3. Աշոտոյ կարգաւորութիւնքն և մահը։

1. Երբոր մեր ազգին դառն գերութեան 431 տարին լմընցաւ, ուր Աստուած իր ողորմութեամբն մխիթարել ազգը և առջի փառքը կերպով մը նորոգել, Աշոտ անունով Բագրատունի նախարարը հանեց, որ իրեն ազգասէր, աշխոյժ և իմաստուն բնութեամբը ամենուն սիրելի ըլլալով կանգնեց Թագաւորութիւնը և ազգը գերութենէ ազատեց։

Ան Աշոտը Սմբատ Խոստովանողին որդին էր. երբոր Շեխին Հայաստանի վրայ ոտիկան դրուած էր՝ Աշոտ շատ արգիլեք ցըցուց անոր առջև՝ իր ազգակիցներուն վրայ դուխ ունենալով, Հայաստանի աւերակ գարձած տեղերը նորոգելով և տերութեան ամեն բաներու մէջ հաւատարիմ գտնուելով՝ վանինքը կը յորդորէր

1. Բագրատունեաց Թագաւորութիւնը որմէն ձեռքովը սկսաւ ու ինչպէս։

որ իրեն սէկս հաւատարիմ ըլլան և խռովութիւն չհանեն։

Երբոր Շեխին ետ կանչուեցաւ, ամիրապետը շատերէն լսած ըլլալով Աշոտին հաւատարմութեան ու լաւութեան անունը՝ ուղեց փոխարէն մը ընել Աշոտին. ուստի շատ ընծաներով և թագաւորական զգեստներով Ալի էմիրին անունով ուրացեալ Հայ նախարարը ղրկեց որ գայ Աշոտը բոլոր Հայաստանի վերակացու դնէ, և այս եղաւ 859ին։ Աշոտ երբոր առաւ այս իշխանութիւնս, հաւատարմութիւնը աւելցընելով զօրքերը շատցուց, սկսաւ բարեկարգութիւններ ընել ամեն բանի մէջ, իր Աբաս քաղքերը սպարապետ գրաւ, և անոր հետ մէկտեղ Հայաստանի թշնամիները հալածեց, և անոնց յաղթութեան ձայնը բոլոր շրջակայ տեղերը տարածուելով ամենուն սիրտը վախ ձգեց ու ալ անկէց ետքը դադրեցան Հայաստան արշաւելէն։

2. Ան միջոցին որ Աշոտ Հայաստանը բարեկարգելու հետ էր, Պաղտատի մէջ նոր Ամիրապետ նստելով, Բուղային տատեղ գերի գնացած նախարարները խնդրեցին նոր ամիրապետէն որ գերութենէ ազատին, ու երբոր կատարուեցաւ խնդիրքնին՝ մեծ ուրախութեամբ Հայաստան եկան, և իրենց ուրացութեանը վրայ զղջալով Աշոտին հետ միաբան սկսան կարգի դնել Հայաստանը։ Նախարարները ամեն կերպով իմանալով Աշոտոյ կատարելութիւնները, խնդրեցին ամիրապետէն որ Թագաւորելնէ վրանին Աշոտ՝ խոստանալով որ հաւատարիմ կը կենան իրենց հպատակութեանը մէջ։ Ամիրապետը հաւանեցաւ նախարարներուն աղաչանացը. ու

2. Նախարարները ինչպէս գերութենէ ազատեցան ու Աշոտ ինչպէս Թագաւորեց.

Թագ և Թագաւորական ծիրանի ղրկեց Աշոտին: Աշոտին փառաւորուիլը լսելով Յունաց Վասիլ կայսրը, որ ազգաւ Հայ ու Արշակունեաց ցեղէն էր, Թագ մ'ալ ինքը ղրկեց (885):

3. Աշոտ Թագաւորելէն վերջը առջի Թագաւորական կարգերը նորոգեց, ուրուած տեղերը նորէն շինեց, երկրագործուելիքը սկսաւ ծաղկեցնել, Թագաւորանիստ քաղաքն ալ Բագարանը ըրաւ: Կամաց կամաց սկսաւ նուաճել Հիւսիսային ազգերը, որոնք առենով Հայոց ձեռքին տակն էին, նոյնպէս նաև Գուգարացիներն և Ուտիացիները, որոնց կարգ կանոն դնելով խոհեմ առաջնորդներ ու իշխաններ դրաւ անոնց վրայ: Այս գործողութիւններէն վերջը Աշոտ Կ. Պոլիս Լէոն կայսեր տեսութեան գնացած ըլլալով, պատուով ետ դառնալու առենը երբոր Շէրակ հասաւ, ծանր հիւանդացաւ, ու տեսնալով որ մեռնելու մօտ է կանչեց կաթուղիկոսը, և բոլոր հոգևոր պատրաստութիւնները ընելէն վերջը եօթանասունհնուէկ տարեկան մեռաւ քանուելով տարի իշխանութիւն ընելէն և հինգ տարի Թագաւորելէն վերջը: Աշոտ խելքով ու խոհեմութեամբ առաւ Թագաւորութիւնը, քաջութեամբ պահեց, բարեպաշտութեամբ անցուց կեանքը և ամենուն իրացընէ փրկիչ և սիրելի Հայր հասարակաց եղաւ:

3. Աշոտ ինչ կարգաւորութիւններ ըրաւ ու ինչպէս մեռաւ.

ԴԱՍ ԻԶ.

1. Սմբատ Ա. — 2. Աբշին: Իր յաղթութիւն. — 3. Սմբատայ յաղթութիւնն Ահմատին դէմ. — 4. Աբշինի կատաղութիւն: Յուսութայ հաշտութիւն: — 5. Սմբատայ դէմ եղած դաւաճանութիւն: Գագիկ Արծրունի վասպուրականի վրայ կը Թագաւորէ. — 6. Յուսուփ Հայաստանի կը տիրէ. — 7. Սմբատայ գերութիւնն և նահատակութիւնն:

1. Սմբատ Աշոտայ որդին և յաջորդը՝ Գուգարաց աշխարհէն էր երբոր լսեց իր հօրը մահը, ուսանկ շուտ մը եկաւ որ Թագաւորութիւնը առնէ, և բոլոր ազգին հաւանութեամբն Թագաւոր եղաւ: Այս բանս լսելով Աշոտին Աբասեղբայրը, ուղեց որ ինքը Թագաւորէ, և պատերազմ բացաւ Սմբատին հետ. բայց Գէորգ կաթուղիկոսն արգիլեց զինքը՝ երդում առնելով Աբասէն որ նորէն չապստամբի. Թէպէտ անիկայ երդմանը վրայ հաստատուն չկենալով՝ նորէն ապստամբեցաւ ու յաղթուեցաւ Սմբատէն:

2. Սմբատ Աբասին յաղթելէն վերջը եղած գործողութիւնները և ան առենի հանգարտութիւնը խմացընելով ամիրապետին, արքայական Թագ ընդունեցաւ անկէ, նոյնպէս նաև Լէոն կայսերէն շատ պատիւներ առաւ: Սմբատայ առ փառաւորութեանցը նախանձելով Աբշին Պարսից ոսոխկանը՝ վրան պատերազմի եկաւ. Սմբատ ալ երեսուն հազար զօրքով անոր դէմ պատե-

1. Սմբատ ինչպէս Թագաւոր եղաւ ու ինչ կռիւ ունեցաւ իր Աբաս հօրեղբօրը հետ.

2. Ինչու Աբշին պատերազմ բացաւ Սմբատայ դէմ ու ինչպէս յաղթուեցաւ.

բազմի եւլաւ, բայց առանց արիւնհեղութեան քաղցրութեամբ սիրտը առաւ ու իր տեղը դարձուց: Երկու տարիէն վերջը Ափշին ղրկելով երած հաշտութեանը վրայ, ուզեց Հայաստանը նուաճել. ուստի չատ զօրքով եկաւ սուտ ձայն մը հանելով թէ Հայաստանէն սպիտի անցնի երթայ. բայց երբոր իմացուեցաւ խորգախութիւնը, մեկէն Սմբատ հրամայեց ղրկել նախապարիներուն որ իրենց զօրքերովը գան Ժողովուրդին. և անոնց հետ միասին վազեց Ափշինին վրայ, չարաչար յաղթեց անոր և փախուց զինքը:

3. Ան միջոցին Աշմաս Մինջադեսաց ոստիկանը ապստամբելով ամիրապետէն Հայաստանի վրայ վազեց. քանի մը տիրասէր նախարարներ թագաւորին հետ միաբանելով, վաթսուն հազար զօրքով Աշմաստին գէմ պատերազմի պատրաստուեցան: Բայց ինչպէս չատ անգամ կը հանդիպի որ նաև քաջերուն բազմութեանը մէջ վատեր գտնուին, ասանկ ալ աս դիպուածիս մէջ Գագիկ Սմբատայ աները փառասիրութեամբ ուզելով թագաւորութիւնը ինքը առնել՝ ծածուկ Աշմաստին հետ միաբանեցաւ, ու Սմբատայ չար խորհուրդներ տալով և գէշ ճամբան ներք առաջնորդելով անոր զօրացը կ'ուզէր որ յաղթուի. բայց Հայերը քաջութեամբ պատերազմելով յաղթեցին Աշմաստին ու Գագիկայ անխիլք յոյսն ալ պարապը հանեցին: Գագիկ իրեն արժանաւոր պատիժը գտնալով Սմբատին քեռորդին սպաննուեցաւ:

4. Ափշին երբոր լսեց թէ նախարարները պա-

3. Հայերը ինչպէս Աշմաստին ալ յաղթեցին ու Գագիկ Սմբատայ աները ինչ չար գործ մ'ըրաւ.

4. Սմբատ Ափշինին կատաղութենէն ինչպէս

տերայվին լմննալուն պատճառաւ ցրուած են՝ նորէն վազեց Հայաստանի վրայ. բայց ասանգամ նախարարները Թագաւորին հրամանին չհնազանդելով օգնութեան չեկան. ասով հարկադրուեցաւ Սմբատ հաշտութիւն խօսելու՝ պատանդ տալով իր որդին և մեկ եղբօրորդին: Ափշին երբոր աս բանէրով գոհ չըլլալով կ'ուզէր ուրիշ չարիքներ ալ հասցընել, ինքը չարաչար սատկեցաւ, պատանդներն ալ ազատեցան: Տեղը անցաւ իր եղբայրը Յուսուֆ, երբոր աս բանս լսեց Սմբատ, դիտնալով Յուսուֆին խարդախ և անգութ բնաւորութիւնը տաչեց ամիրապետին որ ասկէց վերջը Հայաստանին հարկը ուղղակի Թագաւորն ղրկէ ամիրապետին ու ոստիկաններուը ամենևին չհաստուրին, որովհետև սատիկ կը նեղէին զՀայերը: Ամիրապետը կատարեց Սմբատայ խնդիրքը, և Թագաւորական Թագ և ուրիշ շատ ընծաներ ալ ղրկեց Սմբատայ: Ա՛ս բանիս Յուսուֆ սատիկ նեղանալով մեկէն զօրք ժողվեց ու սկսաւ Հայաստանի վրայ վազել. Սմբատ ալ իր զօրքերովը դիմացը ելաւ. բայց գէռ պատերազմ չբրած՝ երկու կողմէն ալ ուզեցին հաշտութիւն ընել և բարեկամութեան նշան՝ Յուսուֆ ոսկիէ Թագ ղրկեց Սմբատայ:

5. Հաղիւ մեկ քիչ մը հանգստութիւն գտաւ Սմբատ Թշնամեայ ձեռքէն, Եգերացւոց Կոստանդին Թագաւորն առանց պատճառի պատերազմ բացաւ Սմբատայ հետ. անոր գէմ գնաց Սմբատ վըստ Աւրնեբսեհ Թագաւորին հետ.

աղատեցաւ ու ինչ հանդիպեցաւ Յուսուֆայ և իրեն մէջ.

5. Սմբատ ինչպէս յաղթեց Կոստանդինին, ինչպէս Աւրնեբսեհը ու իրեն գաւակիցները պատժեց ու Գագիկ ինչպէս Թագաւորեց.

ասոնք յաղթեցին Կոստանդինին, և Աթրնեբսեհ Կոստանդինին հետ հաշտութիւն խօսելու առ նը՝ խաբէութեամբ բռնեց զինքը ու թագաւորին բերաւ։ Սմբատ չորս ամիս Անիի բերդին մէջ պատուով պահելէն ետքը դիացաւ Կոստանդնի վրայ ու ազատեց զինքը. ասոր բանս Աթրնեբսեհ իրեն անարգանք համարելով ուրիշ քանի մը նախարարաց հետ խօսք գրաւ որ Սմբատը սպաննէ։ Եւ որովհետև նոյն միջոցին թագաւորը Տաշրայ գաւառն էր, ապստամբ նախարարներն մէջերնէն մէկը որոշեցին որ երթայ թագաւորին հետ բարեկամութիւն ձևացընելով զինքը սպաննէ։ Աթ բանիս վրայ ապահովելով իրենք վազեցին Անին առին, վերջը Երազգաւորս գացին, ու թագաւորին պալատը մտնելով ժամէ՛ի ժամ կ՛սպասէին որ Սմբատին սպաննուիլը լսեն. բայց բարեբաղդութեամբ Իմացաւ թագաւորը անոնց գաղը, ու մէկէն իր զօրքերը ժողվեց որ ապստամբները նուաճէ։ Պատերազմի առեն թագաւորին զօրքերը իրենց սիրոջը սիրով վառուած, այնպիսի սաստիկ յարձակուածին ապստամբներուն, որ Սմբատայ սիրաը չդիմանալով՝ կազաչէր որ խնայեն ապստամբներուն։ Աթրնեբսեհ տեսնելով եղած ջարդը, եկաւ թագաւորին ոտքը ինկաւ ու թողութիւն խնդրեց իր ապերախտութեանը. Սմբատ ներեց անոր յանցանացը, և մեկալ նախարարներուն աչքերը փորել տուաւ։ Բայց անանկով ալ խաղաղութիւն չգտաւ. վասն զի իր քեռորդին Գագիկ Արծրունի թեթև պատճառի մը համար ապրուեցաւ թագաւորին հետ, գնաց Յուսուփին հետ միաբանեցաւ ու Սմբատայ վրայ մեծամեծ ամբաստանութիւններ ըրաւ ա նոր. Յուսուփ ալ Հայոց մէջ երկպառակութիւն ձգելու մտքով Գագիկայ թագ դրաւ ու

իր վասպուրական աշխարհքը զրկեց. անիկայ ալ շատ նախարարներ իր կողմը որսալով՝ յայտնի սկսաւ թագաւորել (908)։

6. Երբոր լսեց Սմբատ Գագիկայ թագաւորելը մեկէն Յովհաննէս կաթուղիկոսը շատ ընծաներով Յուսուփին զրկեց որ երթայ Յուսուփին սերտը ինչցընէ ու խաղաղութիւն ընել տայ. բայց ոսկիականը փոխանակ զինքեանելու կաթուղիկոսին աղաչանացը՝ բանս դրաւ զինքը, ու սկսաւ պատերազմի պատրաստութիւն տեսնել։ Գարնան սկիզբները Գագիկայ առաջնորդութեամբ սկսաւ Հայաստանի ներսերը ուղել ու մեծամեծ կոտորածներ ըրաւ, որով նախարարներէն ոմանք յուսահատելով դնացին անձնատուր եղան Յուսուփին։ Սմբատ իր ունեցած քիչ զօրքովն որչափ որ կրնար դէմ կը դնէր, բայց ձարը հատնելով՝ Գուգարացւոց երկիրը փախաւ. ասոր բանս որ իմացաւ Յուսուփ՝ աւելի ազատութեամբ սկսաւ Հայաստանը քանդել սպսկանել՝ մինչև Սմբատ տեսնելով եղած չարիքները՝ ելաւ Գուգարացւոց աշխարհքէն ու սկսաւ ինքն ալ պատերազմի պատրաստուիլ Յուսուփը հալածելու համար. բոլոր ունեցած զօրքերը ժողվելով իր երկրոս որդւոցը տուաւ. անոնք մեծամեծ քաջութիւններ ընելով երբոր Թշնամեաց սիրտ յաղթեին՝ Աւորդիները Թշնամեաց կողմը անցան. անով Սմբատայ զօրքերը հարկադրուեցան փախչելու, և բոլորովին յաղթուեցան։ Աթ բանս երբոր տեսան ուրիշ շատ նախարարներ, փոխանակ իրենց Թագաւորին օգնելու՝ գնացին Յուսուփին անձնատուր եղան, որպէս զի բա

6. Սմբատ երբոր Գագիկայ Թագաւորելը լսեց ինչ ըրաւ, ու Յուսուփ ինչպէս տիրապետեց Հայաստանի.

Նէրնին ապահովցընէն. բայց Յուսուփ ուեռնա-
լով նախարարներուն բազմութիւնը վախցաւ, ու
սուտ պատճառներով շատը յայտնի սպանուեց,
շատը ծածուկ խղդեց, ոմանց ալ Թոյն տուաւ,
որով քովը քանի մը մեծ նախարարներ միայն
մնացին:

7. Տեսաւ Սմբատ որ բոլոր նախարարները
քովէն հեռացեր են, ու ինքը չի կրնար դէմ դնել
Յուսուփին, ուստի իր մարդիկներովը քաշուե-
ցաւ Կապոյտ բերդը, որ անառիկ էր: Յուսուփ
եկաւ պաշարեց բերդը ու Հայոց ղօրքերը դրաւ
որ բերդապաններուն հետ պատերազմին: Սմբա-
տայ սիրտը չդիմացաւ երկու կողմէն եղած ջար-
գերուն որ իրեն համար էին, և վերհանձնուե-
թեամբ յանձն առաւ ուելլ իրեն Թշուառու-
թիւնը քան Թէ ուեռնել իր ազգակիցներուն մա-
հը, ու ինք զինքը Յուսուփին ձեռքը տուաւ, երդ-
մունք առնելով անկէ որ իրեն անձին վնաս մը
չընէ: Յուսուփ առնի բերանը պատուով պա-
հեց զինքն ու եղբը Թողուց որ Շիրակ երթայ.
բայց երբոր Գագիկ քովէն փախաւ, Յուսուփ
բարկանալով խաբէութեամբ կանչեց Սմբատը
ու չղթայի զարկած Դուինի տարաւ. հոն տարի
մը մնալէ քանի մէջ պահեց հոգի վրայ պատ-
կեցընելով միայն հաց և ջուր տալով. վերջը
երբոր լսեց որ Երնջակ բերդին մէջ շատ մը նա-
խարարներ ապստամբեր են՝ գնաց ան բերդը
առնելու, ու երբոր պատերազմով չկրցաւ յաղ-
թել, հրաման տուաւ որ Սմբատը բերդին դի-
մացը տանին ծեծեն ու նախատեն: Դահիճները
սկսան տանջանքը ուելցընել որ հաւատքը ու-
րանայ. նախ Թաշկինակով բերանը գոցեցին որ

7. Սմբատ ինչ դառն ու սարսափելի մահ ու-
նեցաւ.

չուներ չկարենայ առնել. վերջը գելարանով փիլը
ձմլեցին, ու գլխուն վրայ ծանր բեռներ դնելով
տասը հոգի վրան կ'ինկնային որ նեղութիւնը
սաստկացընեն: Այս ամեն անգթութիւններս ընե-
լէն վերջը, քանի որ գեռ ողջ էր մորթը հանեցին
ու Դուինի տանելով խաչեցին երանելի Թագա-
ւորը, որուն վրայ ըսած ծագեց և շատ հրաշքներ
ալ եղան: Այս բանիս մէջ մեր նախարարաց ըրածը,
այնպիսի գործողութիւն մ'է որ մէջը յայտնի
կը տեսնուի նախանձու և տեղութեան կիրք,
քաղաքականութեան պակասութիւն, անձնա-
սիրութիւն, տիրասեցութիւն, և գահավէժ
խորհուրդ, որ ատոնք ամէնն ալ մեծամեծ ու
անոպաս աղբիւրներ են անմիաբանութեան,
ազգասեցութեան և կրօնից ու մարդկութեան
պակասելուն, որով գաղտնապէս բնութիւն մը
անոնց տեղը կը տիրէ, ինչպէս որ տեսանք աս
բանիս մէջ ու պիտի տեսնենք բոլոր Հագրա-
տունեաց և Բագրեւանդ պատմութեան մէջ
շատ տեղ: Թէ որ Թագաւորը գեղ ըլլար (ինչ-
պէս էր Աբասեանը Աբշակունեաց վերջի Թագա-
ւորը), ան տեսնելիք մը իրաւունք կրնային ու-
նենալ նախարարները. բայց ով չի տեսներ Սմբա-
տայ աքանչելի առաքինութիւնները, այսինքն
հայրենասիրութիւնը, խաղաղասիրութիւնը,
ներողամտութիւնը, հայրագութ խնամքը, ար-
դարութիւնը և իրեն ուրիշ շատ կատարելու-
թիւնները. որով մեկեն յայտնի կ'ըլլայ իր
Թշնամեաց ըրածին վերջի ասոնձանի չարու-
թիւնը (914):

դանալով վազեց Հայաստանի վրայ ու ինքն ալ սկսաւ քանդել աղականել աւերմնէն աւելի։ Ամբողջ գեղեր քաղաքներ անապատ դարձուց։ Բնակիչները ջարդել կոտորել, մանաւանդ ծերերն ու տկարները, մանր ազաք ու անկարող մարդիկը. մնացածները կամ կը տանջեցնէր և կամ կը նահատակէր։ Նոյն բաները սկսան ընել նաև ուրիշ բարբարոս ազգերն ալ։

2. Կոստանդին Պերփեռուժէն կայսրը ուզեց օգնել Հայոց. և Թղթով խմացուց իր կամքը Յովհաննէս կաթուղիկոսին. ան բանիս վրայ մեծապէս ուրախանալով ազգասէր կաթուղիկոսը, շատ եռանդ եղաւ որ նախարարները միաբանէ, որպէս զի հաւանութեամբ Թուղթ գրեն Կայսեր՝ օգնութիւն խնդրելով իրմէ, բայց անօգուտ. ան պատճառաւ խելքին ձարը հատնելով ինքը առանձին պատասխան մը գրեց Կայսեր, Հայոց խեղճութիւնները ու թշուառութիւնները պատմեց, ու միանգամայն օգնութիւն խնդրեց. ան Թղթէն այնպէս չարժեցաւ Կայսեր դուրթը Հայոց վրայ որ մէկէն Թէոդորոս անուն իշխան մը ղրկեց Հայաստան որ գայ Թագաւորն ու կաթուղիկոսը Կոստանդնուպոլիս առնի։ Գնաց Աշոտ, ու շատ մեծ պատիւ և ընդունելութիւն գտաւ Կայսերէն. նորէն Թագաւոր պսակուեցաւ, ու մեծամեծ պարգևներով ու շատ զօրքով Հայաստան դարձաւ։ Յուսուփ վախնալով որ Աշոտ Յունաց օգնութեամբը կրնայ իրեն վնասել՝ բարեկամութիւն ձևացուց. բայց ուզելով Հայոց մէջ երկպառակութիւն ձգել՝ որ զիրենք տկարացնէ աւելի պէս,

2. Կոստանդին Պերփեռուժէն ինչ օգնութիւն ըրաւ ու ինչպէս պատուեց զԱշոտ ու Յովհ. կաթուղիկոսը ու մի՛ ե Աշոտ Բռնաւորը.

ԴԱՍ ԻԷ.

1. Աշոտ Բ. Երկաթ. — 2. Իր կ. Պօլիս երթալն։ Աշոտ բռնաւոր. — 3. Աբասայ դաւաճանութենէն ազատիլն. 4. Յնկ Ամրամ. — 5. Ընչի յաղթութիւն։ Գրիգոր Մարզպետունի. — 6. Աշոտոյ մահը և իր յատկութիւնքն. — 7. Աբաս կը թագաւորէ։ Բեր Ափխազաց թագաւորի պարտութիւնն։ — 8. Աշոտ Ողորմած թագաւոր կ'օծուի։ Մուշեղ Կարսի մէջ կը թագաւորէ. — 9. Աշոտոյ քրիստոնէական կառավարութիւնքն։

1. Աշոտ Բ. երբոր լսեց Հօրը մահը, իր ունեցած քիչ մը զօրքը կարգի դրաւ ու անոնց հետ մեկտեղ վազեց Հայաստանի ան քաղաքները ուզելու՝ որոնց մէջ բռնացեր էին Յուսուփին զօրքերը. մեծ յաջողութեամբ ու քաջութեամբ թշնամիները վանեց, այլ և այլ տեղեր սաստիկ ջարդ տալով թշնամեաց սիրտը վախ ձգեց ու աս իրեն քաջութիւններուն համար Երկաթ ըսուեցաւ։ Նախարարներն ալ սիրտ առին, եկան միացան հետը ու զինքը Թագաւոր օծեցին. բայց հաղիւ Թէ խաղաղութեան ձայնը սկսաւ տարածուիլ Հայաստանի մէջ, նորէն խռովութեան ձայները հալածեցին խաղաղութիւնը։ Վասն զի նախարարներն ոմանք նորէն սկսան մէջերնին կռիւ ընել փառասիրութեամբ և աւերութեամբ. ոմանք ալ Թագաւորին դէմ ելլալով սկսան պատերազմիլ, ու ցաւալի Հայաստանը տակն ու վրայ ըրին։ Յուսուփ ալ աւելի

1. Աշոտ Բ. ինչպէս հալածեց զՅուսուփ ու Հայաստան ինչպէս նորէն իր խաղաղութիւնը կորսընցուց.

Աչոա Երկաթին հօրեղբօր որդին Աչոաը թա-
գաւոր դրաւ՝ որ Աչոա Բռնաւոր ըսուեցաւ։
Աչոա բռնաւորը մեկին սկսաւ Աչոա Երկաթին
հետ պատերազմ ընել որ Թագաւորութիւնը
առնէ. Նախապարներէն ոմանք Թագաւորին
կողմն էին, ոմանք ալ բռնաւորին. ասոնք պատճա-
ռաւ շատ անգամ մեջերնին սաստիկ պատերազ-
մներ եղան, ու ամեն անգամ Յովհաննէս կաթո-
ղիկոս մեջ մտնալով կը խաղաղցնէր։

3. Թագաւորին եղբայրը Աբաս՝ տեսնալով
Աչոայ առաջ երթալը նախանձեցաւ, ուստի
Ափխազաց Գուրգէն իշխանին հետ միանալով
ապստամբեցաւ Աչոային ու եաւէ էր Աչոայը
մեռցընելու. բայց Աչոա առաջուց իմանալով
եղբօրը դաւաճանութիւնը, իր ընտանիքովը
ծածուկ Ուռի աշխարհը փախաւ, հոն զօրք
ժողվեց, եղբօրը դէմ պատարազի ելաւ ու միշտ
յաղթող գտնուեցաւ. բայց վերջէն ուրիշները
մեջ մտան ու գրսուանց հաշտեցուցին զիրենք։

4. Անգամ մը երբոր Աչոա առանց գիտնալու
Ուռհացւոց աշխարհը կ'երթար քանի մը հո-
գւով զուարճութեան համար, մեկ մ'ալ լսեր
առաւ որ Յլիկ Ամրամ Ուռհացւոց իշխանը
ապստամբեր է իրմէ ու շատ զօրքով պատերազմի
կը պատրաստուի։ Աչոա մեկէն Եգերացւոց
Թագաւորին քովը գնաց, ու անկէ օգնութիւն
խնդրեց, գիտնալով անոր Ճմարիտ սէրն ու բա-
րեկամութիւնը. և ինչպէս որ կը յուսար իր
կարծածէն աւելի օգնութիւն գտաւ անկէ,
ու սկսաւ Ուռհացւոց աշխարհը վազել։ Ամ-

3. Աչոա ինչպէս իր Աբաս եղբօրը դաւաճա-
նութենէն ապրեցաւ.

4. Աչոա երբոր լսեց Յլիկ Ամրամին իրմէ ա-
պստամբելը ինչ ըրաւ.

բամ իր զօրքերը անտառին մեջը գտրանի գրաւ՝
որպէս զի յանկարծակի վազէ Աչոային վրայ.
բայց Աչոա ծածուկ Ճամբաներէ անցնելով
գնաց ամբր բերդ մը քաշուեցաւ իրեններովը.
Յլիկ Ամրամ ալ եկաւ պաշարեց բերդը։ Աչո-
ային զօրքերը յուսահատեցան և խօսք գրին
Թշնամիներուն հետ որ Աչոայը բռնեն կապեն ու
իրենց ձեռքը մատնեն։ Աչոա իմանալով անոնց
միաքը՝ նոյն գիշերն որ առաւօտը զինքը պիտի
մատնէին՝ առանց ուրիշի բան մը ըսելու հեծաւ
իրեն աշխոյժ ձիուն վրայ ու Թշնամեաց մեջէն
անցնելով փախաւ գնաց, ու Հարիւր հոգի հե-
տը առած՝ Սևան կղզին առանձնացաւ։

5. Ան միջոցին Յոհաննէս նորէն ընդհանուր
ոստիկան գրուելով ամբրապետէն, Հայաստանի
վրայ առանձին ոստիկան գրաւ Նըսը անուանով
մեկը, որ անտէր գտնալով Հայաստանը՝ շատ
չարիք հասուց Հայոց. բայց քանի որ աւելի մեծ
չարութեան մը ձեռք չէր զարկած՝ ես կանչուե-
ցաւ Յոհաննէսին, ու իր տեղը եկաւ Բըշը ոս-
տիկանը։ Ասիկայ լսելով որ Աչոա Սևան կղզին
է քաշուեր՝ Գեղամայ ծովուն քովը իր անթիւ
զօրքերը չարեց։ Աչոա իր մարդիկներէն երթա-
նաստն հոգի ընտրեց ու տասը նաւով սկսաւ
ցամաքիններուն հետ պատերազմիլ, այնչափ որ
Թշնամիները բանակնին Թողուցած փախան։
Բըշը հոնկէց փախչելու տեղ գնաց ուրիշ բեր-
դի մը վրայ, ուր աւելի մեծ չարգ կերաւ Գէորգ
Մարզպետունիէն, որ Թէպէտ և քիչ՝ բայց ան-
պարտելի զօրքովը մեծամեծ գիւտներ հասուցեր
էր Թշնամեաց ուրիշ անգամներ ալ։

5. Ո՞վ է Նըսը, ու Բըշը ինչպէս Աչոային ու
Գէորգ Մարզպետունիին յաղթեցաւ.

6. Բլշբին տեղը նորէն եկաւ Նբսր, բայց սկսաւ քաղցրութեամբ նայիլ Հայոց վրայ ու գութ ցուցընել: Աչոա ալ սիրա առնելով եկաւ իր Թագաւորութիւնը առաւ ու սկսաւ բարեկարգել. իր Աբաս եղբօրը հետ ալ հաշտուեցաւ. բայց ափսո՛ս որ Թագաւորութեան խաղալիքը չկրցաւ վայելել, ու հիւանդանալով մեռաւ քսանըչորս տարի նեղութեամբ Թագաւորելէն վերջը: Ինչ էր և միանգամայն խոհեմ, խաղաղասէր, ու նեղողամիտ. բայց ժամանակը և նախաթարաց անկարգութիւնը դրեթէ անկարող ըրին իր առաքինութիւնները ու չծողուցին որ թէ ինքը ու թէ Հայաստան վայելէին անոնց արդիւնքը:

7. Աբաս Աչոայ եղբայրն նախաթարներուն հաւանութեամբն Թագաւոր ընտրուեցաւ ու աճեռը կարս քաղաքը դրաւ. շատ չնեղութիւններ ըրաւ, ու այլ և այլ պատերազմներով Հայաստանը խաղաղցուց: Մերձակայ ազգերը լսելով Աբասայ փառաւորութիւն ու ըրած բարեկարգութիւնները՝ սկսան վրան նախանձիլ. մանաւորապէս Ափխազներուն Բէչ Թագաւորը, որ նաև շատ զօրքով վրան պատերազմի ելաւ, ու յոխորտանօք պատգամ զրկեց՝ թէ եկեր եմ կարսի նոր շինած մայր եկեղեցին վրաց ծիսով օծելու: Աբաս զօրքերը ժողվեց ու պատերազմի պատրաստուեցաւ. յաղթեց Բէչայ, բռնեց զինքը տարաւ մայր եկեղեցին ու ըսաւ. « Ահա աս է ան եկեղեցին որ կ'ուզէիր օրհնել վրաց ծիսով. լաւ նայէ, որովհետև ալ սիսկ չտես

6. Ո՞ր և ինչպէս մեռաւ Աչոա Երկաթ ու որո՞նք են իրեն յաջորդները.

7. Աբաս ինչպէս Թագաւորեց ու ինչպէս յաղթեց Բէր Ափխազաց Թագաւորին.

նես». ասը ըսելով աչքերը փորել տուաւ. իսկ Ափխազները շատ ընծաներով ու աղաչանքով աղատեցին Բէրը դերութենէ: Աբաս քսանըչորս տարի Թագաւորելէն ետքը խաղաղութեամբ մեռաւ. և ըրած չինութիւններն ու բարեկարգութիւնները իրրև մէկմէկ արձան իր անուանը յիշատակ կանգնեց Հայաստանի ամեն կողմերը (951):

8. Աբասէն շատ աւելի լաւ, առաքինի ու աղգասէր եղաւ իր յաջորդը որով ազգը երջանկացուց. ասիկայ էր Աչոա իր որդին, որ իր բարեգործութիւններուն համար Աչոա Ողորմած ըսուեցաւ: Ասիկայ հօրը մեռնելէն ետքը ութսուն հազարի չափ զօրք ժողվեց, Գէորգ Մարզպետունիին Գուռ որգւոյն հետ միացաւ ու Թշնամիները հալածեց Հայաստանէն մեծամեծ քաջութիւններ ընելով. ինք աոր իր կերսով Հայաստանը խաղաղ պահեց, մինչև որ նախաթարները տեսնելով իրեն քաջութիւնները, աղգասիրութիւնը ու բարեպաշտութեան հոգին, ժողովք ըրին ու Թագաւոր օծեցին զինքը բոլոր ազգին վրայ: Երբոր Աչոա ընդհանուր ազգին Թագաւոր օծուեցաւ, իրեն Մուշեղ եղբայրն ալ քանի մը նախաթարներու գլուխ կենալով Կարսի մէջ Թագաւորեց. բայց որովհետև միշտ Աչոային կը հպատակէր և կ'օգնէր անոր, ան պատճառաւ ձայն չհանեց Աչոա ու Թողուց որ Թագաւորէ: Աչոայ այսպէս ամեն կողմանէ խաղաղութեամբ և հայրաբար ազգը կառավարած տասնը՝ Հազարացոց Համառն ապարապետը ապստամբելով ամբրապետին Հայաստանի վրայ վազեց. Աչոա

8. Ո՞վ է Աչոա Ողորմած, ի՞նչպէս Թագաւոր օծուեցաւ ու ինչ պատերազմ ունեցաւ Հազարացոց Համառն զօրավարին հետ:

բազմուԹեամբ ղօրաց դիմացը ելաւ, յաղԹեց Թշնամեաց ու բանեց սպանիեց զինքը. ամիրապետը ուրախանալով և հաւնելով Աչօտին ըրած քաջուԹեանը՝ կրկին Թագաւորական Թագ ու շատ մեծագին պարգեւներ ղրկեց անոր:

9. Աչոտ քաջուԹեան հետ մէկտեղ բարեպաշտուԹեամբ և ողորմածուԹեամբ զարդարուած՝ բոլոր ունեցածը ազքատաց կը բաժնէր, որով մեռնելէն եաքը դանձատանը մէջ դրամ չգըտնուեցաւ. շատ հիւանդանոցներ ու աղքատաց նոցներ շինել տուաւ, որոնց մէջ մտած շատ անգամ ինքն ալ անձամբ կ'աշխատեր ու կը ծառայեր հիւանդաց. շատ անգամ ալ աղքատներն ու ցաւագարները իրեն սեղանակից կ'ընէր. եկեղեցիներ, վանքեր, ուսումնարաններ և ուրիշ բարեպաշտական տեղեր շինել տուաւ: Իրեն պէս բարեպաշտ ու ողորմած էր իր Խոսրով անդրէ Թագուհին ալ, որ շատ բարեգործուԹիւններէ զատ՝ վանքեր, եկեղեցիներ ու հիւանդանոցներ շինել տուաւ:

9. Աչոտ իր քաջուԹենէն դուրս ինչ քրիստոնէական առաքինուԹիւններ ալ ունէր.

ԴՍՍ ԻՐ.

1. Սմբատ Բ՝ իր մեծագործուԹիւնքն և անիրաւուԹիւնքն. — 2. Գագիկ Ա. — 3. Դաւիթ կիւրապաղատ և իրնշանաւոր մահը. — 4. Յովհաննէս Սմբատ: Աշոտոյ պատերազմն և հաշտուԹիւնը. — 5. Աշոտոյ վարպետուԹիւն. — 6. Սկիւթացւոց արշաւանքը: Վասակ Պահլաւունին: Իր մահը. — 7. Յովհաննէս Կոզեռն. — 8. Կիրակոս քահանային մատնուԹիւնը. — 9. Դաւիթ Անհողին և իր յաղԹուԹիւնն. — 10. Խաչիկ և իր անդԹուԹիւնն. — 11. Վեստ Սարգիս: Վահրամ Պահլաւունիին յաղԹուԹիւնն: Գագիկ Ե. կը Թագաւորէ. — 12. Վեստ Սարգսի բանտուիլը. — 13. Գագկայ յաղԹուԹիւնքն Սկիւթացւոց և Յունաց դէմ. — 14. Վեստ Սարգսի դաւաճանուԹիւնն: Գագկայ Կ. Պօլիս երԹալը. — 15. Բագրատունեաց ԹագաւորուԹեան կործանումն. — 16. Տուղրիլ և իր անդԹուԹիւնն: Հարպիկ իշխանը. — 17. ԹամԹուլ սպարապետին քաջուԹիւնն և մահը: Մանազկերտի պատուէրն. — 18. Ալփասլանին Անին առնելը. — 19. Գագիկ Աբասեան. — 20. Գագիկ Բ: Իր վրէժխնդրուԹիւնն. — 21. Գագկայ բռնուիլն ու սպանուիլը: Գագիկ Աբասեանին և Աբծրունեաց Թագաւորաց ճիւղերուն վերջանալն:

1. Աչոտին երեք որդւոց մէջէն, որ էին Սմբատ, Գագիկ ու Գուրգէն, Սմբատը Թագաւորեց, որ իրեն ըրած քաջուԹիւններուն համար Շահ հնշահ (Թագաւորաց Թագաւոր) և Տիեզերակալ ըսուեցաւ: Այսկայ շատ զարգարեց Անի քաղաքը՝ բազմաԹիւ եկեղեցիներ վանքեր ու շատ մը պալատներ շինելով. բայց ամենէն մեծ

1. Սմբատ Բ. իր մեծագործուԹիւնքը հետ ինչ անիրաւուԹիւններ ալ ըրաւ.

ու յիշատակի արժանի չինուածքն է Անիին չբաւական քաշած պարիսպը՝ որուն համար ուրիշ տարի հաղարաւոր հոգի աշխատեցան. իսկ քաղաքին բոլոր եկեղեցւոց թիւը կ'ըսուի թէ հազար ու մէկ էր, և ասկից սովորութիւն մնած էր ռամկաց մէջ Անիին հազար ու մէկ եկեղեցւոյ վրայ երգուիլ ընել: Սմբատ երկրորդ, տասնհինգ տարի թագաւորեց ու մեռաւ, խաղաղասէր ու աշխարհաչէն թագաւորի անուն ժառանգելով. բայց բարեպաշտութեան կողմանէ թագաւորութեան վերջի տարիները եկեղեցական օրինաց դէմ բաներ ընելով անունը արատաւորեց: Իսկ ըրած գործոց թիւնները տասնք են. նախ իրեն քրոջ աղջիկը կին առաւ, որուն շատ դէմ կեցան եկեղեցականք, բայց անտասեց. Թէպէտ և քիչ տաեններն կինը մեռաւ, որով և ինքն ալ մեծ սուգի ու արտմութեան մէջ ինկաւ: Ասկէ զատ ուրիշ անգթութեան ու անիրաւութեան գործողութիւն մ' ալ ըրաւ՝ որ իրեն մեծանձնութեանը չէր վայլեր: Անգամ մը թագաւորական խոսքի ու յարգի համբարատնոցները այրեցան, որուն գործագիրը գտնելու համար շատ եռանդ եղաւ Սմբատ, բայց որոշ չկրցաւ իմանալ: Օր մը երբոր ժողովուրդը բազմութեամբ եկեղեցին ժողված հոգեւոր խորհրդին ներկայ էր, յանկարծ խենթ մարդ մը վազեց խորանը ու բուրվառին կրակարանը առնելով ժամէն դուրս սկսաւ փախչիլ. ժողովուրդը աս նորատեսիլ գործողութեան պատճառը հարցուց. անիկայ ալ սկսաւ գոչելով ըսել Թէ կ' երթամ Սմբատայ համբարանոցները այրելու. աս խօսքս թագաւորին տանջը հասնելով բռնել տուաւ ան մարդը ու առանց քննելու ինչ տեսակ մարդ ըլլալը հրամայեց որ նախ աչքերը փորեն ու վերջը եղեգով պատել տալով

այրեց, և խոսիւ սրդիլեց որ չթաղեն. զանիկայ քանի մը կրօնաւորներ տեսնելով, որոնք և ոչ թագաւորին հրամանը գլուխնին, վերջինին մարմինն ու թաղեցին քրիստոնէական ամեն պաշտամունքներով կատարելով: Երբոր լսեց աս եղած գործողութիւնը Սմբատ շատ նեղացաւ և նորէն հրամայեց որ մարմինը հանեն ու գաշտի մէջ ձգեն. աս բանիս բարկացան ան կրօնաւորներն ու ըսին « Սմբատայ մարմինն ալ իբր գերեզմանին մէջը պիտի չմնայ ». Ըսածնին կատարուեցաւ Սմբատայ մեռնելէն քիչ մը առեն ետքը (988):

2. Գագիկ Ա. եղբօրը տեղը յաջորդելով իր հօրը Աշոտին ու նախորդներուն քաջութեանցն ու առաքինութեանցը հետևող եղաւ, և քան զանոնք ալ երևելի ըլլալով մեծագործութեանց կողմանէ, Բագրատունեաց թագաւորութեանը պարծանք եղաւ. նոյնպես նաև իր Կատրամիւէ թագուհին որ լուսնցուց Սմբատին սկսած Անւոյ մայր եկեղեցին: Գագիկ թագաւորելուն պէս՝ խենթ կնկան մը պատճառաւ խռովութիւն ինկաւ զօրաց մէջ. վասն զի աս կինս կը քարոզէր ամենուն Թէ Սմբատ թագաւորը տեսիլքով իրեն երևցեր ու ըսեր է Թէ ինքը գերեզմանին մէջը գեռ ողջ է. Գագիկ աս խենթիս ստութիւնը ցուցընելու և ժողովուրդը հանգարտեցընելու համար՝ Սմբատին մարմինը գերեզմանէն հանել տուաւ որ ամենքը տեսնան. ասով խռովութիւնը լլաւ ու ամենքն ալ խաղաղեցան: Գագիկ երեսուն տարի թագաւորեց միշտ քաջութեամբ, բարեկարգութեամբ ու բարեպաշտութեամբ (1019):

2. Գագիկ Ա. ինչպես ըրաւ իր թագաւորութիւնը ու ինչ գիտելիք կայ Կատրամիւէ թագուհւոյն վրայ.

3. Գագկայ առենը անուանի եղաւ Դաւիթ կիւրապաղատ, որ Տայոց գաւառին իշխանն էր. Դաւիթ ծերուԹեան վերջի տարիները Աբասատականի ամիրապետը Մամլուն հարիւր հազար զօրքով Հայաստանի վրայ վազեց. Դաւիթ օգնուԹիւն ուղեց Գագիկէն և Վրաց Գուրգէն ԹագաւորէՆ, անոնք ալ տասնըհինգ հազարի չափ զօրք զրկեցին, որ ԴաւԹայ զօրացը հետ միանալով քան հազար եղան: Հայերն ու Վրացիք առնալով իրենց քիչուորուԹիւնը, առջի բերան ահի գողի մէջ էին. մէկ մ'ալ զօրացան հաւաքով, և զՍտուած օգնուԹիւն կանչելով Թշնամեայ վրայ վազեցին, ու մեծ ջարդ տալով տաճիկներուն, միացածները ցիրուցան ըրին ու իրենցմէ հինգ վեց Վրացի միայն մեռան: Տայոց ուրիշ իշխանները տեսնալով ԴաւԹի այնչափ փառաւորուԹիւնը առ յաղԹուԹեանս համար, սարսափելի անօրէնուԹեամբ մը հաղորդուԹեան սուրբ խորհրդին մէջ ԹոյլՀ խառնեցին: Դաւիթ իմացաւ ըրած անգամուԹիւնին, նեըեց ամենուն ու մեռաւ որբուԹեամբ յանձնելով իր երկրին իշխանուԹիւնը Յուսնոց կայսեր, որովհետև ինքը մերձաւոր ազգական չունէր:

4. Յովհաննէս Սմբատ, որ Գագկայ անդրանիկ որդին էր, հօրը տեղը ԹագաւորեցՀ. հանգարտաբարոյ, խոհեմ, գիտուն էր, բայց միանգամայն դանդաղամիտ, վախկոտ և անգործունեայ. առ իրեն պակասուԹիւնները մեծամեծ խռովուԹեանց պատճառ եղան ոչ միայն իր կենդանուԹեան առենը, այլ և մեռնելէն ետքն ալ

3. Ո՞վ է Դաւիթ կիւրապաղատ ու ինչ նշանաւոր մահ ունեցաւ.

4. Ի՞նչ բնուԹեան տէր էր Յովհ. Սմբատ ու ինչ պատերազմ ունեցաւ իր Աշոտ եղբօրը հետ.

որով և ԹագաւորուԹիւնն ալ վերջացաւ: Երբոր Յովհաննէս Սմբատ ԹագաւորեցՀ իր պըղտիկ եղբայրը Աշոտ որ քաջ, աշխոյժ, արագամիտ ու գեղեցկատեսիլ երիտասարդ մ' էր, շատ նախանձեցուց իր կողմը որսալով կ'ուզէր եղբօրը տեղ ԹագաւորիլՀ Վրաց Գուրգէն ԹագաւորէՆ ուղելով խնացընել ԹէՀ ինքը զՍմբատ օրինաւոր ԹագաւորՀ կը ճանչնայ Հայոց՝ ընծաներ ու Թագաւորական պատկ զրկեց Սմբատայ, ատ բանիս վրայ Աշոտ կրակ դարձաւ և յայտնի ապստամբելով գինց Վասպուրականի Սենեքերիմ ԹագաւորէՆ շատ զօրք օգնուԹիւն առաւ: Յովհաննէս, որուն կողմն էին բոլոր ժողովուրդը և նախարարներուն մեծ մասը, վաԹսուն հազարի չափ զօրք ժողված՝ Աշոտի դիմացը ելաւ. բայց որովհետև վախկոտ և պատերազմական բաներու մէջ վարժ չէր, Աշոտին ու անոր քիչ զօրաց քաջուԹիւնը տեսնալով սկսաւ յուսահատիլ. վասն զի Աշոտ ինքը անձամբ շատ քաջուԹիւններ ընելով՝ զօրքերը խրախուսեց ու Թշնամւոյն մեծ ջարդ տալով հալածեց զիրենք, մինչև եկաւ Անին ալ պաշարեց. քանի մը մեծ նախարարներ, Վրաց Թագաւորը և Պարոս կաԹուղիկոսն՝ Յովհաննէսին ցաւալի վիճակին վրայ խղճացին ու մէջ մտնելով խաղաղացուցին երկուքն ալ, և պայման դրին որ Յովհաննէս նախ քան Թագաւորէ, և Աշոտ իբրև անոր երկրորդը՝ ուրիշ տէրերու իշխէ: Յովհաննէս իր վատասիրտ երկչոտուԹեամբն շատ նախարարներուն երեսէն ինկաւ, որ զինքը ԹողուցինՀ ու Աշոտին կողմը անցան:

5. Ինչ մ' առենէն Աշոտ զլխաւոր եղած գաղտնագրուԹեանը վրայ՝ ուզեց նորէն Յովհաննէսին

5. Աշոտ ինչ վարպետուԹիւն բաներուց գար-

տեղը ընդհանուր ազգին Թագաւոր ըլլալ, բայց որպէս ղն խռովութիւն չըլլայ՝ այսպիսի վարպետութիւն մը բանեցուց. ծանր հիւանդ ձեւացաւ ու անկողնոյն քովը որոգայթաւոր մեքենայ մը դնել տուաւ. երբոր Յովհաննէս զինքը տեսնելու եկաւ՝ որոգայթին մէջ բռնուելով սկսաւ ազաչել որ կենացը խնայէ. ան ատեն Աւլերաս իշխանը եկաւ կապեց զՅովհաննէս ու ձեացուց որ մեռցընելու կը տանի. բայց ընդհակառակն տարաւ նորէն Թագաւորեցուց, ըսելով Թէ «Լաւ է խոհեմ գթած ու վախկոտ Թագաւոր մը ունենանք, քան Թէ անխրատ ու անգութ բռնաւոր մը՝ Թէպէտ և քաջ»: Աշտարին գործողութեանը վրայ սիգալով նախարարները՝ ամենքն ալ անօգնական ձգեցին զինքը ու հեռացան քովէն. ինքն ալ Կոստանդնուպոլիս դնաց, Վասիլ կայսեր օգնութեամբը չատ ղօրքով եկաւ նախարարները նուաճելու, ու չատ քաջութիւններ ընելով այլ և այլ տեղերու տիրեց. բայց վերջը քաջութիւնը մէկդի ձգած՝ զեղխութեանց եռանդ եղաւ մինչէ իր մահը:

6. Հայաստան որ արդէն անդադար ներքին և արտաքին թշնամիներու ձեռքէն սոսկալի ավերմից տեսարան մը եղած էր, ան միջոցներուն ոռնակոս եղաւ գազանացեալ և արեան ծարաւի նոր ազգ մ՝ ալ, որ էին Սկիւթացիք, որ երբեմն երբեմն անթիւ բազմութեամբ յարձակելով կ՝ողողէին արեամբ Հայաստանը: Առնք նախ վաղեցին Վասպուրականի աշխարհը ու

ձեալ զՄիւռատ իր Թագաւորութենէն ձգելու ու եաքը ինչ վերջ ունեցաւ.

6. Ա՛ս միջոցիս ինչ նոր արտաքին թշնամի մը ալ ունեցաւ Հայաստան ու ինչ դիտեվքը կայ Վասակ Պահլաւունիին վրայ.

չատ ջնաս հասցընելով անցան գնացին: Վասպուրականի Սենեքերիմ Թագաւորը կանխատես ըլլալով Սկիւթացւոց ընելու չարեացը՝ Թուղթ գրեց Վասիլ կայսեր, աղաչելով որ Սեբաստիոյ գաւառը կայսրը իրեն տայ ու ինքը Վասպուրականի աշխարհքը առնէ. կայսրը հաձեցաւ ու Սենեքերիմին խնդիրքը մէջերնին երդմունքով հաստատեցին. այսպէս Սենեքերիմ Սեբաստիա գնաց՝ հետը տանելով չորս հարիւր հազար հոգի, ու Վասպուրականի աշխարհքը Յունաց անցաւ. Սկիւթացիք Վասպուրականէն վազեցին Նիգ գաւառին վրայ, որոնց դէմ ելաւ Վասակ Պահլաւունի՝ Գրիգոր Մագիստրոսին հայրը, ու մեծ կոտորած ընելով ցրուեց զնոսա, բայց երբոր ինքն ալ առանձնացած ազօթք կ՝ընէր Աստուծոյ, քանի մը Սկիւթացիք հոն տեղը պատուրած ըլլալով՝ քար մը զարկին գլխուն ու սպաննեցին պատուական ծերունին: Ա՛ս բաներս տեսնելով Յովհաննէս Թագաւորը, և ինքան երկչոտութեամբն ալ վախնալով որ պիտի չկարենայ դէմ դնել Սկիւթացւոց յարձակմանն, դաշինք գրաւ Վասիլ կայսեր հետ որ մեռնելէն եաքը Անին կայսեր անցնի, միայն Թէ Յոյներն օգնեն Հայոց (1024):

7. Ա՛ն միջոցներուն սոսկալի հարուածներ եղան Հայաստանի մէջ. այսինքն երկրաշարժ, սով, ու արեւու խաւարմունքներ, որով ամենքն ալ սկսան վախնալ. մանաւանդ որ աննշան մարդ մը ելած գոչելով քաղաքէ քաղաք կը պտըտէր ու կ՝ըսէր. «Վայ ինձ, եղուկ ձեզ». և որով հետև երևելի էր ան ատենները սրբութեամբ ու իմաստութեամբ Յովհաննէս Կոգեան ըսուած վարդապետը, Թագաւորը մարդ զրկեց ու ան

7. Ո՛վ է Յովհաննէս Կոգեան.

եբէոյթներուն մեկնութիւնը հարցուց, ինչո՞ւ զերծնիք խրատեց՝ յայտնի ցուցընելով Աստուծոյ բարկութեան նշանները։

8. Յովհաննէսին մեռնելէն առաջ տարիի չափ առաջ Վասիլ կայսեր եղբայրը Կոստանդին՝ մեռաւ. ասկից մեռնելու առեն յիշելով Անին համար եղած անիրաւ և ապօրինաւոր դաշնադրութիւնը, կիրակոս անունով հայ քահանայ մը կանչել տուաւ ու դաշինքին թուղթը յանձնեց անոր որ տանի Յովհաննէս Թագաւորին տայ։ Իսկ ան արծաթասէր քահանան պահեց թուղթը, ու երբոր Մ՚ևքայէլ կայսրը Թագաւորեց՝ տարաւ կայսեր տուաւ, և ինքը անոր փոխարէն չատ գրամ առաւ. Մ՚ևքայէլ կայսրն ալ օրէ օր կ՚սպասեր Յովհաննէսին մեռնելուն որ Անին պահանջէ։ Պատմութեանց մէջէն անհետ ընելու դէպք և անիծից արժանի մանուածքիւն։

9. Ան միջոցներուն Յովհաննէս Թագաւորին հօրեղբօրորդին որ Դաւիթ Անհողին կը կոչուէր՝ անուանի եղաւ իրեն խելքովը և ինքնագլուխ Թագաւորեց Գուգարաց աշխարհքը, աս բանիս վրայ նախանձելով Դըշնայ Ապուսլար ամիրան՝ Պարսից Տուղրիլ Թագաւորը գրգռեց, ու երկուքը մեկտեղ անթիւ բազմութեամբ Դաւթայ վրայ եկան։ Դաւիթ օգնութիւն ուղեց Հայոց և Ափխազաց Թագաւորներէն. երբոր ամենքը մեկտեղ միացան ու պատերազմ պիտի սկսէին՝ հարիւրաւոր քահանաներ ու շատ եպիսկոպոս-

8. Կիրակոս քահանային ըրած մանուածքիւնը ոմն է։

9. Հայերը Դաւիթ Անհողինին հետ ինչ փառաւոր յաղթութիւն մը ըրին Պարսից և Ապուսվար ամիրային դէմ։

նէր միաբերան սկսան աղաղակել «Արի Ցէր օգնեա մեզ, և փրկեա զմեզ վասն անուան քո սրբոյ»։ Այս ձայնիս բոլոր քրիստոնեայք սիրտ առած՝ վազեցին Թշնամեաց վրայ, մեծ չփոթութիւն ձգեցին մէջերնին ու սասկիլ չարդ մը տալէն ետքը՝ հարուստ աւարով ամենքն ալ իրենց տեղը դարձան։

10. Այս փառաւոր յաղթութեանս վրայ եղած ուրախութիւնը Բերկրի գաւառին մէջ հանգիպած անգթութեամբը գառնացաւ։ Բերկրին Սենեքերիմայ Յունաց տուած քաղաքներէն մէկն էր, Պարսիկք տիրեր էին անոր, ու Խըրիկ անունով անգութ մարդ մը քաղաքապետ դրեր էին։ Յոյներն ու Հայերը միացած վազեցին Բերկրին վրայ, ու քաղաքը առնելով Խըրիկը բանտ դրին. տարերքոր իմացան մեծ տեղերուս ամիրաները՝ եկան նորէն առին Բերկրին ու Խորիկը ազատեցին բանտէն. աս բանիս չգիմացաւ Գանձի անունով իշխանը, չատ զօրքով վազեց Տաշիկներուն վրայ, զօրքերնին ցրուեց, Խորիկն ալ Բերկրին միջնաբերդը փախուց, և վերջը անհոգացած սկսաւ իրեններովը կերուխմի եռեւ ըլլալ։ Ան առեն քանի մը ամիրաներ նորէն միացան, վազեցին Գանձին վրայ, զինքը սպանեցին, զօրքը ցիրուցան ըրին. Խըրիկն ալ ազատելով առջի իշխանութեանը հասուցին։ Խորիկ իր գազանային վրէժը առնելու համար՝ մարդասպան խորութեամբ փոս մը փորել տուաւ, ձեռքը ինկած մարդիկը մըրթել տալով արիւնով լեցուց փոսը, ու ետքը մէջը մանելով լուացուեցաւ։

10. Խորիկ ոմն է ու ինչ գազանային անգթութիւն կը պատմուի վրան։

11. Այն առեններեը մեռաւ Յովհաննէս, քսան տարի Թագաւորեչէն ետքը և որդի չձողուց. իր զգուշաւորութիւնը՝ անխոհեմութեան և երկչոտութեան փոխուեցաւ, որով վէտա Սարգիս ըսուած մարգուն ու անոր նմանները երես տուաւ։ Վասն զի վէտա Սարգիս Սիւնեաց վառամոլ ու ազդասեաց իշխանը՝ ինքը ուզելով Թագաւորել՝ եաւէ եղաւ որ օրինաւոր յաջորդը չթագաւորէ. ասոր բանիս համար ամէն բանի մէջ սկսաւ Յուդայ ձեռնտու ըլլալ, որպէս զի անոնց առջեը արգիլնէը մը ցուցընելով իր վախճանին հասնի. և որովհետև Մելքիսէդ Յուդայ կայսրը լսեր էր ան միջոցներուն Յովհաննէսի մահը, մեկէն գեսպան զրկեց նախարարներուն որ Անին տան. երբոր նախարարները յանձն չառնին, կայսրն ալ չորս անգամ զօրք զրկեց Հայոց վրայ որ երթան բռնութեամբ տիրեն Անիին. և որովհետև բոլոր նախարարները միաբանած չէին՝ անոր համար Յոյները շատ չարիք հասուցին Հայոց՝ գոռոզ Սարգսին օգնութեամբը։ Երկու տարի այսպէս անցնելէն ետքը՝ նախարարները միաբանեցան, ու վաղրամ Պահլաւունին վասակայ եղբայրը որ կարիճ ու առաքինի էր՝ երեից գլուխ գրին. չհասն Հազարի չափ զօրք Ժողվելով քաջութեամբ յարձակեցան Յունաց վրայ, ու անանկ սոսկալի չարգ տուին որ Ախուրեան գետը արեամբ ներկուեցաւ կ'ըսէ Ժամանակակից պատմիչներէն մէկն։ Ան յաղթութենէն վերջը Գագիկ երկրորդը կանչեցին ու թագաւոր օծեցին, որ Յովհաննէս թագաւորին Աշոտ եղբօրը որդին էր, ու վէտա

11. Յովհաննէսին մեռնելէն ետքը ոմն գրգռեց զՅոյները Հայոց դէմ ու Գագիկ Բ. ինչպէս թագաւորեց.

Սարգսին բանութիւններէն փախչելով թափառական կը պարեր։

Գագիկ Բ. երբոր թագաւորեց՝ տանջվեցաւ մարեկան էր. բայց իր կրթութեամբը, խոհեմութեամբը, զգուշաւորութեամբը և խոհական ընթացքովը մեր երեւելի թագաւորներէն մէկն եղաւ (1042)։

12. Վէտա Սարգիս երբոր խմացաւ նախարարաց միաբանութիւնը և Գագիկ թագաւորելը, փախաւ գնաց Անիին միջնաբերդը պահպանեցաւ, Գագիկ երեւակ մինակ քովը գնաց, ու խեղճացել խօսքերով յորդորեց ու սաիպեց զինքը որ միջնաբերդէն ելլէ. Սարգիս գնաց Սուրմաղ բերդը քաշուեցաւ, ու երբոր հոն ալ սկսաւ իր անհանգարտ բնաւորութեամբը ապստամբութիւններ ընել, Գագիկ նեղացած զօրք ժողվեց, վրան գնաց բռնեց զինքը ու բանտ գրաւ. բայց վերջը ուրիշ նախարարաց աղաչանքին զիջանելով և անոր կեղծաւորութիւններէն խաբուելով բանտէն ազատեց ու նորէն սկսաւ հետը բարեկամութեամբ վարուիլ։

13. Գագիկ Թագաւորութեան բանները հաղիւ թէ քիչ մը կարգի գրեր էր՝ Սկիւթացիք անհամար զօրքով Հայաստանի վրայ վազեցին. Գագիկ տանջվեցաւ հազար զօրքով կարճութեամբ պատերազմելով սոսկալի չարգ տուաւ թշնամեաց, բոլոր բանակնին ցրուեց, ու յաղթութեամբ գարձաւ իր աթոռը։ Բայց գեռ հանգըստութիւն չգտած՝ նորէն իր թագաւորու-

12. Վէտա Սարգիս երբոր Գագիկ թագաւորելը լսեց ինչ ըրաւ.

13. Գագիկ ինչպէս յաղթեց Սկիւթացւոց ու Մոնոմախոսին զօրացը, ու ինչ գիտելիք կայ Գր. Մագիստրոսին վրայ.

Թիւնը տակն ու վրայ եղաւ Վէսա Սարգսի ու Մոնոմախոս կայսեր պատճառաւը: Վասն զի երբոր Միքայէլ կայսեր տեղը Մոնոմախոսը յաջորդեց, դիպուածով ձեռքը ինկաւ Յովհաննէսին Վասիլ կայսեր հետ ըրած գաշինքը. դեսպան ղրկեց Գագկայ որ Անին տայ. Գագիկ սիրով ընդունեցաւ դեսպանները, ու իմացուց Թէ ինքը առանց ընդհանուր ազգին հաւանութեանը չի կրնար Անին տալ: Կայսրը նեղացած Գագկայ աս կերպով իր խօսքը մերժելուն վրայ, Ասիս զօրավարին ձեռքովը շատ զօրք ղրկեց Թագաւորին վրայ և Դրնայ Ապուսալար ամիրան ալ Գագկայ դէմ պատերազմի դրդռեց. բայց բոլոր Յոյսը պարապ ելաւ. վասն զի Յունաց զօրքը չարաչար յաղթուեցան, Դրնայ ամիրան ալ Գագկայ ընծաներովն հետը բարեկամցաւ: Իմանալով Գագիկ որ Մոնոմախոսը գրգռողը Սարգիսն է՝ ուզեր սպաննել զինքը. բայց անիկայ Յանցանքը Գրիգոր Մագիստրոսին վրայ ձգելով Թագաւորին աչքէն հանեց զինքը՝ որ ամենևին առ բաներուս մէջ ձեռք չունէր: Իսկ Գրիգոր տեսնելով որ իր կենացը վտանգ կայ՝ եկաւ Կոստանդնուպոլիս գնաց, և հոն իր կատարելութենովն Թիւնեցիներուն համար կայսերէն Մագիստրոսութեան պատիւ գտաւ. ասով Գագկայ միաբը աւելի հաստատուեցաւ Թէ Գրիգոր Մագիստրոս կայսեր հետ համախոհ է, Վէսա Սարգիսն ալ արգելացաւ:

14. Երբոր կայսրը յուսահատեր էր Անին առնելէն, Վէսա Սարգիս ու իր կուսակիցները չար գաւաճանութեան խորհուրդ մը տուին

14. Ի՞նչ գաւաճանութեամբ Վէսա Սարգիս ու նախարարները համոզեցին զԳագիկ Կ. Պոլիս երթալ.

կայսեր որ Անին Գագկայ ձեռքէն յափշտակէ, այսինքն գոնէ զԳագիկ Կոստանդնուպոլիս հրաւիրէ, ըսելն, բարեկամութեան համար, ու մեզ ան միջոցին Անին կը մատնենք: Մոնոմախոս ուրախացաւ անոնց առաջ խորհրդին վրայ, և Թուղթ գրեց Գագկայ՝ Կոստանդնուպոլիս հրաւիրելով զինքը: Բարեկամիտ և հեռատես Թագաւորը իմացաւ գաւաճանութիւնը, ու յանձն չառաւ կայսեր հրաւէրքը, բայց Վէսա Սարգիս և ուրիշները շատ յորդորելին խոստանալով որ իրենք Անին կը պաշտպանեն. երբոր տեսան Թէ չէն կրնար համոզել զԹագաւորը, պատրաստ առին երգումով ըրին հաւատարիմ մնալու Թագաւորին, ու նախակով մը կաթուղիկոսին յանձնեցին: Գագիկ գիտալով նախաբարաց ջարդութիւնը՝ յանձն չէր ուզեր առնել. բայց վերջապէս ձարը հատած՝ եկաւ կայսեր գնաց, և Անիին վերակացու գրաւ Ասիրատ իշխանը, որ իրեն շատ սիրելի ու հաւատարիմ էր, արքունական ընտանիքն ալ յանձնեց Վէսա Սարգսին:

15. Գագիկ մեծ պատիւ գտաւ Մոնոմախոսէն, և իրեն դիմացը եկան Յունաց բոլոր մեծերը: Բայց քանի մը օրէն սկսաւ կայսրը Անին ուզել. երբոր Գագիկ կ'ընդդիմանար անիրաւ պահանջմանը խեղացի և իրաւացի պատճառներով, կայսրը զինքը բանտ դրաւ որ Թերևս անով կարենայ խոնարհեցնել զԳագիկ: Քանի որ գեռ աս գործողութիւններուս հետ էին, մէկ մ' ալ Մոնոմախոս Գագկայ դիմացը հանեց Անիին ու իր արքունեաց բանալիները՝ նախարա-

15. Գագիկ Թագաւորութիւնը կորնչցնելէն եաքը ինչ վիճակ ունեցաւ ու Բագրատունեաց Թագաւորութիւնը երբ վերջացաւ.

բաց միաբան հաւանուԹեան ԹղԹուին: Այլեւ-
յաւ Գագիկ, Թեւլբը կորնցուց և չէր գիտեր
ինչ ընելիքը. Խմացաւ որ իր արգարուԹիւնը,
իրաւունք գիտնալը և գիտասուԹիւնը յաղ-
Թուեցան. մանաւանդ Թէ արհամարհուեցան
անօրէնուԹենէ, սիրատեցուԹենէ, փառասի-
րուԹենէ և ագահատեցուԹենէ, որով և սահ-
պուեցաւ ԹագաւորուԹիւնը ձգել, հայրենիքը
Թողուլ հեռանալ ու աստանդական կեանք մը
անցընելով հայաստանի ու Ալնի աւերակներուն
առկը Թաղել իր անունը (1045):

Մոնոմախոս Հայաստանի սիրելչեաքը Գագ-
կայ տուաւ Պիզու քաղաքը Կապադովկիոյ մէջ,
և պալատ մը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ. Թագա-
ւորական գանձէն ալ եկամուտ կապեց իրեն.
Գագիկ քիչ մը առեն Կոստանդնուպոլիս կենա-
լէն ետքը՝ հրաման խնդրեց կայսերէն՝ ու Պիզու
իր քաղաքը գնաց, ուր սիրաը կը հաչէր ու կը
մաչէր տեսնելով ոչ այնչափ իր ԹշուառուԹիւնը՝
որչափ ազգին ողբմելի ու աւազակի վիճակը,
որուն պատճառ եղաւ իր մանկիկներուն սոսկա-
լի չարուԹիւնը, որով իրենց չահուն համար
բնուԹեան և ազգաց օրէնքը ոտքի տակ առին
ու խեղճ ազգը ԹշուառուԹեան ու գերուԹեան մէջ ձգեցին: Ա՛ս կերպով վերջացաւ Բա-
գրատունեաց ԹագաւորուԹիւնը 1045ին, մօտ
երկու հարիւր տարիի չափ տեւելէն ետքը:

16. Բագրատունեաց ԹագաւորուԹեան կոր-
ծանելէն քիչ մը ետքը սկսան տեսնուիլ գլուխ
ու Թագաւոր չունենալուն ազգասալի հետեւանք-
ները. վասն զի ամեն կողմանէ սկսան Հայաստա-
նի վրայ կատաղաբար յարձակիլ արեան ծարա-

16. Ո՞վ էր Տուղրիլ ու ինչ գիտեվիք կայ Հար-
պիկ իշխանին վրայ.

ւի գայլերուս պէս բիւրաւոր Թշնամիք, ու իրենց
դէմ ելլող մը չգտնելով ամենայն չարիք հասու-
ցին Հայոց: Աւուց առջինը եղաւ Տուղրիլ Պար-
սից Թագաւորն, որ երեք անգամ անհամար
բազմուԹիւն ղրկելով անհամար մարդ Թրե
անցուց, եկեղեցիներ ու վանքեր փլցընել տուաւ
ու շատ մարդ ալ գերի ըրաւ. միայն Ալծն քաղ-
քին մէջի ըրած կոտորածէն կրնայ խմացուիլ
միւսներն ալ: Ա՛ս քաղքին մէջ իրեք հարիւր
հազար բնակիչ կար ու հարիւրաւոր եկեղեցի-
ներ. Տուղրիլին պաշարմանը՝ մէջիններէն գէմ
կեցան ու չէին ուզեր անձնատուր ըլլալ. բայց
վերջապէս յաղԹուեցան ու Թշնամիները կա-
տաղաբար ներս լեցուեցան. հարիւր քառասուն
հազար մարդ կոտրեցին, մնացածները գերի
տարին, քաղաքն ալ այրեցին, որուն ազեատալի
աւերակներն մինչև հիմա կեցած են: ՎաԹսուն
հազարի չափ յոյն ղորք կային Հայաստանի մէջ
ան միջոցին, բայց փոխանակ օգնելու Հայոց՝
իրենք ալ ձեռքերնէն եկած չարիքը կը հասցը-
նէին: Ա՛յսպէսի գործողուԹեանց մէջ նշանաւոր
է Հարպիկ անունով իշխանին գիպուածը: Եր-
բոր Յոյնք Զօրքորդ Հայոց բնակիչները պատե-
րազմով ու հարկահանուԹեամբ կը նեղէին,
Հարպիկ իրեն ալպիկ գնդուին բերդ մը քաշուած՝
Յունաց իշխանները կը հասցընէր. Պերոզ Յու-
նաց զօրավարն տեսնելով որ չկրնար բերդին
տիրել՝ մօտ գալով սկսաւ ըսել. Ովոր Հարպի-
կին գլուխը բնձի բերէ՝ բերդը անոր կը պար-
գեւեմ: Ա՛ս առակալի ձայնէս խեղճին քունը աչքէն
հեռացաւ, և արծաթասէր մանիչեներէ վանուա-
լով չորս հինգ օր առենէն չքնացաւ: Քովի
հաւատարիմ կարծուած մարդիկը շատ յորդո-
րեցին որ քիչ մը քուն ըլլայ հանգչի. և հագիւ
Թէ երկիւղալից ու վայրկենական քունը կոխեց

վրան ու աչքերը դոցեց, մեկ մ՛ալ քովիններըը վազեցին վրան ու անողորմաբար մորթելով, մահուան խոր քունին մէջ թողեցին։ Ինչպէս մեր ընթերցողները իրենց արժանաւոր պատիժը գտնելով, շղթայակապ Կ. Պոլիս տարուեցան, Մոնտմարտոն ալ մեկներ քշել տուաւ զիրենք։ Ահա այսպէս միշտ մահնիչները մահուամբ չատ աւելի գառն և ահաւոր պատիժ ունեցեր են։

17. Տուղրիլ Արծն քաղաքը հիմնայատակ ընելէն ետքը՝ երկրորդ տարին չատ զօրքով Բասեն գաւառին վրայ յարձակելով մեծամեծ ջնասներ հասուց ան տեղերուն ալ։ Գագիկ Աբասեան, որ մինչև ան առնները կը թագաւորեր Կարսի մէջ, զօրք ժողվեց Թաթուլ քալ սպարապետին ձեռքը տուաւ, ու Թշնամեաց դէմ զրկեց։ Որչափ որ զօրքը քիչ էր՝ քաջութիւնը այնչափ մեծ եղաւ Հայոց կողմանէ, մանաւանդ Թաթուլին ըրածները։ Բայց երկար առնն Թշնամւոյն ընդդիմանալէն ետքը յաղթուեցան Հայերը ու Թաթուլ բռնուեցաւ. երբոր Տուղրիլին դիմացը հասաւ քալ սպարապետը, ըսաւ Տուղրիլ. « Թէ որ Աստուած իշխանին որդին մահուընէ ազատի՝ ղբէզ կ՛ազատեմ, ապա թէ ոչ՝ պիտի մեռնիս »։ պատասխան տուաւ Թաթուլ. « Թէ որ հարուածը իմն է՝ չապրիր. հիմակուընէ սպաննէ զիս »։ Մեռաւ ազան, ու Թաթուլ սպանուեցաւ։ Տուղրիլ անկէ գնաց Մանազկերտի վրայ, որուն քաղաքապետը Վասիլ անունով յոյն մ՛էր. ասոր քովը հնարագէտ ու խելացի հայ քահանայ մը կար որ թշնամեաց ամեն հնարքները պարապ կը հանէր իրեն դիւաեւրութիւն, այնչափ որ Տուղրիլ յուսահատելով բարկու-

17. Տուղրիլ Բասէն գաւառը ինչ ըրաւ ու ինչ կը պատմուի Թաթուլին վրայ.

թեամբ Թողուց գնաց, շատ մարդ ու երեւելի անձինք կորնչցնելէն ետքը։ Վազլացի մ՛ալ դիւրաւառ նիւթ մը գտաւ, ու անով այրեց Պարսից ահագին բաբանը՝ որ չորս հարիւր հոգի հազիւ կրնային շարժել։

18. Յաջորդ տարին մեռաւ Տուղրիլ, ու տեղը յաջորդեց իր եղբօրորդին Ալփասլան, որ գիտնալով Հայաստանի անտէր ըլլալը՝ անթիւ բազմութեամբ Հայոց վրայ եկաւ ու Անին պաշարեց։ Տեսնելով Անին պարիսպներուն ամրութիւնը, առջի բերանը յուսահատեցաւ. բայց վերջը իմանալով պարսպին մէկ կողմին տկարութիւնը՝ բոլոր ուժը հոն թափեց, ու բաւանով անդադար զարնելով՝ քիչ մը տեղ փլուց։ Պարսիկները երբոր սկսան ան պատառուածքէն ներս մտնել՝ քաղաքացիք քաջութեամբ դէմ գրին ու շատ չարդ ըրին երեկոյին։ Ալփասլան քանի մը անգամ ալ փորձ ընելէն ետքը յուսահատեցաւ ու ակռսաւ քաղքէն հեռանալ։ Բագարատ և Գրիգոր քաղքին վերակացուները չխմանալով Ալփասլանին հեռանալը՝ մարքերնին գրին որ պիտի չկարենան մինչև վերջը Պարսից դէմ դնել. ուսոի յուսահատած՝ երեկոյ զօրքուն միջնաբերդը քաշուեցան։ Պաղատաքցիք որոշ չգխանալով Թշնամեաց հեռանալը, սկսան վախերնէն կանչռըտել, լալ ու ողբալ. ասոնց ձայնէն ետ գարձաւ Ալփասլան, ու տեսնելով որ ամենքը չփոթութեան մէջ են՝ կատաղաբար յարձակեր տուաւ բիւրաւոր մարդիկ, քաղքին մէջն ալ քանի մը հազար մարդ Թողուց որ աւերակները նորէն շինեն։

19. Երբոր Ալփասլան գեպան զրկեց Գագիկ

18. Ալփասլան Անին ինչպէս առաւ ու ինչ չարիք հասուց Հայոց.

19. Գագիկ Աբասեան ինչ հնարքով բարեկամացաւ Ալփասլանի հետ.

Աբասեանին որ իրեն հնազանդի, առաջուց իմա-
նալով Գագիկ զեսպանին գալը՝ սուգի զգեստ
հագաւ, ու մինչեւ վայ նստած սկսաւ ողբ ու
լաց ձեւացընել. երբոր Հարցուց զեսպանը պատ-
ճառը, ըսաւ Գագիկ. « Ի՞նչ սրտով կրնամ ու-
րախ ըլլալ երբոր իմ սիրելի բարեկամս Տուղրիլ
մեռաւ»: Այս բանիս վայ Ալփասլանին գութը
շարժեցաւ, եկաւ հետը սիրով պագաւուեցաւ
ու շատ պատիւ ըրաւ անոր: Բայց Գագիկ գու-
շակելով որ անկէց վերջը հանգստութիւն պիտի
չկարենայ գտնել Պարսից ձեռքէն, իր երկիրը
կայսեր տուաւ, ու տեղը տուաւ երեք քաղաք,
Ծամնգաւ բերդը, Հարիւր ալ գեղ (1065):

20. Ան միջոցներուս Յունայ՝ Հայոց գեմ ու-
նեցած առերեսութիւնը նորէն սասկանալով՝ շատ
չարիք հասուցին Հայ իշխաններուն, և ամեն
տեսակ նախատինք կ'ընէին ազգին. ասոնք պատճա-
ռաւ Գագիկ, Բագրատունեաց վերջի թագաւո-
րը, Կեսարիոյ յոյն մետրապոլիտը սպանեց.
Թէպէտ և ինքն ալ սպանուեցաւ: Այս Մարկոս
անունով մետրապոլիտն ուզելով զՀայերը նա-
խատել՝ իր շան անունը Արմէն գրած էր. ասոր բանն
լսած ըլլալով Գագիկ՝ առթի մը կ'տպասէր ասոնց
նախատանաց վրէժն հանելու, ուստի օր մը քա-
հի մը ծառաներով մետրապոլիտին գնաց, և երբոր
դեռ սեղանի վայ էին՝ ազաչէց Գագիկ մետրա-
պոլտին որ շունը կանչէ: Երբոր անիկայ նեղը
մնալով շունը կանչեց Արմէն անուանելով. հար-
ցուց Գագիկ ասոնց անուանադրութեան պատճա-
ռը. մետրապոլիտն ալ ըսաւ. « Որովհետև դեռ
պզտիկ է՝ անոր համար Արմէն կ'ըսեն »: Մեկէն
աչք ըրաւ Գագիկ ծառաներուն. շունը և մե-

20. Գագիկ ինչ կերպով Մարկոս Յունայ
մետրապոլիտէն ազգերնուս ըրած վրէժը առաւ.

արապոլիտն ալ բռնեցին՝ պարիսպ մը մէջ դրին և
սկսան շունը ծեծել. ան ալ կատաղութենէն
գլուխը կը խածնէր, որով երկուքն ալ մեռան
պարկին մէջ. իսկ Գագիկ եղաւ գնաց անկէ:
Յայնք Մարկոսին աս սեռակ նախատական մա-
հուանը վայ երաւամբ կառազած՝ սասպիկ ոխ
կապեցին Գագկայ վայ ու եռակ էին զինքը
սպանելու: Իրաւ, Հայրենասէր մարդու մը
համար ծանր բան է իր ազգին նախատանացը
գիմանալ, բայց Գագկայ հայրենասիրութիւնը
արգար վրէժխնդրութեան չափը անցուց, և
ըրած անգթութիւնը ոչ երբեք կ'արգարանայ:

21. Անգամ մը Գագիկ Տարսոնի կոմսերէն իր
քաղաքը պիղծ գառնալով, երբոր ձմեռան կի-
ղնասուռ բերդին կողմերը հասաւ, քովի մարգիկը
հեռուն ձգեց ու ինքը երեք հոգւով գէպ 'ի ա-
մրոցին կողմերը գնաց զբօսանքի համար: Բերդին
աէրերը որ որդիք Մանուէլայ կ'ըսուէին՝ շատ
մը մարդիկ դարանի դրին, իրենք եկան Գագկայ
երկրպագութեան ըրին, ու մեծ յարգութեամբ
ընդունեցան զինքը. ան միջոցին գարանամուա-
ծները դուրս վազելով բռնեցին զԳագիկը ու
չղթայի զարկած Բերդը տարին. իսկ քովի երեք
հոգին առին գանելով փախան գնացին ուրիշ
Հայ իշխաններու իմացուցին. անոնք ալ եկան ու
սկսան բերդին հետ պատերազմիլ. բայց չկրնա-
լով ինսա մը հասցընել անառիկ ըլլալուն համար՝
յուսահատած եղան գնացին: Այն առեն Մանուա-
լեայ որդիքը զԳագիկը սասպիկ չարչարելով
սպանեցին, ու մարմինը պարսպին վրայ կախե-
ցին որ Հայերը տեսնեն: Զորս հինգ ամիս եղբը

21. Գագիկ ինչպէս բռնուեցաւ ու սպանուե-
ցաւ ուրիշ գիտելիք կայ Գագիկ Աբասեանին
ու Արծրունեաց Թագաւորական ցեղին վրայ.

Բանիկ անուանով Հայ մը գնաց գիշերանց գերեզմանէն ոսկերները հանելց, որ բերդին պարսպին տակը թաղուած էին, ու տարաւ Պիղոս Գագկայ չինել տուած վանքին մէջը թաղել։ Ասիա այսպէս մեռաւ այն Թագաւորը որ աշխարհքիս անուանի Թագաւորներէն մէկը պիտի ըլլար, և իր անմահական արգեամիքն յաւիտենական յիշատակները պիտի ունենար. և հիմա անունը հաղիւ Թագաւորաց մէջը յիշատակուելցաւ։ Մէկ վէսա Սարգիս մը և իրեն պէս քանի մը փառամոլ և ախտալից մարդիկ այսպիսի չարեաց պատճառ եղան, և Թոզուցին մեզի երենց ահաւոր մահանութեան պատուէրը ի խրատ և ի յանդիմանութիւն։

Ան տաճիները վերջացան նաև Գագիկ Աբասեանին, ու Աբծրունեաց Թագաւորութեան Շիւղերը, որով բոլորովին չինջուեցաւ Հայաստանի մէջէն Թագաւորութեան անունը (1070)։

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ռ Ո Ւ Բ Ի Ն Ե Ա Ն Ց

ԴԱՍ ԻԹ.

1. Ռուբինեանց Թագաւորութեան սկիզբն. — 2. Ռուբէն Ա։ Գոզ վասիլ. — 3. Կոստանդին Ա. — 4. Թորոս Պարսից և Սկիւթացւոց կը յաղթէ. — 5. Մանուէլայ որդւոց բռնութիւն. — 6. Լևոն Ա. և իր քաջութիւնքն — 7. Կոստանդին Պերփերոժէն։ Լևոնի փախուստն։ Անաբարզայի Հայոց քաղքութիւնն. — 8. Վահկայ ամրոցին առումն։ Լևոնի գերութիւնն. — 9. Թորոսի տեսած երազն։ Լևոնի մահը։

1. Բագրատունեաց ինկնալէն վերջը երեսուն տարի անիշխանութիւն ըլլալով այնպիսի ազետալի խեղճութեան մէջ մնաց Հայաստան որ հայրենասէր մարդուն աչքերն արտասուքը չդադրիր մինչև որ առնէ գէթ Ռուբինեանց իշխանութեան կանգնուիլը, որ թէպէտ և ընդարձակութեանն ու զօրութեանը նայելով պզտիկ էր, բայց ըստ քաջութեան, ըստ բարեպաշտութեան և ըստ խոհեմութեան մեծ էր, մանաւանդ այնպիսի գարերու մէջ որ ամեն կողմանէ թշնամիք զօրացած, ու ազգին նեղքերն և արտաքին ուժը սկսրացած էին (1080)։

1. Բագրատունեաց Թագաւորութեան ինկնալէն ետքը ազգերնիս ինչ վիճակ ունեցաւ.

2. Ռուբէն Ա. Գագիկ ազգականներէն մէկը, որ անոր բռնութեամբ առնելը քօղն էր, Կիլիկիա փախչելով, հոն գտնուած Հայոց իր կառավարչութիւնովը ու քաջութեամբը սիրելի եղաւ. քովի կարճներըն շատցուց ու սկսաւ քանի մը պզտի քաղաքներու ու բերդերու տիրել. շատ անգամ Յունաց ալ յաղթեց, ու Կիլիկիոյ մէջ գտնուած Հայոց իշխեց: Ռուբենին օգնական ու գործակից եղաւ Վասիլ անունով քաջ ու հնարագէտ իշխանը որ յանկարծ յանկարծ Թշնամեաց վրայ յարձակելով շատ ճնշած կը հալածներն անոնց. ան պատճառաւ անունն ալ Գող Վասիլ դրեր էին: Կիլիկիոյ Հայերը թէպէտ և իրենց ազգասէր իշխանին առաջնորդութեամբը հանգիստ ու գոհ էին, բայց բուն Հայաստանի բնակիչները շատ նեղութիւն կը քաշէին Պարսիկ գործակալներուն ձեռքէն, մինչև որ Մելիք Շահ զՅոյները հալածեց Հայաստանէն ու ինքը տիրեց. և լսելով որ Պարսից գործակալներն զՀայերը կը նեղեն՝ ատոնց հրաման հանեց որ քաղցրութեամբ վարուին Հայոց հետ. ասով խաղաղ մնաց Հայաստան մինչև անոր մահը:

3. Ան միջոցներուն մեռաւ Ռուբէն Ա. տասներկուերորդ տարի խելքով, արիութեամբ, հայրապետութեամբ ազգը կառավարելէն ետքը: Կոստանդին Ա. իր հօրը տեղը յաջորդեց. նոյնպէս անուանի եղաւ ընսիր բարեմասնութիւններովը, մանաւանդ զգուշաւորութեամբն, մեծանձնութեամբն և պատերազմական հմտութեամբն. որով Յոյներէն պատերազ-

2. Ո՞վ են Ռուբէն Ա. ու Գող Վասիլ ու ինչ գիտելիք կայ Մելիք Շահին վրայ.

3. Ո՛վ յաջորդեց Ռուբէն Ան ու Կոստանդին ինչ օգնութիւն ըրաւ Խաչակրաց.

մով շատ տեղեր առաւ ու տերութիւնը ընդարձակեց: Այսր առնը Լատինացիք հանեցին առաջին խաչակիր զօրքը Կոփրեստոսին առաջնորդութեամբը. ատոնք երբոր Անտիոքը պաշարեր էին՝ պաշարեալին ընծայ ու սով ինկաւ բանակին մէջ. Կոստանդին ուրիշ Հայ իշխաններու հետ մեկտեղ առատ պաշար զրկեց անոնց, որով զրացած՝ Անտիոքը առին ու Կոստանդինն շատ ազնիւ ընծաներով ապահովութեան պատիւ զրկեցին: Կոստանդին ատանկ լաւ կերպով հինգ տարի իշխեցէն ետքը մեռաւ, և իրեն յաջորդեց Թորոս որդին (1099):

4. Թորոս շատ քաջութիւններով ու բարեկարգութիւններով իր անունը պայծառացուց, շատ անգամ Յունաց յաղթեց ու Անտիոքամարտ քաղաքն ալ առաւ: Այսր առնը Պարսիկներէն համար բազմութեամբ Կիլիկիոյ վրայ եկան, ու շատ չարիք հասցնելէն ետքը Թորոսէն հալածուեցան. նոյնպէս նաև Գող Վասիլ, որ գետի տարբր, երկար անգամ Պարսից դէմ մեծ յաղթութիւն ըրաւ: Հազիւ թէ Պարսիկք Կիլիկիայէն հալածուեցան՝ անթիւ զօրքով Սկիւթացիք լեցուեցան հոն: Թորոս տեսնելով որ չկրնար միայնակ դէմ դնել, օգնութիւն կանչեց Տիգրան և Աղուանաց Հայ իշխանները: Պատերազմը սաստիկ ըլլալով, քաջութեամբ պատերազմելու առեն երկուքն ալ մեռան. ան առեն Լեւոն Թորոսին եղբայրը երեսը խաչակնքեց ու զԱստուած օգնութիւն կանչելով մտաւ Թշնամեաց մէջ, ու այնպես քաջութեամբ սկսաւ կռուիլ որ հազարաւոր մարդ սպաննեց ու Թշնամիները հալածեց:

4. Թորոս ինչպես Պարսից յաղթեց ու Սկիւթացիքը Հայաստանէն հալածեց.

5. Այն միջոցներուն Թորոսի ու Մանուելայ երեք որդւոցը մեջ թշնամութիւն մը ծագեցաւ. ուստի Թորոս զօրք ժողվեց, վրանին պատերազմի ելաւ. բայց տեսնելով որ անառիկ է բերդերնին, անոր համար դիշեր առեն դարանի դրաւ շատ մը կալեշ մարդիկ բերդին քովերը, ու ինքը հեռացաւ գնաց: Առաւօտուն տեսան Մանուելայ որդիքը որ Թորոս հոն չէ, կարծեցին թէ յոյս ահատած էլեր գնացեր է. ուստի բերդին դուռները բացին ու սկսան համարձակ դուրս ներս մտնել ու ելլել. և ահա յանկարծ Թորոսին դարան գրած մարդիկը վրանին վազելով բոլորն ալ ետ առաւ. այնչափ նեղը ձգեց Լատինացւոց իշխանները, ու մանաւանդ կերպով Անտիոքայ կոմսը, որ միաբանեցան ու շատ պատանդներ և ընծաներ տուին, ետ գարձնելով իրեն պատանդ տուած որդին:

7. Լևոնին քաջութեան համբաւը հասնելով Կոստանդին Պերփերոժենին կայսեր ականջը, ուղեց որ ինքը անձամբ ելլէ ու Լևոնը ընկճէ, Լևոն երբոր իմացաւ Յունաց մեծամեծ պատրաստութիւնները, ազգին կառավարութիւնը ձգեց ու գնաց ամուր և դժուարամատոյց լեռները պահպանեցաւ իր ընտանիքովին: Կայսրը Լևոնին եաւէն մարդ ղրկեց որ երթան զինքը պաշարեն, ու ան միջոցին ինքը այլևայլ քաղաքները տիրեց. ատոնց մէջ Անարզաբան առնելու համար շատ նեղութիւն քաշեց ու անբաւ մարդ կորնցուց. վասն զի քաղաքացիքն, որ ըստ մեծ մասին Հայ էին, պատերազմեցան պաշտպողաց հետ ու Յունաց բանակը յետ դարձուցին: Կայսրը

7. Լևոն ինչպէս Հայաստանէն փախաւ, ու Անարզաբայի բնակիչքը ինչ քաջութիւններ ըրին Յունաց զօրաց գէմ.

քաղաքներ, որոնք Յոյներէն Թորոսի ձեռքէն յափշտակեր էին. այնչափ անունը մեծցաւ որ ամենքը կը դողային իրմէ, և նոր Աֆթահակ կ'ըսէին: Անտիոքայ կոմսը նախանձելով վրան, ու միանգամայն գիտնալով որ չկրնար բանուածքութեամբ յաղթել Լևոնին՝ սկսաւ բարեկամութիւն ձեացընել. օր մը զինքը կոչունքի հրաւիրեց ու վերջը բռնեց բանտ դրաւ. Լևոն նեղը մտած՝ շատ գրամ, երիվար, քաղաք, իր որդիքներն ալ պատանդ տալով ազատեցաւ. ու բանտէն ելլելուն պէս նորէն զօրք ժողվեց ու տուած քաղաքներուն վրայ վազելով բոլորն ալ ետ առաւ. այնչափ նեղը ձգեց Լատինացւոց իշխանները, ու մանաւանդ կերպով Անտիոքայ կոմսը, որ միաբանեցան ու շատ պատանդներ և ընծաներ տուին, ետ գարձնելով իրեն պատանդ տուած որդին:

7. Լևոնին քաջութեան համբաւը հասնելով Կոստանդին Պերփերոժենին կայսեր ականջը, ուղեց որ ինքը անձամբ ելլէ ու Լևոնը ընկճէ, Լևոն երբոր իմացաւ Յունաց մեծամեծ պատրաստութիւնները, ազգին կառավարութիւնը ձգեց ու գնաց ամուր և դժուարամատոյց լեռները պահպանեցաւ իր ընտանիքովին: Կայսրը Լևոնին եաւէն մարդ ղրկեց որ երթան զինքը պաշարեն, ու ան միջոցին ինքը այլևայլ քաղաքները տիրեց. ատոնց մէջ Անարզաբան առնելու համար շատ նեղութիւն քաշեց ու անբաւ մարդ կորնցուց. վասն զի քաղաքացիքն, որ ըստ մեծ մասին Հայ էին, պատերազմեցան պաշտպողաց հետ ու Յունաց բանակը յետ դարձուցին: Կայսրը

6. Լևոն Ա. [illegible] քաջութիւններ ըրաւ Յունաց գէմ ու [illegible] Անտիոքայ կոմսին ձեռքէն ազատեցաւ:

5. Թորոս [illegible] վարպետութեամբ Մանուելայ որդիքը բռնեց ու բերդերնուն ալ տիրեց.

րը ասէլի մեծ պատրաստութեամբ նորէն պատրաստեց, բայց քաղաքացիքն ներսէն ամենայն հնարք կ՚ընէին անոնց մէքենաները այրելու ու ջրերնիք ձնասելու։ Երեսունըեօթը օր պաշարելէն եաքը վերջապես պարսպին մէկ կողմը փլուցին, ու Յոյնք կատաղաբար սկսան ներս վազել, բայց քաղաքացիք ասէլի կատղելով՝ սոսկալի արագութեամբ ու քաջութեամբ կը պատերազմէին, որով բերդատոր մարդիկ մեռուցին Յոյներէն. մինչև նաև կանայք ալ ամեն տեսակ կարասի և այրելու նիւթեր կը նետէին պատուհաններէն, որով շատ մարդ սպանեցին։ Ասոնք ընելէն վերջը՝ Յունաց բազմութիւնը ձգեցին, ու քաղաքը կայսեր թողլով իրենք գնացին։ Եթէ Ախշահունաց տէրութեան ինկնալէն մինչև վերջը տեսուած ըլլար մեր ազգին մէջ սա միաբանութիւնը, սա ամենահարկաւոր առաքինութիւնը, տարակոյս չկայ որ միշտ կանգուն ու զօրաւոր կը մնար։

8. Պերպեռուժէն Անարզաբան առնելէն եաև գնաց Վահկայ ամրոցին վրայ որ ան ատենը Ռուբինեանց մայրաքաղաքն էր. ասոր քաղաքապետն էր Ռուբինեանց ցեղէն Կոստանդին անունով կարեւոր մը, որ նոյնպէս շատ մարդ Յարգեց ու նեղը ձգեց Յոյները. բայց վերջը երբոր ամրոցը առնուելցաւ, զինքն ալ բռնեց կայսրը ու շղթայի զարկած Կոստանդնուպոլիս ղրկեց։ Ճամբան նաւով երթալու ատեն՝ գիշեր մը շղթաները կոտրեց, բոլոր պահապանները Յարգեց, ինքն ալ ցամաքը ելաւ. բայց եաքը քանի մը մարդկանց մատնութեամբ նորէն բռնուելցաւ։ Կայսրը բոլոր Կիլիկիոյ տիրե-

8. Պերպեռուժէն Վահկայ ամրոցը ինչպէս առաւ. ու զԼևոն ինչպէս բռնեց.

լէն եաքը՝ Լևոնն ալ իր ընտանիքովին բռնեց ու շղթայի զարկած Կոստանդնուպոլիս տարաւ ու բանտը դրաւ. ուր տարի մը ձգելէն եաքը՝ ուրիշներու աղաչանքովին բանտէն հանեց ու հանդիսաւ կը պահէր։

9. Ատեն անցնելէն եաքը օր մը Թագաւորը բաղնիք գնացեր էր. Ռուբէն Լևոնի որդին հոն տեղի քարէ աւազանը ջրով լեցուն՝ Թեթև բանի մը պէս բռնած՝ մէկ շեղով Թագաւորին առջևը բերաւ. ամենքը զարմացան սա բանիս վրայ ու սկսան դովել Ռուբէնին ուժը, բայց վերջը ոմանք վրան նախանձելով Թագաւորը յորդորեցին որ խեղդէին աչքերը խոյրցընէ, որ ցաւին չդիմանալով քիչ առնէն մեռաւ։ Կայսրը նորէն բանտ դրաւ Լևոնը որգուշ հետ. հոն Թորոս երազ մը տեսաւ, ուրիշ մը Մելիթարուհեցան երկուքն ալ, և երազը սա էր. փառաւոր մարդ մը տեսաւ որ եկեր իրեն հայ մը կուտար՝ վրան ձուկ դրած. Թորոս առաւ ան հացը՝ Հօրը տուաւ, բայց անկից չի կերաւ։ Երբոր առաւօտ եղաւ՝ պատմեց հօրը տեսած երազը, ան ալ ըսաւ. «Հացը կամ նիշանակը կը նշանակէ Թէ նորէն պիտի տիրես դուն բոլոր մեր կորսնցուցած երկիրներուն. իսկ ձուկը կը նշանակէ Թէ ծովուս ալ պիտի տիրես. ասանկ պիտի ըլլայ, բայց ես պիտի չտեսնեմ»։ Երկրորդ անգամ բանտ դրուեցին եաքը՝ Լևոն տարի մը չափ տպրեցաւ ու մեռաւ. եաքը կայսրն ալ Թորոսը բանտէն աղաչեց ու լաւ աչքով կը նայէր վրան։ Լևոնին առջև քաջութեան գործերը որչափ որ գովելի ու զարմանալի են, մեզագրութենէ ազատ չէ վերջի

9. Կոստանդնուպոլիս ինչ գէպքեր անցաւ Լևոնի գլխէն. ինչ է Թորոսին տեսած երազը ու Լևոն ինչպէս մեռաւ.

գործը՝ որ հարիւրաւոր ժամանակ՝ կառավարութիւնը ու աղգը ձգեց քաշուելուս. որ եթէ ինքը բոլոր ուժովը դէմ գնելու ըլլար Թշնամւոյն՝ չէր կրնար Թշնամին այնչափ մեծ հասցընել աշխարհքին. պարտական էր նաև իբրև հայր հաւարակաց իր կեանքը զոհելով՝ ժողովրդեան փրկութիւնը հոգալ և տէրութեան վիճակը ապահովցընել (1142):

ԴԱՍ Ի.

1. Թորոսի Կ.Պոլսէն փախչիլն և Հայոց տէրութեան ձևանալը. — 2. Իր յաղթութիւնն Անդրոնիկոսի դէմ. — 3. Սահմանէ եղբօրը մահուան վրէժխնդրութիւնն և իր մահը. — 4. Մլէհ և իր մահը. — 5. Ռուբէն Բ. Հեթում Լամբրոնի իշխանը: Ռուբինի գերութիւնն, ազատիլը և մահը:

1. Յովհաննէս Պերփերուժէն կայսեր առնը ամենուն սիրելի ըլլալով Թորոս իր զարմանալի կառավարութիւններովն, երբոր Կիւ Մանուէլ Յովհաննէսին տեղը յաջորդեց, Թորոս միտքը դրաւ որ Կոստանդնուպոլսէն փախչի ու գայ ազգը գերութենէն ազատէ. ուստի ծածուկ իբրև վաճառական եկաւ Պօլսէն Անտիոք երթալու համար ու անկէ փախաւ Կիլիկիա. հոն ինքզինքը քահանայի մը յայտնեց՝ Թէ Լևոնի որդին է. քահանան երբոր ուրիշներէ ալ ստուգեց ասիքան՝ ուրախութեամբ առաւ զինքը իր տունը տարաւ, ու հոն ամենայն պատուով կը նայէր, միանգամայն իմացուց Հայոց մեծամեծ

1. Թորոս ինչպէս Կ. Պոլսէն փախաւ ու ինչպէս սկսաւ նորէն Հայոց տէրութիւն մը ձեւացնել

նէրուն, որ Յունաց բռնութիւններէն ձանձրացած՝ կ'ուզէին աշխի ազատութիւնին ձեռք ձգել: Կամաց կամաց Թորոսին գալը ամեն տեղ լսացուելով՝ տասը հազարի չափ մարդիկ քովը ժողովուեցան, ու իրեն առաջնորդութեամբն վազեցին Անարզաբա, Ատանա ու Վահկայ բերդին վրայ, և ամենուն ալ տիրեցին՝ Յոյները հալածելով. մանաւ Թորոս Կիլիկիոյ Հայոց հաւանութեամբն իշխեց ազգին վրայ, ու դրեթէ բոլոր Յոյները հալածեց իր տերութենէն:

2. Կիւ Մանուէլ կայսրը Թորոսին ըրածներուն վրայ նեղացած՝ մէկէն հրաման տուաւ Անդրոնիկոս զօրավարին որ շատ զօրքով Կիլիկիա երթայ, Թորոսը բանէ ու երկրին բոլոր բնակիչները Թրէ անցընէ: Իսկ Թորոս իր բնական լաւութեամբը ու գիտնալով միանգամայն պատերազմին դէշ հետևանքները, դեսպան ղրկեց Անդրոնիկոսին՝ խնդրելով Թէ ինքը կայսեր հրամանին և կամացը յօժարութեամբ կը հնազանդի՝ եթէ կայսրն արդարութեամբ կառավարէ երկիրը: Անդրոնիկոս գոռոզութեամբ պատասխան տուաւ. « Կայսեր հրամանը և արդարութիւնը ան է որ զքեզ ան չղթայով կապեն ու Կ. Պոլիս տանին՝ որով քու հայրդ Լևոն կապուեցաւ »: Թորոս հնարագէտ ու բարկամիտ ըլլալով ձայն չհանեց, ունեցած հետևակ զօրքը տարաւ կիրճերուն մէջ գարանի դրաւ, ուսկից որ Յոյները ստիպուած էին անցնելու, և ինքը ձիաւոր զօրքով ուրիչ ճամբով մը Յունաց եանն անցաւ: Երբոր Հայք զՅոյները ամեն կողմանէ պաշարեցին՝ մեծ ջարդ մը տալէն ետքը

2. Թորոս ինչպէս իր հնարագիտութեամբն Անդրոնիկոսին յաղթեց ու ինչ կերպով Յունաց բռնած գերի իշխանները ետ դարձուց.

Յունաց իշխաններէն շատ մարդ գերի բռնեցին։ Կայսրը սաստիկ տրտմեցաւ այնչափ իշխանաց գերի բռնուելուն վրայ. հրաման ղրկեց Անդրոնիկոսին որ գրամով դնէ գերի իշխանները. երբոր գեսպանները լսեցուցին Թորոսին կայսեր կամքը, պատասխան տուաւ. « Կը զարմանամ որ այսչափ յարգի են եղեր կայսեր դիմացը իմ գերիներս, որ ես առանց արեան ու սակաւ աշխատութեամբ բռնեցի. իմ առջիս գրամ մ՚ալ չեն արժեր. բայց երբոր կայսեր պիտանի են՝ Թող ինչ որ կ՚ուզէ վճարէ ու առնէ »։ Դեսպանները գերիներուն նախատինք չընելու համար անհամար գրամ տուին ու եա առին. բայց Թորոս վեհանձնութեամբ ան առած սակը ղրկեցուց բաժնեց գեսպանաց առջևը. երբոր անոնք զարմացան՝ ըսաւ Թորոս. « Կամաւ երբ որ նորէն ձեր իշխանները քաջութեամբ բռնելով իմ առջևս բերեն »։ Եւ յիրաւի, քանի մը տարի ետքը նորէն պատերազմ բացուելով Թորոսի և Յունաց մէջ, առջինին պէս Յոյներէն շատ իշխաններ գերի ինկան, և Թորոս առջինին պէս ծախեց զիրենք, որով առժամանակ մի հաշտութիւն եղաւ Հայոց և Յունաց մէջ։

3. Քիչ մ՚ատենէն նորէն թշնամութիւն ծագեցաւ՝ Թորոսին Սեբաստիա եղբօրը պատճառաւ. վասն զի ասիկայ ապստամբելով Թորոսէն՝ ինքնագլուխ սկսաւ իշխել, և շատ մը սրիկաներ գլուխը ժողվելով Յունաց մեծամեծ պատուհաս ետուց. անոնք հետը թշնամանալով դարանի մտան, բռնեցին զինքն ու եռացեալ ջրի մէջ ձգանեցին։ Սաստիկ տրտմեցաւ Թորոս, ու

3. Թորոս իրեն Սեբաստիա եղբօրը մահուան վրէժը առնելու համար ինչ ըրաւ ու ինչպէս մեռաւ.

սուգ մեռաւ եղբօրը մահուանը համար. բայց վերջը ուզելով Յոյներէն վրէժը առնել՝ շատ չարչի հասուց անոնց, և ձեռքը ինկածներուն քիթը ու ականջին կտրելով կոստանդնուպոլիս կը ղրկէր, ինչպէս որ ան առեներէն սովորական անգթութիւն էր շատ տեղ ասպետիժ տալ գերիներու ու չարագործ մարդկանց։ Կիւ Մանուէլ կայսրը անձամբ և ահեղ պատրաստութեամբ Թորոսին վրայ եկաւ. Թորոս տեսնելով որ գէմ պիտի չկարենայ դնել անոր զօրաց բազմութեանը, հաշտութիւն խօսեցաւ կայսեր հետ ու բարեկամութեամբ քովը դնաց, ու շատ սիրով իրարու հետ տեսնուեցան։ Այսպէս Թորոս իշխան խելքով քաջութեամբ և հայրաբար քաջնը չորս տարի ազգը կառավարելէն ետքը մեռաւ (1167)։

4. Թորոսին մեռնելէն անմիջապէս ետքը ազգին մէջ խռովութիւն ինկաւ՝ անոր Մլեհ եղբօրը պատճառաւ. վասն զի Թորոս պզտի որդի մը ունէր՝ որուն խնամակալ դրեր էր մեռնելու առեները Թովմաս Պայլ անունով իր անունը. սա բանս իմանալով Մլեհ, որ արդէն ապստամբած էր, Բերիոյ ամիրային շատ զօրք առած եկաւ Կիլիկիոյ վրայ. առջի անգամուն Կիլիկիոյ մէջ ամեն տեղ խռովութիւն ձգելէն ետքը՝ գործողութիւն մը չկրցաւ ընել. ուստի գնաց Բերիոյ ամիրային նորէն շատ մը զօրք առաւ ու եկաւ Թովմաս Պայլին վրայ։ Իշխանները տեսնելով որ սա գործողութեան ծայրը գէշ պիտի երթայ, միաբանեցան և կանչեցին Մլեհը իրենց իշխան գրին Թորոսին տեղը. բայց անիկայ մեկէն ինքզինքը զեղուեցաւ ու ան-

4. Մլեհ ինչպէս իշխան եղաւ Կիլիկիոյ ու ինչ գիտեցիք կայ Լուբէն Սեբաստիային որդւոյն վրայ.

կարգուԹեան առաջ, որով զօրքն ալ ձանձրացան ու սպանեցին զինքը՝ հինգ տարի իշխելէն ետև։ Որովհետև Մլեհ որդի չունէր, անոր համար Ռուբենը կանչեցին, որ Աաեփանէին որդին էր։ Ասիկա իր քաղցր բնաւորուԹեամբը ամենուն սիրելի եղաւ ու բոլոր մերձակայ և օտար աղգաց առջև ալ մեծ անուն հանեց (1173)։

5. Անոսի պատճառի մը համար մեծ ԹշնամուԹիւն ծագեցաւ Ռուբէն երկրորդին ու Լամբրոնի Հեթում իշխանին հետ. վասն զի Մանուէլ կայսեր մեռնելէն ետքը նորէն Թշնամացան Յոյները Հայոց հետ. Ռուբէն ալ Տարսոնի վրայ յարձակելով, որ Յունաց ձեռքն էր, առաւ։ Հեթում ասոր բանս իրեն մեծ նախատինք համարեցաւ, որովհետև Յունաց բարեկամ էր, կայսրն ալ իրեն յանձնած էր Տարսոն գաւառին պահպանուԹիւնը։ Երբոր երկու կողմէն ալ պատերազմ բացուեցաւ, Հեթում նեղը մտնելով օգնուԹեան կանչեց Անտիոքայ Պեմոնդ կոմսը. բայց որովհետև ան ալ կը վախնար Ռուբենէն, խաղաղուԹեամբ բարեկամաբար կոչունքի հրաւիրեց զՌուբենը, և բռնեց բանտ դրաւ։ Ռուբենին եղբայրը Լևոն մեկէն զօրք ժողվեց ու Լամբրոն բերդին վրայ երթալով սաստիկ նեղը ձգեց Հեթումը, որ ձարը հատած հաշտուԹիւն խօսեցաւ. վերջը Լևոն շատ ընծաներ տալով Պեմոնդին՝ Ռուբենին ալ ազատեց ու բերաւ նորէն աԹոռը նստեցուց։ Այս դէպքերիկ և նախանձելի առաքինուԹիւնները Լևոնին վրայ տեսնուելով, ան տեսնէն յոյս մը տուին որ տեսնով ազգին ուրիշ մեծամեծ բարիք ալ պիտի ընէր։ Ռուբէն

5. Ի՞նչէն ԹշնամուԹիւն ծագեցաւ Ռուբէն Բին ու Լամբրոնի Հեթում իշխանին մէջ ու ի՞նչ վերջ ունեցաւ.

Բ գովելի կերպով տասնըմէկ տարի ազգը կառավարեցէն ետքը՝ Դրազարկ վանքը քաշուեցաւ, ուր հոն քիչ մը տեսնէն սրբուԹեամբ մեռաւ, իբրեն յաջորդ Թողլով Լևոն եղբայրը (1184).

ԴԱՍ ԼԱ.

1. Լևոն Բ. — 2. Փրեդերիկոս կայսեր օգնելը. — 3. Թագաւոր օծուիլը. — 4. Լևոնի բարեպաշտուԹիւն, Քայքաւուզի հետ ըրած պատերազմն. — 5. Բերիոյ ամիրային յաղԹուիլն. — 6. Հայոց Լատինաց հետ Թշնամանալն. — 7. Զապէլ Թագուհի. — 8. Հեթում Ա. — 9. Կոստանդնի և Հեթմոյ պատերազմունքն. — 10. Մանգոյ Խանին հաշտուԹիւնն։ Փնտուխատոր եգիպտոսի ամիրային պատերազմն, Թորոսի մահն և Լևոնի գերուԹիւնն. — 11. Լևոնի գերուԹենէ ազատիլը։ Հեթմոյ մահը։

1. Լևոն Բ աղգին կառավարուԹիւնը ձեռք առնելով՝ սկսաւ ցուցընել իր քաջուԹեան ոգին ու բարեպաշտուԹիւնը։ Իրեն առջի յաղԹուԹիւնը եղաւ Իկոնիոյ Ռոստոմ ամիրային դէմ, որ Լևոնին քաջուԹեանը նախանձելով՝ վրան պատերազմի ելեր էր. բայց գեռ պատերազմը չսկսած՝ յանկարծակի մեռաւ Ռոստոմ, որով զօրքն ալ չփոԹած սկսան փախչիլ։ Լևոն բոլորովին հաչածեց զիրենք իր երկրէն, ու շատ հարստուԹիւն ժողվեց անոնց բանակէն։

Եպքը վազեց ուրիշ տեղերու վրայ, եօթանասունհինգ բերդի տիրեց։ Սիս քաղաքը գրեԹե բռնորովին նուաճեց, հիւանդանոցներ ուրիշ

1. Լևոն Բ. ինչ քաջուԹիւններ ու բարեկարգուԹիւններ ըրաւ Հայաստանի մէ.

չատ չէնքեր չունէր կարօտ մարդկանց համար։ Կրօնական պաշտամանց ալ չատ ջերմեռանդ էր, մանաւանդ սուրբ Աստուածածնայ. որով Աստուած ալ իր ամեն բանը կը յաջողէր։

2. Լէոնին իշխանութեան երկրորդ տարին Եուսուֆ Սալահատտին սաստիկ զօրանալով Երուսաղէմը առաւ Լատինացւոց ձեռքէն՝ երկայն ու արիւնահեղ պատերազմներ ընելէնետքը։ Երբոր աս բանս իմացուեցաւ Եւրոպա, Փրեդերիկոս Գերմանացւոց կայսրը և ուրիշ չատ ազգութիւններ միացած՝ անհամար զօրքով նոր վազեցին Երուսաղէմայ վրայ, և Իկոնիոյ տիրեցին. բայց պաշարմին ընթացքովը Փրեդերիկոս թագը գրեց Լէոնին ու ինդրեց որ իրենց օգնէ. Լէոն ոչ միայն առատ պաշար զրկեց իրենց, այլ նաև չատ ազնիւ ընծաներ, ու առանձին թղթով մ'ալ կ'իմացընէր իր պատրաստականութիւնը ամեն տեսակ օգնութիւն ընելու, նաև զիրենք ընդունելու յօժարութիւնը։ Փրեդերիկոս չատ հաճեցաւ Հայոց աս ատենաւոր հիւրասիրութեանը վրայ և խոստացաւ որ Լէոնը թագաւորեցընէ երբոր ինքը Եւրոպա դառնայ։ Բայց դժբաղդաբար երբոր Սելեկիոյ գետէն կ'անցնէր՝ խղդուեցաւ. մնացած Եւրոպացիք ալ առանց զօրագլխի մնալով չկրցան յաղթել Սալահատտինին, ու սրտերնին կոտրած դարձան Եւրոպա։

3. Լէոն տեսնելով իրեն գործոց յաջողութիւնը՝ դեսպան ղրկեց Հռոմ Կելեստինոս պապին և Հենրիկոս Ձ. Գերմանացւոց կայսեր,

2. Լէոն քանի օգնութիւն ըրաւ Փրեդերիկոսի։

3. Լէոն ինչ պարգև ընդունեցաւ Կելեստինոս պապէն ու Հենրիկոս Ձ-էն, ու իրեն թագադրութիւնը ինչ հանգէս եղաւ.

յիշեցընելով Փրեդերիկոսի խոստումնը։ Կայսրը և պապը սիրով ընդունեցան դեսպանները ու Փրեդերիկոսին խոստումնը կատարեցին. պապը փառաւոր թագ մը ղրկեց Սոդունեսիոյ Կանրատոս արքեպիսկոպոսին ձեռքով, Հենրիկոս ալ փառաւոր դրօշ մը ղրկեց՝ վրան առիւծ նկարած։ Երբոր հասաւ եպիսկոպոսը Կիլիկիա, թագաւորն ու կաթուղիկոսը հրաման տուին ամեն տեղ որ գան ազգին մեծերը Սիս ժողովելու, եպիսկոպոսներ, վանահայրներ, իշխաններ, զօրավարներ և ուրիշ չատ երևելի մարդիկ. և փառաւոր հանդիսով կատարուեցաւ թագադրութիւնը Գրիգոր Ապիրատ ըսուած կաթուղիկոսին ձեռքովը՝ Սսոյ սուրբ Սոփիա եկեղեցւոյն մէջ (1198)։

4. Չագարացւոց ամիրապետը և Յոնաց Ալէքս կայսրը ըսելով Լէոնին թագաւորելը՝ ուրախացան, և իրենց ուրախութեան նշան, ամիրապետը չատ ընծաներով դեսպան ղրկեց, Ալէքս ալ մեծագին թագ մը։ Լէոն աս ամեն յաջողութիւնները տեսնելով ամենևին իրեն քրիստոնէական ու թագաւորական պարտքերն չմոռցաւ, այլ մանաւանդ չատ բարեպաշտական գործեր ալ ըրաւ. զամենքը արդարութեամբ, քաղցրութեամբ ու ողորմածութեամբ կը խնամէր. իսկ օտար թշնամիները օրէ օր նահանջեն կ'ասէլցընէին և կ'ուզէին իրեն ձեռք հասցընել։ Աստոնց գլխաւորներէն մէկն եղաւ Իկոնիոյ Քայքաւուզ ամիրան, որ լսելով թէ Լէոն Լատինացւոց հետ բարեկամութիւն ըրեր է, ու ամենէն պատիւ գտեր է, չատ զօրքով

4. Լէոն ուրիշ ինչ յաջողութիւններ ունեցաւ ու Քայքաւուզի հետ ըրած պատերազմը ո՞րն է.

Լևոնին վրայ վազեց։ Լևոնի զօրաց մէկ մասը իրենց յանգգնութեանը համար յաղթուեցան. բայց Լևոն փոխանակ չհոգնելու մէկէն ձեացած զօրքովը վազեց ամիրային երկիրները ու սկսաւ տակն ու վրայ ընել. Ֆայքասուզ իսկոյն ձգեց Կիլիկիան ու Իկոնիա գարձաւ, և եղածին վրայ սաստիկ յուսալով՝ հաշտութիւն խօսեցաւ Լևոնին հետ, և առած երկիրներն ու գերիները ետ տուաւ, ինչպէս նաև Լևոն իր առածները։

5. Լևոնին երկրորդ նախանձողը եղաւ Իկոնիոյ ամիրան, որ անհամար զօրքով Կիլիկիոյ սահմանները գալով Զաակի մէջոցները, սպառնալեօք դեսպան զրկեց որ դայ իրեն հնազանդի, ապա թէ ոչ արիւնով կը լուամ, ըսաւ, երկիրդ և ուրախութեան ծնեդդ սրամութեան կը գարձնեմ։ Լևոն առաջուց իմանալով դեսպանները գալը, քանի մը իշխան զրկեց որ այլ և այլ ճամբաներէ առաջնորդելով ուշացընեն անոնց գալը, և ինքը շատ զօրքով յանկարծակի ամիրային զօրացը վրայ յարձակեցաւ. անոնք ալ անպատրաստ ըլլալով՝ չարաչար յաղթուեցան ու բոլոր բանակին ձգեցին փախան։ Լևոն գարձաւ Կիլիկիա հարուստ աւարներով, շատ վրանները ու գրօշներ ձեռք ձգած, ամենն ալ կարգով բանակի ձեով շարեց և իւրաքանչիւր վրանին գիմացը գրօշները տնկեց։ Երբոր ամեն բան պատրաստուեցաւ, դեսպաններն ալ հասան, ու ան բաները տեսնելով Լևոնին ոտքը ինկան որ գեթ կեանքերնուն խնայէ. Լևոն շատ պատուով վարուեցաւ հետերնին ու ետ ճամբեց զլուխք, ըսելով որ հիմա ես կը պահանջեմ

5. Լևոն ինչ յաղթութիւն ըրաւ նաև Իկոնիոյ ամիրային գէմ ու անոր դեսպաններուն հետ ինչպէս վարուեցաւ.

ամիրային ան հարկը որ ամիրան ինծմէ կը պահանջէր։

6. Լևոնին Թագաւորութեան վերջի տարիները մեծ Թշնամութիւն ինկաւ Հայոց և Լատինացւոց մէջ Անտիոքայ իշխանին պատճառաւ։ Վասն զի Անտիոքայ Պեմունդ կոմսը մեռնելէն շատ առաջ իրեն յաջորդ որոշեր էր Պալտին իր որդին, որ Լևոնին Ռուբէն եղբօրը աղջկան հետ կարգուած էր. բայց Պալտին կանուխ մեռնելով՝ հայրը իրեն ժառանգ որոշեց Պալտինին Ռուբէն անուամբ պզտիկ որդին, և ասոր համար երդում առաւ Անտիոքայ եպիսկոպոսներէն ու իշխաններէն։ Երբոր Պեմունդ մեռաւ, Ռուբէն իր Թոռը յաջորդեց անոր. ասոր բանիս վրայ նախանձելով Ճիւան Տրապօղոյ իշխանը՝ շատ զօրքով Անտիոքայ վրայ եկաւ, Ռուբէնը հալածեց ու Լատին իշխան մը դրաւ քաղաքապետ, որուն ձեռնտու եղան իշխաններն ու եպիսկոպոսները։ Լևոն ասոր բանիս սաստիկ նեղացաւ, բայց չուզեց պատերազմով առաջ տալ նիւ իր կամքը, այլ Իննովկենտիոս պապին Թուղթ գրեց որ ասոր բանս արդարութեամբ որոշէ. պապն ալ գաւառոր և իրաւարար գրաւ ասոր բանիս Պետրոս անուամբ կարդինալ մը որ արդէն ուրիշ անգամ Կիլիկիոյ կողմերը եկած ըլլալով գիտէր ան տեղի բաները. բայց կարդինալը Լատինացւոց կողմը բռնեց, որով անոնք ալ Հայոց գէմ գարձան. ասոր բանիս նեղանալով Լևոն բոլոր Կիլիկիոյ մէջ եղած Լատին իշխաններն իրենց քահանաներովը հալածեց հանեց Կիլիկիայէն, մէկ քանին ալ բռնելով բանտ գրաւ։ Անտիոքայ եպիսկոպոսները սոսկացին իշխան-

6. Հայերը Լատինացւոց հետ ինչու Թշնամացան. ու Լևոն ինչպէս մեռաւ.

ները որ նորէն Ռուբէնը ընդունին, անով հաշտութիւն եղաւ Լևոնի ու Տրապօլսոյ Ձիւան իշխանին հետ: Իսկ Լևոն երեսունևուերեք տարի Թագաւորելէն ետքը՝ գովելի մահուամբ մեռաւ, իրեն յաջորդ թողլով իր Զապէլ աղջիկը, որուն հետև արու զաւակ չունէր (1218):

7. Զապէլ Թագուհին տասնըվեց տարեկան ըլլալով՝ խնամակալ դրուեցաւ իրեն Կոստանդին իշխանը: Ռուբէն, որ նորէն Անտիոքէն հալածուեր էր, շատ մը մարդիկ գլուխը ժողվելով գնաց Զապէլին քանի մը քաղաքներուն տիրեց: Կոստանդին դէմ ելաւ, բանեց զինքը իրեն կուսակիցներուն մէկուէզ բանտ դրաւ, և հոն մեռաւ: Իսկ Զապէլը կարգեցին Անտիոքայ կոմսին՝ Փիլիպպոս անունով որդւոյն հետ, և զինքը Թագաւոր օծեցին Հայոց, երկուքմ առնելով առաջուց որ ազգային ծէսերու և սովորութեանց չխառնուի: Բայց Փիլիպպոս երկու տարիէն սկսաւ երդմանը դէմ ընել, անով ալ գոհ չըլլալով սկսաւ պալատին ազնիւ զարդերը Անտիոք կրել: Իշխաններուն ասոնց բանից նեղանալով բռնեցին բանտ դրին զինքը և ստիպեցին որ զրկած բաներնը ետ դարձնէ. ինքն ալ տարի մը բանտը կենալէն ետքը՝ սրտին ցաւէն մեռաւ: Եղբը Զապէլ ուրիշներուն յորդորելովը Կոստանդինն Հեթում որդւոյն հետ կարգուեցաւ, և անկայ օծուեցաւ Թագաւոր, որ Սրշակունեաց ցեղէն կարի՛ մ'էր, և Ռուբինեանց հետ ազգակցութիւն ընելով Թագաւորական ցեղէ կը համարուէր:

7. Զապէլին Թագուհի եղած միջոցը ինչ պատերազմ հանդիպեցաւ. Փիլիպպոս ինչպէս ըրաւ իր Թագաւորութիւնը ու ով է Հեթում:

8. Հեթում Ա. ցեղին ազնուականութեանը հետ նաև անարատ բարք և շատ գեղեցիկ յատկութիւններ ալ ունէր, որով Ռուբինեանց երևելի Թագաւորներուն մէկն եղաւ, օտար ազգաց ալ շատ սիրելի: Հեթումյ Թագաւորութեան առջի տարինեերը՝ շատ խաղաղ էր Կիլիկիա, և Կոստանդին իր հայրը շատ բարեկարգութիւնները ըրաւ, Թէպէտ և Հայաստան այլ և այլ օտար թշնամիներէ կը չարչարուէր: Նշանաւոր եղան Ձէլալէտտին բռնաւորը, ու Թաթարաց Զարմագան զօրավարը, որ Անին առնելով մեծ ջարդ ըրաւ անոր բնակչացը: Զարմագան երբոր մեռաւ, իրեն յաջորդեց զօրավարութեան մէջ Բաչու, որ նոյնպէս շատ մեծաս հասուց Հայոց: Հեթում տեսնելով որ Բաչու շատ կոտրածներ ընելով դէպ'ի Կիլիկիոյ վայ կուգայ, շատ ընծաներով մարդ ղրկեց ու անոր հպատակեցաւ. Բաչու երդմունքով գալինք դրաւ Հեթումյ հետ որ մեծաս մը չհասցընէ իրեն. այնպէս եղաւ գնաց: Երբոր Թաթարաց Ուխաթա խանը մեռաւ, Հեթում անոր յաջորդին Գիւուք խանին հետ ալ նոյն գաղնքը նորոգելով հաստատեց, անով Կիլիկիա նեղութիւն մը չի կրեց Թաթարներէն:

9. Երբոր Հեթում աս բաներուս զբաղած էր, իր քեռին Կոստանդին Լամբրոնի իշխանը ապստամբեցաւ իրմէ, ու գնաց Իկոնիոյ ամիրային հետ միացաւ, որ Հեթումին դէմ թշնամացած էր. Հեթում զօրք ժողվեց ու գնաց

8. Հեթում Ա. ինչպէս ըրաւ իր Թագաւորութիւնը, ու Բաչուին կատաղութիւնը ինչպէս խնդեցուց.

9. Կոստանդին Հեթումյ քեռին ինչպէս ապստամբեցաւ ու ինչպէս մեռաւ.

Կոստանդնին երկիրներուն տիրեց, Կոստանդին նեղը մտնելով՝ երեք չորս անգամ դեսպան ղրկեց Հեթումին՝ հնազանդութիւն խոստանալով. բայց Հեթում յանձն չառաւ գիտնալով Կոստանդնին խարդախութիւնը: Կոստանդին նորէն խիտճատնին քովը փախչելով՝ շատ ղրկեց օգնութիւն առած յանկարծակի Հեթումին վրայ վազեց ու շատ կոտորած ըրաւ. բայց Հեթում երեն ցրուած ղրկերը ժողվելէն ետք՝ ուրիշ զրկեր ալ բերել տալով նորէն Կոստանդինը լամբրոն փախուցց, ուր որ մեռաւ քիչ առենէն ետքը:

10. Նոյն առեններէն Գիւղ խանը մեռաւ ու տեղը անցաւ Մանգոյ, որ սկսաւ զՀայերը նեղել իր հարկապահանջներուն ձեռքովն. Հեթում չդիմանալով ազգին խեղճութեանը՝ ելաւ անձամբ Մանգոյ խանին գնաց, ու շատ ընծայներով անոր սիրտը վաստկեցաւ, շատ պատիւ գտաւ անկէ և խօսք առաւ Մանգոյէն որ արգիլէ Հայերը նեղելէն՝ ինչպէս որ ալ ըրաւ: Հեթումին փառաւորուելուն ձայնը Եգիպտոսի Փնտուխտար ամիրային ականջն հասնելով՝ նա խանձը գրգռեց որ Հեթումին չարիք մը հասցնէ, և իմանալով որ Հայերը սիրած են քանի մը քաղաքներու որ առնով Եգիպտացւոց ձեռքն էին, դեսպան ղրկեց որ ետ տայ ան քաղաքները: Հեթում օրինաւոր պատճառներով չըզօսց Թէ անոնք արգէն Հայոց էին ու Եգիպտացիք անիրաւութեամբ յափշտակեր էին: Ամիրան կատղեցաւ առ բանիս, և առանց ձայն հանելու ղրկեց Կիլիկիոյ վրայ, որ անպատրաստ

10. Հեթում ինչպէս հաշտեցաւ զՄանգոյ խանը ու ինչ պատերազմ ունեցաւ Փնտուխտար Եգիպտոսի ամիրային հետ.

գտնելով Հայերը շատ աւերմունք ու արիւն հեղութիւններ ըրին: Հեթում մեկէն ժողվեց զօրքը երկու գունդ բաժնեց, մեկը Լեւոն՝ մեկալը Թորոս որդւոցը տուաւ, և ինքը Մանգոյ խանէն օգնութիւն առնելու գնաց: Այն միջոցին Լեւոն և Թորոս քաջութեամբ քանի մը պատերազմներ ըրին, ու թշնամիներէն շատ մարդ կարդեցին. բայց անգամ մ'ալ Թորոս քաջութեամբ պատերազմելու ատեն զարնուեցաւ մեռաւ, Լեւոն ալ դէրի ինկաւ. ասով Եգիպտացիք բոլոր Կիլիկիոյ տիրեցին բաց ի բերդերէն. վերջը Լեւոն ալ փնտուխտարին առջևը տարին, որ շատ ախորժելով Լեւոնին ազնիւ սրտին ու կերպին՝ չնեղեց զինքը, ընդ հակառակն խօսք տուաւ որ Կիլիկիա դարձնէ. բայց խլխաններն Թոզ չտուին:

11. Հեթում երբոր Թաճար վարձուոր զօրքով դարձած՝ տեսաւ եղած ձախորդութիւնները՝ շատ վշտացաւ, ու շատ անգամ առանձին քաշուած կ'ողբար իր որդիքը: Օր մը բոլոր խլխաններն քովը ժողվուեր էին, ուզելով Հեթում ամենուն սիրտը չարժել իր խեղճ վիճակին վրայ, հարցուց խլխաններուն. « Հո՞ւ են ամենքը »: երբոր անոնք պատասխան տուին միաբերան Թէ՝ Ա՛ր. պատասխանեց Թագաւորը յուսած սրտով ու արցունքով. « Հապա ո՞ւր է Թորոս. ո՞ւր է Լեւոն, որոնցմէ մեկը դէրէզմանը անյիշատակ Թաղուած, մեկալը գերութեան տառապանաց մէջ է »: Խլխաններն չարժեցան Թագաւորին ատ խօսքերէն, միաբանեցան մեջերնին շատ ատակ ժողվելով ամիրային ղրկեցին.

11. Լեւոն՝ Հեթումին որդին ինչպէս գերութենէ ազատեցաւ ու Հեթում ինչ մահ ունեցաւ:

ան ալ Հեթումէն խնդրեց որ իր Սղոբ անուն նավ ազգականը՝ որ Սկիւթացւոց ձեռքը գերի ընկած էր՝ ազատէ. երբոր յաջողեցաւ ան բանս Հեթումին ձեռքըն, ինքն ալ իր խոստմունքը կատարելով ազատեց Լևոնը, որ ազգին մեծ ուրախութեան պատճառ եղաւ: Հեթում մեռնելէն քիչ մը առաջ իր տեղը Թագաւոր դրաւ Լևոնը, և ինքը Դրազարկ վանքը քաշուելով կրօնաւոր եղաւ, ուր քանի մը ամիս ալ ապրեցաւ ու մեռաւ, քառասունը հինգ տարի Թագաւորելէն եաքը: Իրեն մեծ ու յաւերժական պարծանք է ազգին սիրոյն համար քաշած անհամար նեղութիւնները ու վիշտերը (1268):

ԴԱՍ ԼԲ.

1. Լևոն Գ. — 2. Փնտուխտաւ Եգիպտոսի ամիրային յաղթուիլն. — 3. Լևոնի խաղաղութիւնն. — 4. Իր վիշտերն և մահը. — 5. Հեթում Բ. և Թորոս. — 6. Սմբատ Թագաւոր կ'օծուի. — 7. Իր Թագաւորութենէն ինկնալը: Կոստանդին: Հեթմոյ երրորդ անգամ Թագաւորելը. — 8. Իր յաղթութիւնքն. — 9. Հեթում իշխան Կորիկոսի. — 10. Լևոն Գ. և Սոյ ժողովքն. — 11. Լևոնի և Հեթմոյ մահը:

1. Լևոն երրորդ սաստիկ տրտմելով հօրը մահուանը վրայ, երեք չորս ամիսի չափ առտի մէջ էր, այնչափ որ սրտին ցաւէն ծանր հիւանդացաւ: Եգիպտոսի և ուրիշ տէրերու ամիրաներն լսելով աս բաներս՝ դեսպաններ ղրկեցին զինքը մխիթարելու համար, և յորդորեցին որ հօրը

1. Լևոն Գ ինչպէս Թագաւորեց ու ինչ բարեկարգութիւններ ըրաւ.

տեղը ազգին կառավարութիւնը ձեռք առնէ: Աս բաներէս յորդորուած՝ Լևոն Թագաւոր օծուեցաւ, ու սկսաւ իսկոյն բարեկարգութիւն ներ ընել, ողորմածութեան գործերը աւելցնել ու չնութիւններ ընել. ուսման եւս ըլլալով գպրոցներ հաստատեց, խանգարած հին գիրքերը նորոգել տալով վանքերուն մէջը պահել տուաւ ու եաւէ եղաւ որ պիտանի գիրքեր գրուին:

2. Երբոր Լևոն աս կերպերովս ազգին բարիք ընելու կ'աշխատէր, իր ազգականներէն ոմանք նախանձելով վրան, գնացին Փնտուխտաւր Եգիպտոսի ամիրան Լևոնի դէմ գրգռեցին. ան ալ Աբաթացւոց ու Թիւրքմէններուն հետ միացած՝ Կիլիկիոյ վրայ վազեց, իրեն երդմունքը տալէ առնելով: Լևոն յանկարծակիի եկաւ, և տեսնելով իշխանաց անմիաբանութիւնն ու պաղութիւնը, ամուր տեղուանք պահուըտեցաւ. ան պատճառաւ ամիրային զօրքն ալ առանց արգելքի Կիլիկիա մտան ու շատ վնաս հասուցին ամեն տեղ, մանաւանդ Տարսոն, ուր Թագաւորական գանձն և ուրիշ շատ հարստութիւններ ալ կային: Աւտնք ընելէն վերջը Փնտուխտաւր անբան հարստութեամբ և շատ գերիներով Եգիպտոս դարձաւ. բայց քիչ տաեւնէն առջինէն աւելի զօրք ժողվելով սկսաւ նորէն Կիլիկիոյ վրայ գալ: Լևոն տեսաւ որ պահուըտելովն օգուտ մը չըլլար, որչափ որ կրցաւ զօրք ժողվեց՝ ամենքն ալ յորդորեց քաջալերեց, և վեց գունդը բաժնելով՝ այլ և այլ տեղեր ղրկեց. մէկ գունդը տուաւ իր հօրեղբօրը Սմբատասպարապետին ձեռ-

2. Փնտուխտաւր Եգիպտոսի ամիրան ինչպէս տիրեց Կիլիկիոյ ու ինչ վնասներ հասուց ու եաքը ինչպէս յաղթուեցաւ Հայոցմէ.

քը ու զրկեց Եգիպտացւոց դէմ. երկրորդը ինքը առաւ և ուրիշ ձամբով մը Եգիպտացւոց հետն անցաւ: Երբոր Եգիպտացիք Սմբատին բանակը տեսան, անոնց քիչ-մ՚ուրուքեանը նայելովն անհոգ եղան. բայց Սմբատ յանկարծակի վրանին վազեց ու մէջերնին շփոթութիւն ձգեց. ան միջոցին Լևոն ալ հետևէն յարձակելով մեծ կոտորած տուին երկուքը մէկէն ու բոլոր Եգիպտացւոց բանակը ցրուեցին: Ան հարուածին վայ փնտռելսար հաշտութիւն ըրաւ Լևոնին հետ:

3. Լևոն հաշտութենէն վերջը Թաթարաց Ապաղա խանին գնաց, ու շատ սէր և պատիւ գտաւ անկէ իր հաւատարմութեանը համար. ուրիշ ամիրաներն ալ բարեկամութեամբ ու սիրով սկսան վարուիլ Լևոնին հետ՝ ակնածելով իր քաջութիւններէն:

4. Որչափ որ սրտաբին գործողութիւնները կարգի դրուեցան ու Լևոնին երկիրը խաղաղացաւ, այնչափ ալ ընտանեկան ձախորդ դիպուածներով փորձուեցաւ իր առաքինութիւնը. քիչ առնի մէջ մեռան իր սիրելի Ներսէս որդին, աղջիկն ու կնիկն. ինքն ալ ծանր հիւանդացաւ, Կիլիկիա ալ փոխադրական հիւանդութիւն մը ինկնալով շատ ջարդ ըրաւ. բայց Լևոն ամենուն ալ սիրով համբերելով երկու տարիէն երջանիկ մտհուամբ մեռաւ քան տարի Թագաւորելէն ետքը:

5. Լևոն երրորդին որդին Հեթում Բ հօրը յաջորդեց, բայց խռնարհութեան համար չուզ-

3. Լևոն հաշտութենէն վերջը ինչ ըրաւ.
4. Լևոն ինչ ձախորդութիւններ ունեցաւ ու ինչպես մեռաւ.
5. Հեթում Բ ինչպէս ըրաւ իր Թագաւորութիւնը ու ո՞վ է Թորոս.

զեց Թագաւոր օծուիլ. չէր ուզեր նաև կառավարութեան հոգը իր վրան առնել. ասելի կը սիրէր կրօնաւորաց հետ կենակցելով հոգևորապէս զբօսնուլ. ան պատճառաւ քիչ մ՚առէն ակամայ կամաք իշխելէն ետքը հրաժարեցաւ իրաւունքէն, ու իր Թորոս եղբայրը իր տեղը Թագաւոր օծել առաւ: Թորոս՝ եղբօրը խորհրդոց կ՚անսար, իշխաններն ալ կը յարգէին ու Հեթում. բայց Թորոս քիչ մը առէնէն եղբօրը վիճակին նախանձելով Թագաւորութիւնը նորէն Հեթումին յանձնեց, ու ինքը վանք մը քաշուելով կրօնաւոր եղաւ: Հեթում՝ երկրորդ անգամ Թագաւորելով Թաթարաց Ղազան խանին գնաց աղաչելու որ քրիստոնէից գէմ եղած հալածմունքը դադրեցնէ. Ղազան սիրով ընդունեցաւ Թէ աղաչողը և Թէ աղաչանքն, ու խնդիրքը կատարեց (1295):

6. Երբոր Սիս գարձաւ, քիչ առնէն Թորոս եղբօրը հետ Կոստանդնուպոլիս գնաց. իր Մարիամ քրոջմէն հրաւիրուելով՝ որ կայսեր կինն էր: Ան միջոցին որ Իրենք Կ. Պոլիս էին՝ Սմբատ եղբայրնին, որուն յանձնած էին աէրութեան հոգը, իշխանները ու կաթուղիկոսը համոզելով Թագաւոր օծուեցաւ. վերջը Թաթարստան Ղազան խանին ալ գնաց ու իր Թագաւորութեանը հաստատութիւն առաւ. նոյնպէս նաև սրբազան պապին հպատակութեան Թուղթ գրեց ու անկէ օրհնութեան գիր առաւ. այսպէս ամեն կողմանէ Թագաւորութիւնը ապահովցուց, և օրէ օր եղբայրներուն գալստեանը կ՚սպասէր: Երբոր Թորոս և Հեթում Կիլիկիա կը դառ-

6. Սմբատ ինչպէս Թագաւոր օծուեցաւ ու ինչ անիրաւութիւն ըրաւ Թորոսին ու Հեթումի դէմ:

նային, Սմբատ իր զօրքովը գիմացնին եկաւ ու զնրինք հալածեց. անոնք ալ սկսան Ղազան խանին երթալ որ անկէ օգնութիւն ուղեն Սմբատին գէմ. բայց Սմբատ եռանկեն հասնելով՝ երկուքն ալ բռնեց, իշխաններէն ոմանց խոր-հըրդովը Թորոսն ապաստանեց ու Հեթումն ալ կուրցուց։

7. Ա՛ս անուղղիմ գործին վրայ Կոստանդին մե-կալ եղբայրն զօրք ժողվեց, ու եղբօրը գէմ պատերազմի ելաւ. երկու կողմէն ալ շատ մեծ ջարդ եղաւ, բայց վերջը Կոստանդին զօրանա-լով յաղթեց Սմբատին ու բռնեց զինքը բանտ դրաւ, եաքը Հեթումը հանեց բանտէն ու ազէկ նայելով վիճակերէն ազատեց. իսկ ինքը եղբօրը տեղը թագաւոր նստաւ։ Երկու տարիի չափ թագաւորեցին եաքը երթալ հրաշքով մը Հեթ-մոյ աչքերն բացուեցան, ժողովուրդը ուզեց որ ինքը թագաւորէ երրորդ անգամ. ինքը չհանձն չառաւ, վանք մը վիճակաւ ու պահօրըտեցաւ, բայց զօրքը զինքը բռնութեամբ վանքէն հանե-լով բերին թագաւորեցուցին։ Կոստանդինին ծանր գալով աս բանս՝ սկսաւ եռանկ ըլլալ որ Հեթումին տեղը ինքը թագաւորէ. աս պատ-ճառաւ եռանկ եղաւ որ Սմբատը բանտէն հանէ ու անոր հետ միկտեղ Հեթումը հալածէ. բայց Հեթում չանալով որ խռովութիւն չըլլայ՝ եր-կուքն ալ հնազանդով մը բռնեց ու Կ.Պոլիս կայսեր զրկեց, ուր մինչև իրենց մահը մնացին (1300)։

8. Հեթում երրորդ անգամ որ թագաւորեց՝ չորս հինգ հեղ պատերազմ ըրաւ Եգիպտացւոց

7. Սմբատ քիչչէս թագաւորութենէն ինկաւ ու Հեթում քիչչէս նորէն թագաւորեց.

8. Հեթում քիչ պատերազմներ սնեցաւ ու ինչո՞ւ թագաւորութենէն հրաժարեցաւ.

ու Լիկայոնացւոց հետ և միշտ չաղթով գըտ-նուեցաւ. վերջը ուզելով զօրքերովին հրաժարիլ աշխարհէն, որովհետև ինքը կուսակրօն էր՝ իր եղբօրորդին Լեւոնը որդեգրեց իրեն ու եաքը զանիկայ թագաւոր օծել տուաւ. իսկ ինքը Թեսկեւտ և Թագաւորաշայր կ'ըսուէր՝ բայց վանք մը քաշուած կը կենար (1304)։

9. Նոյն միջոցներուն Կոռիկոս ըսուած բեր-դին Հեթում իշխանն ալ հրաժարեցաւ իր իշ-խանութենէն ու Կիպրոս Լատինացւոց վանք մը քաշուեցաւ. վերջը Հռոմ երթալով Թա-գաւոր պատմութիւն մը գրեց գաղղիարէն, որուն հայերէն նոր թարգմանութիւնն ալ ու-նինք։

10. Լեւոն Դ Հեթումին խրատներուն ու խոր-հըրդովը, իրեն ալ բնական ընթերը բարուքը և խոհեմութեամբն չատ լաւ սկսաւ կառավա-րել ազգը. բայց հաւատոյ խնդիրներու համար եկեղեցականաց տիրութենէն մեծամեծ խռո-վութիւններ ծագեցան Կիլիկիոյ մէջ. վասն զի Գրիգոր Անաւարզեցի կաթուղիկոսը ուզելով քանի մը բարեկարգութիւններ ու ազգային մեկ քանի ծիսից փոփոխութիւններ ընել, աս բանիս համար ուզեց որ ազգային ժողով մը գումարուի. բայց երբոր սեսաւ որ առաջնորդաց ու եկեղեցականաց մէջ աս բաներուս հա-մար խռովութիւններ ու տարաձայնութիւններ կ'սկսին, Հեթում թագաւորահօր թուղթ մը գրեց, յորդորելով որ իր գիտաւորութեանը առաջ երթալուն փոյթ ունենայ, գիտնալով որ ամենքն ալ զինքը կը սիրեն և ըսածը անյա-

9. Ի՞նչ գիտելիք կայ Հեթում իշխանին վրայ.

10. Լեւոն Դ ինչպէս սկսաւ իր թագաւո-րութիւնը՝ ու Սսոյ ժողովքը ինչպէս եղաւ.

պաղ կը կատարեն. գաւանութեան ձևն ալ չարագրեց ու Լևոնին ղրկեց, բայց ինքը ան միջոցին հիւանդանալով մեռաւ: Լևոն ու Հեթում միջերնին միաբանած՝ հրաման հանեցին որ Սսոյ մէջ ժողով մը ըլլայ, ուր եկան կիլիկիոյ ամեն եպիսկոպոսներն ու վանահայրերը. հոն Գրիգոր Անաւարզեցին թուղթը կարդալով ինը գլխաւոր ու հակառ բան որոշեցին ու Կոստանդին Կեսարացին կաթուղիկոս դրին, որ ան որոշմանց ձիշդ պահպանութեանը ջանք ընէ. բայց ընդ հակառակն չատ խռովութիւն ներ ու սպանութիւններ ալ եղան ան պատճառաւ:

11. Ինը տարիէն նորէն Ատանայի մէջ ժողով գումարուեցաւ ու անցած ժողովին վճիռները նորէն հաստատուեցան. բայց հակառակասէր մարդիկ եաքը գէմ կեցան, և իշխաններուն մեծ մասը եկեղեցականներէն գրգռուելով Լևոն Թագաւորին ու Հեթում Թագաւորահօր հետ թշնամացան. և որովհետև ձեռքերնին բան չէր գար՝ գնացին Թաթարաց Պիլարղու զօրավարը Լևոնին և անոր կուսակիցներուն գէմ գրգռեցին որ հազար հոգւով Անարղաբա կը նստէր Կիլիկիոյ պաշտպանութեան համար: Պիլարղու տեսնելով երեն զօրաց քիչութիւնը չհամարձակեցաւ պատերազմի ելլելու, խաբէութեամբ երեն կանչեց Լևոնը, Հեթումը և երեց կուսակից իշխանները. երբոր եկան՝ ամենն ալ Թրե անցընել տուաւ, ու սկսաւ Կիլիկիոյ վրայ գալով սիրել ան տեղերուն (1308):

11. Լևոն ու Հեթում Թագաւորահայրը ինչպես առելի եղան եկեղեցւոյ ու իշխաններուն ու Պիլարղու ինչպես ղերենք սպանեց.

ԴՍ.Ս ԼԳ.

1. Օշին.—2. Իր յաղթութիւնն Նասր Սուլդանին դէմ.—3. Հայոց ցրուիլը.—4. Լևոն Ե.—5. Հայոց յաղթութիւնն Նասրի դէմ.—6. Կիլիկիոյ աւերածն.—7. Կիլիկիոյ հանգստութիւնն.—8. Լևոնի թշնամութիւնն Օշնի և Կոստանդնի հետ.—9. Նասրի Կիլիկիա արշաւելն և հաշտութիւնն.—10. Ազգային խռովութիւն: Լևոնի մահը:

1. Հեթումին պզտիկ եղբայրը Օշին լսելով Պիլարղուին ըրած անիրաւ սպանութիւնները, շատ ցաւեցաւ ու մեկէն գնաց Սիս քաղաքը, մնացած իշխաններն ու զօրքերը ժողվեց, Պիլարղուն Կիլիկիայէն հալածելց, ու երկիրը ա նոր բռնութիւններէն ազատեց: Իշխանները միաբան զինքը Թագաւոր օծեցին, և սկսաւ բարեկարգութիւններ ընել. եաւէ եղաւ որ Սսոյ մէջ որոշուած կանոնները պահուին. բայց ան պատճառաւ նորէն խռովութիւն կրնկաւ ազգս առաջնորդներուն ու ժողովրդեան մէջ, թէպէտ և մեծ չարիք մը չհետևեցաւ: Օշին Լամնացւոց հետ խնամութիւն ըրաւ, ու Սիկիլիացւոց Թագաւորներուն ցեղէն երեն կին առաւ. ասով բարեկամացաւ Եւրոպացւոց հետ ու անոնցմէ օգնութիւն ուզեց:

2. Ան միջոցներուն Եգիպտոսի Նասր սուլդանն

1. Օշին ոմէ է ու Պիլարղուն ինչպէս կիլիկիայէն վանեց.

2. Օշին ինչ նշանաւոր յաղթութիւն մը ըրաւ Նասր սուլդանին դէմ ու ինչպէս մեռաւ.

չատ զօրք զրկեց Կլևկևոյ վրայ։ Օշնի յանկարծակիի գալով չկրցաւ մեկէն զօրք ժողվել, ու հետը ունեցած երկու հարիւր հոգւովը դիմացնին ելաւ, բոլորովին Աստուծոյ ապաւինած. երբոր անոնք անհոգութեամբ ու առանց պատրաստութեան կեցեր էին՝ վրանին վազեց, ու բանակին կարգը չխոթելով վեց հազար հոգիի չափ կարգեց, մնացածները փախուց, ու շատ մ՚ալ գերի բռնեց։ Օշնին ան յաղթութենէն հաքը տարի մ՚ալ ապրելով մեռաւ, իր տասնեւերկու տարեկան Լևոն որդին իշխանութեան յանձնելով, և Թադեւորահայր դրաւ անոր Օշնի պայր իշխանը (1319)։

3. Օշնին մեռնելէն հաքը տասնիկ շարժ մը եղաւ Հայաստան որ շատ տեղեր աւերակ դարձուց, ինչպէս Անին և ուրիշ քաղաքներ. ան աւերակ դարձած քաղաքներուն բնակիչները Հայաստանէն ելան Թաթարստան գնացին. բայց հոն ալ հանգիստ բնակութիւն չգտնելով՝ անոնց մէկ կէսը Ղրիմ գնաց, կէս մը Լեհաստան, կէս մը Ուլահի երկիրը, մնացածներն ալ այլ և այլ տեղեր ցրուեցան։

4. Լևոն տասնեւերկու տարեկան էր երբոր Թադեւոր օծուեցաւ Հայոց վրայ, ու քսանըմէկ տարի Թադեւորեց. ափսոս որ ախտամոլ ու անգութ բնաւորութեամբն իր անունը նուաստացուց, տէրութեան թշնառութիւնը աւելցուց և ցաւալի Թադեւորութիւն ու մահ ունեցաւ։ Վասնզի Օշնի պայր՝ իր աղջիկը Լևոնին տուաւ, ու անոր Յովհաննա լատին խորթ մայր

3. Օշնին մեռնելէն հաքը ինչ հանդիպեցաւ ու Հայերը ինչու ցրուեցան.

4. Լևոն ինչպէս ազգերնիս աւելի թշուառացուց.

րը երեն կին առաւ. Լատինացիք ասոր բանիս նեզանազով՝ Հայ իշխաններէն մէկ քանին Լևոնին ու Օշնին դէմ գրգռեցին, ու երկպառակութիւն ձգեցին ազգին մէջ։ Լևոն շատ զօրքով վազեց Տիւրոսի վրայ ու յաղթեց Տիւրացւոց որ ասոնց խռովութեանց պատճառ եղեր էին։

5. Այն գիտուածները և Օշնին Թագաւորին մահը լսելով Նասր Եգիպտոսի սուլթանն՝ ուզեց առջի յաղթութիւնն վրէժը առնել, զօրք զրկեց որ երթան Կլևկևան աւերի առնուն. բայց այլ և այլ տեղեր Հայերը յանկարծակի վրանին վազելով Կլևկևիայէն հալածեցին զանոնք, հինգ հազար հոգւոյ չափ ալ սպաննեցին։ Այն կոտորածէն փախած Եգիպտացիները՝ օգնութիւն առին այլ և այլ բարբարոս ազգերէ, եկան նորէն Կլևկևոյ վրայ ու սկսան տակն ու վրայ ընել աշխարհը, ասոնց ալ բանս աւելով սրբազան պատը՝ յորդորեց Լևոնը որ Եւրոպացիներէն օգնութիւն ուզէ, բայց անոնք տեղերնէն չշարժեցան։

6. Լևոնին Եւրոպացւոցմէ օգնութիւն ուզելը իմանալով Նասր՝ աւելի կատղեցաւ, ու անթիւ զօրք ժողվելով միաքը դրաւ որ Հայոց ազգը ջնջէ. իրեն հետ միացաւ Թիմուրդաշ Թաթարաց զօրավարն, որ Հայոց օգնութեան եկեր էր. ուստի իրեւ բարեկամ մնաւ Կլևկևիա ու սկսաւ աւերըշարկել երկիրը։ Հազիւ թէ առջի կոտորածին մեռելները դերեզմաններու մէջ

5. Հայերը ինչպէս յաղթեցին Նասր սուլթանին զօրքերուն ու Լևոն ինչու Եւրոպացւոցմէ օգնութիւն ուզեց.

6. Նասր ու Թիմուրդաշ ինչպէս Կլևկևիա մտան, Թուրքերէն ինչ ինամներ կրեց ազգերնիս.

ամիսփուռեր էին, վազեցին Թուրքերը Կիլիկիոյ վրայ ու Թաթարաց պէս ամէն չարիք հասուցին. երբոր ասանք ալ աւարներով ու գերութեամբ կը դառնային՝ վազեցին Եգիպտացիք, ու առ. ջիններուն չքրած չարիքները՝ ի գործ գրին: Այս խեղճութեան միջոցները իշխաններն փոխանակ մէջերնին միաբանելով Թշնամւոյն դէմ ելլելու, իրարու դէմ ունեցած ատելութիւնին կը մնուցանէին:

7. Լեւոն տեսնելով որ բոլոր Կիլիկիա այսպէս աւերակ պիտի դառնայ, սրբազան պապին Թուղթ գրեց և օգնութիւն ուղեց. պապը շատ գրամ ղրկեց աւերակաց շինութեանն համար, խրատական Թուղթ ալ գրեց՝ յորդորելով որ միաբան սիրով վարուին իրարու հետ: Լեւոն նոյնպէս մարգ ղրկեց Թաթարաց Պուսայիա խանին որ օգնէ իրեն. ան ալ քսան հազար զօրք հասցուց Կիլիկիոյ պաշտպանութեանը համար, Եգիպտոսի ամիրային ալ հրաման ըրաւ որ Հայերը չնեղէ, ու հետերնին սիրով վարուի. ասով քիչ մը հանգստացաւ Կիլիկիա:

8. Երբոր արտաքին թշնամիները գադրեցան, սկսան ներքին խռովութիւնները, որ ուրիշ անգամներու պէս աւելի վնասակար եղան Հայաստանի քան թէ արտաքին թշնամիները: Լեւոն՝ Օշինի պայլին հետ սաստիկ թշնամութիւն ունեցաւ. զօրք ղրկեց Ատանայի վրայ ուր էր Օշինի, բռնեց զինքը Կոստանդին եղբօրը հետ ու սպանել տուաւ: Վերջը իր կինն ալ սպաննել տուաւ՝ որ Օշին պայլին աղջիկն էր, ու անոր տեղը լա-

7. Այս հարուածներէն եռաքը Լեւոն որոնէն գիմեց ու Կիլիկիա ինչպես քիչ մը հանգստացաւ.

8. Լեւոն՝ Օշին պայլին հետ ինչ թշնամութիւն ունեցաւ ու ինչպես զինքը ու իր կինը սպաննեց.

ւինացի մը առաւ. Օշինին գլուխը Նասրին ղրկեց, Կոստանդինն ալ Պուսայիային:

9. Նասր ու Բերկայ ամիրան նորէն Կիլիկիոյ վրայ սկսան վազել. վասն զի լսելով որ Լաւինացիք խաչակիր զօրք պիտի հանեն սուրբ երկիրը ազատելու համար՝ կարծեցին թէ Հայերուն գրգռութեամբն է ասա բանս, ուսաի մըտքերնին գրին որ Հայերը բոլորովին ջնջեն. երկուքը մեկէն վազեցին Կիլիկիա, քաղաքներն ու գեղերը աւերակ գարձուցին, ինչպէս ընթերը թրէ անցուցին ու հարստութիւնները ժողվելով եկան գնացին: Լեւոն վախցաւ գիմացին ելլելու. փախաւ գնաց Կիլիկիայէն, ինչպէս ըրին նաև իշխաններէն շատ. բայց Եգիպտացիք նորէն եկան ու առջինէն շատ աւելի չարիք հասուցին Հայոց: Լեւոն ազաչանաց Թուղթ գրեց Նասրին որ Հայերը չնեղէ ու հաշտութիւն ընեն մէջերնին, սուլթանը յանձն առաւ՝ երդմունք ուղեցուով Լեւոնէն որ մեկ մ'ալ Եւրոպացւոց հետ Թղթակցութիւն չընէ. ինքն ալ գեսպանաց առջև աւետարանին վրայ երդմունք ըրաւ. այսպէս երկար տարի Կիլիկիա խաղաղացաւ: Վերջը Լեւոն նորէն ծածուկ սկսաւ Թղթակցութիւն ընել պապին ու արեւմտեան իշխանաց հետ. բայց իմացուելով աս բանս՝ Նասր նորէն շատ զօրք ղրկեց, որ եկան ամէն տեսակ չարիք ըրին ու հարուստ աւարով ելան գնացին:

10. Այս խեղճութիւնները տեսնելով ընդ հա-

9. Նասր ու Բերկայ ամիրան ինչո՞ւ նորէն Կիլիկիոյ վրայ վազեցին ու Նասր ինչ պայմանաւ հաշտութիւն ըրաւ.

10. Ի՞նչպէս խռովութիւն ծագեցաւ Լեւոնին ու Յակոբ կաթուղիկոսին մէջ ու Լեւոն ի՞նչ մեռաւ.

նուր ազգը՝ չատ եռանդ եղաւ որ ալ բարեկամութիւն չընէին Երուսղէմի իշխանաց հետ, մանաւանդ որ օգնութիւն մը չէին տեսած. բայց ոմանք ալ Թագաւորին հետ միացած՝ կ'ուզէին անոնցմէ օգնութիւն խնդրել, ու անոնց հետ բարեկամութիւն ընել. ասով մեծ խռովութիւն ծագեցաւ Թագաւորին ու կաթուղիկոսին մէջ, և աս պատճառաւ Յակոբ կաթուղիկոսն պաշտօնէն ձգուեցաւ: Լևոն երկու տարի ալ Թագաւորելէն ետքը մեռաւ՝ առանց քաջութեան յիշատակ մը ձգելու (1341):

ԴԱՍ Լ.

1. Կոստանդին Գ. և իր մահը. — 2. Գուիտոն՝ Եգիպտացւոց արշաւանքն. — 3. Գուիտոնի մահը. — 4. Կոստանդին Դ. և իր յաղթութիւնն Եգիպտացւոց վրայ՝ իր մահը. — 5. Լևոն Զ Լուսինեան. — 6. Իր քաջութիւնն Եգիպտացւոց դէմ. — 7. Կիլիկիոյ խեղճութիւնները. — 8. Լևոնի գերութիւնն. — 9. Լևոնի գերութենէ ազատիլն և մահը. — 10. Իր դամբանն ի Բարիզ:

1. Որովհետև Լևոն որդի կամ եղբայր չունէր, իշխաններն Կիպրոսի Թագաւորին եղբօրորդին ընտրեցին որ Յովհաննէս Պայլ կամ Ճիւան կ'ըսուէր և Թագաւորելով Կոստանդին Գ. ըսուեցաւ. ասիկայ մօր կողմանէ միայն Հայ էր, ան պատճառաւ ալ Հայոց ազգը կ'ատէր ու բնութեամբ ալ խռովարար մարդ էր. սկսաւ ազգին բարի սովորութիւններն ալ արհամարհել.

1. Ո՞վ է Կոստանդին Գ. ու ինչպէս Հայոց աթոռի ըլլալով ապանութեցաւ.

հել ու փոխել. մանաւանդ արքունեաց քանները, որով ամենուն ատելի եղաւ. վերջը սկսաւ սպիտել Հայերը որ ազգային ծէսը փոխեն ու լատինացողը ընդունին. աս բանիս չդիմանալով ոչ իշխաններն, ոչ Ժողովուրդն և ոչ զօրքն, վրան վազեցին սպանեցին զինքը՝ տարի մը Թագաւորելէն վերջը. և միաբան խորհրդով Յովհաննէսին Գուիտոն եղբայրը կանչեցին ու իրենց Թագաւոր օծեցին:

2. Գուիտոնի առաջին անթիւ բազմութեամբ Կիլիկիոյ վրայ վազեցին Եգիպտացիք. որոնց դէմ ելլելու վախնալով Գուիտոն, փախաւ բերդի մը մէջ պահուըտեցաւ, որով Եգիպտացիք առանց արգելքի մտան Կիլիկիա ռանտակոս ըրին: Կը տեսնէին աս ամեն չարիքս իշխաններն ու անհոգ կը կենային, վասն զի ազգին սերը մտած էր սրտերնուն մէջ, իրենց վնասին պատճառը մոռցած էին, ոտիտութեան խաւարին մէջ Թաղուած էին, մէկ խօսքով ամենքը իրենց ազգին Թշնամի միայն իրենց առանձնական օգուտը կը մտածէին, որ ինչպէս յայտնի է, հասարակաց կործանումն է:

3. Երբոր Թշնամիները եկան գնացին Կիլիկիայէն Գուիտոն դուրս եկաւ պահուըտած տեղէն, ու սկսաւ եղբօրը պէս անմոռութեամբ եռանդուլով որ ազգին ծէսը ու արտաքին սովորութիւնները փոխէ. իշխանները յորդորեցին զինքը որ անանկ մտած բաներու եռանդ չընէ, բայց երբոր անիկա արհամարհեց անոնց խրատը, իրենք ալ զինքը սպանեցին երկու տարի Թագաւորելէն ետքը (1344):

2. Ինչպէս նորէն Եգիպտացիք տիրեցին Կիլիկիոյ, և ազգին ան նեղութիւններուն ու հարուածներուն պատճառը ինչ էր:

3. Գուիտոն ինչո՞ւ սպանուեցաւ.

4. Գաբիտոնին տեղը Կոստանդին չորրորդը Թագաւոր դրին, որ Թէոդէա և Հօր կողմանէ Լատին էր, բայց խելացի ու զգուշաւոր ըլլալով խաղաղութեամբ կառավարեց ազգը: Երբոր ասկայ սկսաւ լաւնացուց հետ Թղթակցութիւն ընել, Եգիպտոսի սուլթանն շատ զօրք ղրկեց Կիւրիկոյ վրայ: Կոստանդին առաջուց իմանալով անոնց գալը՝ ինքն ալ իր զօրքերը ժողվեց ու պատերազմի պատրաստուեցաւ. օգնութեան երթան իրեն Կիպրոսի Հուգոն Թագաւորը և Հոդայոց Աստուածատուր զօրապետը. ասոնք ամենքը միացած՝ վազեցին Թշնամեաց վրայ, սոսկալի Յարձակումն իրենց ու բոլորն ալ Կիւրիկոյէն հալածեցին, Թէոդէա և իրենցմէ ալ շատ մարդ մեռաւ: Կոստանդին խաղաղութեամբ քանի մը տարի ալ տպրելով մեռաւ՝ տասներութը տարի Թագաւորելէն ետքը (1364):

5. Կոստանդինին մեռնելէն ետքը իշխանները չկրնալով միջերնին միաբանիլ, քանի մը տարի առանց Թագաւորի մնացին: Ուրբանոս Ե. պապը իշխաններուն յորդորանաց Թուղթ մը գրեց որ Թագաւոր դնեն Լեւոն Լուսինեան ըսուած իշխանը՝ որ մեր կողմանէ միայն Հայ էր ու Գոպիտոնի և Ճիւանին ազգական. իշխանները միաբանեցան ու հրաւիրեցին Լեւոնը որ Թագաւոր օծեն. ինքն ալ յանձն առաւ՝ պապին յորդորանքներէն սաստուած: Բնութեամբ լաւ և Թագաւորական կատարելութիւններով զարդարուած էր Լեւոն, բայց ազգին խելքութիւնը

4. Կոստանդին Դ բնչպէս Աստուածատուր զօրապետին օգնութեամբ յաղթեց Եգիպտացոց ու քանի՞ տարի Թագաւորեց.

5. Լեւոն Լուսինեան բնչպէս Թագաւորեց.

և Ժամանակին պարագաները՝ Ռուբինեան Թագաւորներուն ամենէն ցաւալին ու գժբաղդը ըրին զինքը:

6. Լեւոն Թագաւորելուն պէս՝ Եգիպտացիք անվիճ զօրքով Կիւրիկիա տարածուելով սկսան այրել՝ ու աւերըշորկել քաղաքները. Լեւոն քիչ զօրքով Թշնամեաց դէմ ելաւ ու մեծ վնաս հասուց անոնց, բայց ինքն ալ պատերազմի ատեն վիրաւորուելով փախաւ գնաց անմատչելի լեռներու մէջ պահուըտեցաւ, որով և ձայն եկաւ Թէ մեռած է պատերազմի ատեն: Իշխանները երկու տարիէն ետքը ուզեցին Ոթոն անունով գոքսը Թագաւոր գնել իրենց՝ պատկելով Լեւոնին Մարիամ Թագուհիին հետ: Երբոր պապին օրերը մօտեցան՝ խնդրուեցաւ որ Լեւոն ողջ է եղեր, ու քիչ մը առնէն ինքն ալ գալով Թագաւորութիւնը նորէն ձեռք առաւ, որով ազգին մեծ ուրախութիւն եղաւ. բայց ափսո՜ս որ երկար չտեւեց:

7. Երկու տարիէն Էշրեֆ Շապան անունով մէկը Եգիպտացոց ուզգան ըլլալով. և քրիստոնէութեան սաստիկ թշնամի, շատ զօրք ղրկեց Կիւրիկիոյ վրայ, որ երթան հիմնայատակ ընեն քաղաքները ու Թագաւորութիւնը վերցընեն. ասոնք զայրացեալ գետի մը պէս Կիւրիկիա տարածուելով սրիւնով ոտղեցին գաշտերը, որով շատ մարդ փախաւ այլ և այլ օտար Թագաւորութեանց ապաւինեցաւ, շատն ալ լեռները ու ձորդերը պահուըտեցան, մնացածները Թրի

6. Լեւոն ինչ քաջութիւններ ըրաւ Եգիպտացոց դէմ ու ինչպէս Թագաւորութիւնը նորէն ձեռք առաւ.

7. Էշրեֆ Շապան ինչպէս սկրեց Կիւրիկիոյ ու ինչ խեղճութեան հասուց ազգերնիս,

բերան գնացին։ Եգիպտացիք ամէն տեղերու տիրելէն ու աւերակ դարձընելէն ետքը, երկու ամիսէ չափ Սիս քաղաքը պաշարելով առին ու աւերակ դարձուցին. Թագաւորաց և իշխանաց գերեզմանները բացին, ու ան պատուական ոսկորները այրեցին. և բոլոր Կիլիկիան, որ մեր վերջին Թագաւորաց խանձարուրքը էր, այնպիսի ողորմելի և աւերակ վիճակի մը հասուցին որ սոսկաց Թագաւորական գաւազանը ան աւերակաց վրայ տիրելու։

8. Լևոն տեսնելով որ անկարելի է Թշնամեաց անհամար և կատաղի բազմութեան առջև տալ իր քիչուոր զօրքովն՝ երեն ընտանեքովը Կապան ամուր բերդին մէջ պահուըտեցաւ. Թշնամիները եկան ու սկսան հետը պատերազմիլ, բայց չկրնալով ինքզինքնէ՝ եկան գնացին ու փոքրիկ դունդ մը Թողուցին բերդը պաշարելու համար։ Լևոն ինը ամիս բերդը կեռնալէն ետքը յուսահատելով դեսպան ղրկեց Եգիպտացւոց զօրավարին՝ խոստանալով որ անձնատուր կ'ըլլայ, միայն Թէ երդնուս ինքն ալ ինքզինքնելու երեսից կենացը։ Երբոր երդումէ ըրաւ զօրավարը՝ բերդին դռները բացին, Թշնամիք մէջը մտան, գաղթ բանեցրին յափշտակեցին ու Թագաւորը և իրեն ընտանիքը շղթայի ղարկած Եգիպտոս տարին. ան եղաւ 1375ին։

9. Էշրեֆ Շապան եօթը տարի խիստ բանակ մէջ պահեց Թագաւորական ընտանիքը հասարաքին չուրանալնուն համար. վերջը Հռոմայ

8. Լևոն ինչպէս Եգիպտացւոց ձեռքը գերի ինկաւ.

9. Լևոն ինչպէս իր բանտարգելութենէն ազատեցաւ ու ինչպէս մեռաւ.

քահանայապետին և Սպանիացւոց Յովհաննէս Թագաւորին աղաչանքովը ազատեցան ամենքն ալ բանտէն. ու Յովհաննէս Թագաւորին երաշխաւորելովը հրաման ալ եղաւ որ ուր կ'ուզեն երթան։ Լևոն մեկնելիր ընտանեօքը Երուսաղէմ Փրիստոսի սուրբ Գերեզմանին ուխտի գնաց. հոն Թողուց իր կինն ու աղջիկը Իրենց ուղելովը, և ինքը Եւրոպա անցնելով՝ նախ Հռոմ գնաց, ուր շատ պատիւ գտաւ սրբազան պապէն. անկէ անցաւ Սպանիա, ուր Յովհաննէս Թագաւորն շատ սիրով ընդունեցաւ զինքը և բնակութեան տեղ տուաւ։ Հոն երկար տարի կենալէն ետքը Ջամբորդութեան համար Գաղղիա ու Անգղիա գնաց, ուր վերջը Բարիզ հասնելով՝ հոն հիւանդացաւ և մեռաւ 1393ին, Նոյեմբերի 22ին վաթսուն տարեկան։ Մեծ հանդիսով Թաղուեցաւ Կեղեսանիներուն վանքին եկեղեցւոյն մէջ, ուր որ փառաւոր գամբան շինուած է վրան Գաղղիոյ Թագաւորաց ու անոնցմէ զօրավարներուն շարքին մէջ։

10. Մխակարու սև մարմարիոնէ է գամբանը, որուն վրայ տարածուած կը կենայ Լևոն Թագաւորին արձանը Ճերմակ մարմարիոնէ, Թագաւորական վերարկուով ծածկուած։ Գլուխը Թագ, աջ ձեռքը Թագաւորական գաւազան ու ձախ ձեռքն ալ Թաթպան։ Իսկ ոտքին կողմը երկու առիւծ իրարու հակընդակ կը կենան։ Տապանագրին արձանագիրն է սակայ.

« Ա յս է տապան քաջասոհմիկ և ամենապատիւ » տէր իշխանին Լևոնի Լուսինեան հինգերորդի [1]

10. Լևոնի գամբանը ինչպէս է ու ինչ արձանագիր գրուած է վրան.

---

1. Ա յս տապանագրին մէջ Լևոն վեցերորդն հինգերորդ ըսուած է, Լևոն երկրորդը Լուսինեանց առաջին Թագաւորն ըլլալուն համար Լևոն Ա համարելով։

» Լատին արքայի Թագաւորութեան Հայոց, որ
» աւանդեաց զԽոգին 'ի ձեռս Աստուծոյ 'ի Փա-
» րիզ 'ի 22 Նոյեմբերի յամի փրկութեան մե-
» ր ոյ հազարերորդի երեքհարիւրերորդի ին-
» նսնեւորդի երրորդի »:

ԴԱՍ Լ Ե·

Յանկեամուր անիշխանութիւն:

1. Լանկեամուր: Կարսի առումն. — 2. Աբաատիոյ կռտորածն. — 3. Պետքենի Սիւնեաց իշխանն. — 4. Հայոց Կ. Պոլիս գաղթիլն: Յովակիմ պատրիարգ. — 5. Շահաբաս աւերմունքն: Հայոց 'ի Պարսս գաղթիլն. — 6. Դաւիթ Սիւնի. — 7. Իր յաղթութիւնն: Տէր Աւետիք ու Մխիթար. — 8. Հայոց խռովութիւնն. — 9. Մխիթարայ մահը. 10. Յովհաննէս իշխան:

1. Որ բնութեանց Թագաւորութեան վերջանալու առեններէն Ասիոյ մէջ շատ զօրացած էր Լանկեամուր կամ Թիմուրլէնկ Իօղլէք Թամրնեբրան Թագաւորը, որ Սմրղանտ կը նստէր: Ասկայ իր Թագաւորութեան երկոտասաներորդ տարին անհամար զօրքով վազեց Պարսկաստան ու Աստրեստան, և քաղաք առ առէրէրը նուաճելով անցաւ Հայաստան, և հասած տէրերը սոսկալի անգթութիւններ ըրաւ: Օրինակի համար, կը պատմեն Թէ Լանկեամուր Կարս քաղաքը առնելու առեն այսպիսի գործողութիւն մ'ըրաւ. շատ մարդ Քարդել տալէն ետքը, Թէ տաճիկ և Թէ հայ, հրաման տուաւ որ երէք

1. Լանկեամուր ով է ու ինչ նշանաւոր գործողութիւն մը ըրաւ Կարս քաղքին մէջ.

հարիւրական հոգւով երկու խումբ կազմեն, մէկ խումբը տաճիկ՝ մէկալը հայ. երբոր զատնք դիմացը հանէցին՝ Լանկեամուր ըսաւ. Ա երկու խումբէն մէկը կ'ուզէի Քարդել տալ, որոշեցի որ քրիստոնեայք Թէկ անցընեմ: Հայերը սիրով յանձն առին մեռնիլ քան տաճկընալով ազատիլ. բայց մէջերնէն երկու հոգի Տաճիկներուն կողմը անցնելով՝ հաւատքին ուրացան. ան առեն Թագաւորը հրամայեց որ Հայոց տեղ Տաճիկները սպաննեն. ասոր առեան ան երկու ուրացողները՝ նորէն քրիստոնէից կողմն անցնելով սկսան կանչել. Մենք քրիստոնեայ ենք ու Քրիստոսի ծառայ. ան առեն Լանկեամուր յանդիմանելով ան երկուքին անհաւատութիւնն ու չարութիւնը՝ միայն զանոնք սպաննել տուաւ ու մկալներէն ազատ Թողուց:

2. Կարսէն գնաց Փոքր Ասիա Աբեաատիոյ վրայ. երբոր քաղաքացիք ընդդիմացան իրեն՝ դէսպան զրկեց Թաբէութեամբ երդում ընելով որ եթէ խաղաղութեամբ քաղաքը տան՝ բնակիչները Թէկ չանցընէ: Խոստմունքը պահելով՝ Թրով չի Քարդեց զներնք, բայց սոսկալի տանջանքներով սպաննեց. ամեն առեակ հասակի և վիճակի մարդկանց զատ տանջանքներ ու մահեր հնարելէն ետքը՝ բոլոր տղաքը ժողվեց, ու կատած ձեռքով և ոտքով ձգեց գաշտի մը մէջ ու կատղած ձիերու կոխկրտուել տուաւ, ասով ան գաշտին անունը Սև Հողէր կը կոչուի, որ մինչև հիմայ Հայոց գերեզմանոցն է. ետքը զօրքերը բռնեց ու ողջ ողջ Թաղեց, ըսելով Թէ՝ Երգուշիցեր եմ Թրով չսպաննելու: Խակ քաղքին մէջ գտնուած բոլոր անեն և ուրիշ պակա-

2. Աբեաատիա ինչ անգթութիւններ ըրաւ Լանկեամուր.

սաւոր մարդիկը խղդել տուաւ ըսելով. Ես ոչ ջերուն չհնայեցի, դուք ինչ բանի հարկաւոր էք: Ա՛ս անգթութիւններս ընելէն վերջը չատ մարդ ալ գերելով Խորասան տարաւ:

3. Լանկթամուրին Թագաւորութեան վերջն տարիները Սիւնեաց կողմերը կը զբօսնար Պեշգէն Ուռպելեան անունով կարիճ իշխան մը որ Սիւնեաց աշխարհքին ու Կապանի մէկ մասին կը տիրեր. իր իշխանութեան տակը վաթսուն հազարի չափ Հայ ունէր, ու հայրաբար վերնէք կը խնամէր, և փախչողներուն պատըսպարան կ՚ըլլար: Տեսնելով Պեշգենի յառաջադիմութիւնն ու մեծնալը վրաց Թագաւորին, սկսաւ վրան նախանձիլ, ու հետևէ ըլլալ որ սպաննէ զինքը. սա բանիս համար Ամիրագին անունով անզգամ ու արծաթասէր Հայ մը դրդռնելով՝ անոր ձեռքովը Թոյն խմցուց Պեշգենի. մեկէն կարևոր գործոնները ըրին, բայց օգուտ մը չըլլալով մեռաւ Պեշգէն ու մեծ սուգի մէջ Թողուց իր ժողովուրդը. իսկ Ամիրագին իրեն արժանաւոր պատիժը գտնելով՝ չարաչար սպանուեցաւ Հայերէն:

4. Ա՛յս առիններս չատ զօրացած էր Սուլթան Մէհէմմէտ Ջաթիկ Օսմանցւոց Թագաւորը, որ Կոստանդնուպոլիսը Յունաց ձեռքէն առաւ. և ուզելով որ հոն ալ գտնուին Հայեր՝ վաճառականութիւն և ուրիշ արուեստները ծաղկեցընելու համար, Պրուսայէն և այլ և այլ տեղերէ չատ Հայեր բերել տուաւ ու Կ. Պոլսոյ գանազան կողմերը բնակեցուց. ատոնց վրայ Յովակիմ անունով պատրիարգ մ՚ալ դրաւ իշխանութիւն

3. Պեշգենի վրայ ինչ գիտելիք կայ.

4. Սուլթան Մէհէմմէտ Ջաթիկ ինչ բանը ըրաւ ազգերնուս.

տալով տիրել Փոքր Հայոց և Ցունաստանի մէջ գտնուած բոլոր Հայերուն:

5. 1453էն մինչև 1603 մեռնաւոր բան մը չպատմուիր Հայոց վրայ: Իսկ ատ միջոցներուն Շահաբաս Պարսից Թագաւորը Օսմանցւոց ձեռքէն առնելով Հայաստանը՝ անհամար աւերմունք ու կոտորած ըրաւ հոն. որով և Աստուծոյ բարկութեան վերջին և սաստիկ պատիժը եղաւ մեզի: Երբոր Օսմանցիք իմացան որ Պարսիկք Հայաստանի տիրեր են, Ճղալէզատէ Սինան փաշային ձեռքը անհամար զօրք տուին ու Հայաստան ղրկեցին Պարսից դէմ. Շահաբաս բոլոր Հայերը արտորանօք իրենց քաղաքներէն ու բնակութիւններէն հանել տալով Ա՛յրարատայ դաշտին մէջ ժողվել տուաւ, որպէս զի անկէ Պարսկաստան անցընէ. քաղաքներն ու գիւղերը արտերը այրել տուաւ, չէնքերը հիմնայատակ կործանեց, որպէս զի Օսմանցիք գալով ոչ պաշար գտնեն և ոչ բնակութիւն: Երբոր Օսմանցիք Կարս հասան, Շահաբաս հրաման տուաւ որ բոլոր ժողված Հայերը Պարսկաստան քշեն տանին. և որովհետև Երասխ գետէն կ՚անցընէին, բաւական նաւակ ու լաստ չըլլալով սկսան ժողովուրդը գետը ձգել որ կրցողը լողալով անցնի. ատով հիւանդոտ ու ծեր մարդիկ, կանայք, տղաք և ուրիշ լողալ չգիտցող անթիւ մարդիկ խղդուեցան: Շահաբաս գետին քովը նստած կը տեսնէր ան խնշմարութիւնները, առանց հոգ ընելու, աւելի կը փութացընէր ժողովրդեան գետէն անցնիլը. հասան եղկելիները ուրիշ անբաւ դժուարութեամբ ու վտանգով Պարսկաստան, և ըստ մեծի մասին Շահաբաս զերծնէք Ասպահան քաղաքը բնակեցուց. ամենքը

5. Շահաբաս ինչ աւերմունք ու կոտորած հասուց ազգերնուս:

ալ պատերազմուելու, ուստի ամենքն ալ խոստովանեցան հաղորդեցան, ու քաջուելեամբ պատերազմի պատրաստուեցան: Թշնամիները եօթանասուն հազարի չափ էին, մեծ մասը Հայ, և ուրիշ շատ հասարակ ժողովուրդ. իսկ Դաւիթի երիք հարիւր հոգի միայն ուշէր հետը բերդին մէջ: Պատերազմը վեց օր միակերպ տեւեց. Թշնամիներէն գրեթէ ամեն օր 300 հոգիի չափ կը մեռնէին, իսկ Դաւիթի կողմէն օրը հազիւ մէկ հոգի. վասն զի բերդականները դրսի եղածները կը տեսնէին ու դրսիններն ալ չէին տեսներ: Տաճիկները յուսահատեցան ան կերպով բերդը առնելէն, ու սկսան ամեն կողմանէ մեծամեծ ու բարձր գործիքներ գնելով պարսպին վրը ելլել. բերդականները երբոր տեսան աս բանս, քահանայք, կանայք ու աղաք ժամ վազեցին ու կ'աղօթէին որ աս վտանգէն ազատ ջիրնիք Աստուած: Իսկ Դաւիթ ու իր քաջ զօրքերն ու զօրավարները այնպիսի արագուելեամբ ու զարմանալի յաջողուելեամբ կը պատերազմէին որ մէկուս մ'ալ չէզոքացին որ բերդէն դրսս մտնէ, ու վեր ելածները թրով կամ հրացանով վար կը գլորէին: Ան միջոցին Տէր Աւետիք և Մխիթար երկու հարիւր հոգի առած հետերնին՝ ուրիշ ճամբով մը բերդէն դուրս ելան ու թշնամիաց հետևէն սկսան պատերազմիլ. ասով տասնհերեք հազար մարդ չարդեցին ան օրը, և մնացածները փախուցին, հարիւր քառասուն և ութ գրօշ ու շատ աւար առած յաղթուելեամբ դարձան եկան: Վերջը փախչողներուն հետևէն գնացին Աւետիք և Մխիթար վանքնուն հոգւով, մեծ ջարդ մ'ալ տուին անոնց Մեղրի քաղքին մէջ, ու գարձան Դաւիթին քովը եկան: Դաւիթ իր հնարագիտութեամբը, քաջուելեամբը ուրիշ շատ յաղթուելիններ

մեկէն տասնհերկու հազար տուն էին՝ այնչափ կարտուածներէն զատ: Շահաբաս որպես զի Հայոց սիրտը վատրելի որ սիրով կենան, սկսաւ գթուելեամբ վարուիլ հետերնին ու հարկերը շատ թեթևցուց. եւթը ուրիշ շատ գաղթականներ ալ բերաւ Շահաբաս, որոնցմէ շատը օգին գեղուելենէն մեռան, մեկալնուք ալ Պարսից մէջ ցրուեցան. իսկ մինչև հիմա մնացածներն են Նոր Ջուղայի բնակիչները, որ իրենք չենեցին ան քաղաքը Հին Ջուղային յիշատակ:

6. 1722ին տասներերը երբոր Սիւնեաց աշխարհքին Հայերը կը ղեղուէին երբեմն Օսմանցիներէն ու երբեմն Պարսիկներէն, Դաւիթ Սիւնի կարիճ ու հայրենասէր մարդն քանի մը հոգի ժողվեց գլուխը, շատ խելքով կառավարելով զանոնք՝ թշնամեաց գէմ ելաւ ու սկսաւ իր ժողովուրդը ինամել. կամաց կամաց զօրքը մինչև չորս հարիւր ըրաւ և անոնց զօրավար ըրաւ Մխիթար անունով իր անպարտելի օգնականը: Տաճիկներն լսելով Դաւթին զօրանալը՝ իրենք ալ այլ և այլ տեղերէ զօրք ժողված մեծ պատրաստութեամբ վազեցին Դաւթի վրայ. քովի մարդիկը տեսնելով թշնամեաց բազմութիւնը՝ ձգեցին փախան, ոմանք ալ թշնամեաց կողմն անցան, այնպես որ Դաւիթ տասնեօթը հոգւով մնաց. բայց ան միջոցին եկան հետը միացան Հալիձորայ Մելիք Փարսադան և տէր Աւետիք կարիճ պատերազմողները քանի մը հոգւով. ասկէն անդրէն շատ մը մարդիկ ալ գալով նորէն չորս հարիւր չհասն հոգի եղան:

7. Դաւիթ չորդորից զամենքը հոգևորապես

6. Դաւիթ Սիւնիին վրայ ինչ գիտելիք կայ.

7. Դաւիթ իրեն կարիճ ընկերներուին ինչ չարդ տուաւ Տաճիկներուն ու ինչ կը պատմուի Տէր Աւետիք ու Մխիթար քաջերուն վրայ.

ալ ըրաւ, որով Թշնամեաց սիրտը վախ ձգեց ու հալածեց զնրենք. վեց տարի խլեց իր պզտիկ տէրութեանը վրայ գովելի և զարմանալի խելքով ու կառավարութեամբ, և մեռաւ խաղաղութեամբ յիսունըչորս տարեկան:

8. Դաւիթ մեռնելէն ետքը իր մարդիկը միաբան հաւանութեամբ մէկէն ընտրեցին Մխիթարը երբենց առաջնորդ. բայց ետքէն մէջերնին խռովութիւն ինկնալով ամենք Տէր Աւետիքին կողմը եղան, ոմանք ալ ուրիշներու. այսպէս իրենց միութիւնը, որով և զօրութիւնը, պակսեցաւ: Իմացան Տաճիկները բերդականներուն անմիաբանութիւնը, և կան պաշարեցին, ու սկսան նեղը ձգել մէջինները. բերդին Հայերը Մխիթարէն ծածուկ միաբանեցան որ բերդը մատնեն ու իրենք ազատին երթան; ասոր բանին համար պատգամաւոր ղրկեցին տէր Աւետիքը: Տաճիկները երդմամբ յանձն առին, բայց բերդը մտնելէն ետքը մեծ մասը Թրք անցուցին, որ իրենց անմիաբանութեանը արժանաւոր պատիժ եղաւ. իսկ Տէր Աւետիքը ազատ Թողուցին՝ որ ուր կ'ուզէ երթայ:

9. Մխիթար իրեններուն մատնութիւնը առաջուց իմանալով փախաւ գնաց, ու քիչ մը տեղ պահպըտեցէն ետքը ելաւ նորէն շատ մը մարդ ժողվեց գլուխը, ու շատ քաջութիւններ ընելով քանի մը քաղաքներու ու բերդերու տիրեց: Երբոր Խնծորէսք ըսուած բերդը պաշարեր էր, օր մը քնանալու տեղը քովի մարդիկը սպանեցին զնրեք, ու գլուխը Դավթէժ նստող բդեշխին տարին. բդեշխը արդարու-

8. Դաւիթ Սիւնիին մեռնելէն ետքը ինչ խռովութիւն ինկաւ Հայոց մէջ.

9. Մխիթար ինչպէս սպանուեցաւ.

թեամբ մտածելով պատժեց անոնց անզգամութիւնն ու անհաւատարմութիւնը և զամենքն ալ սպանանել տուաւ, ըսելով որ «Դուք աշխարհքս այդպիսի քաջ մարդէ մը զրկեցիք, և թէ որ անոր կեանքը անպիտան ու վնասակար համարեցաք աշխարհի, ուրեմն ձերը ինչ բանի պիտանի պիտի ըլլայ, ո՛վ անգութ և դաւաճան մարդիկ»:

10. Մխիթարին քովի մարդիկը բոլոր ցրուեցան, շատ ալ Յովհաննէս իշխանին քովը գնացին, որ շատ քաջութիւններ ըրած էր Ալաէդդօղոյ աշխարհքը Տաճկաց դէմ. բայց վերջէն կասկածելով իր մարդիկներուն դաւաճանութենէն, ինքիրմէ Տաճկաց յանձնեց իր քաղաքը ինքը եւս Ալաէդդինի գնաց ու հոն շատ պատիւ գտաւ:

ԴԱՍ ԼԶ.

1. Նասր Շահ: Ազգերնուս վիճակը. — 2. Հայաստանի կառավարութիւնն. — 3. Մեհէմմէտ Գուլի. — 4. Իր յաղթութիւնը. — 5. Հայոց Գուլի խան. — 6. Իր վեհանդրութիւնն. — 7. Շահկուլուի Հայոց քաջութիւնն: Յովհաննէս Խնդամիրեան կարիճը և իր մահը:

1. Նասրը Շահ որ Թահմազ Ղուլի անուանեցաւ, Պարսից Թահմազ Թագաւորին ծառայութեան մէջ ըլլալուն համար, Աֆղաններու և Օսմանցոց դէմ ըրած յաղթութեամբքն՝ կաս-

10. Ի՞նչ գիտեվիք կայ Յովհաննէս իշխանին վրայ.

1. Ո՞վ է Նասրը Շահ, և ազգերնիս ինչ վնաս ունեցաւ այս առեն.

կածելի եղաւ իր Թագաւորին. Համարձակ գըրգռեց իշխանները և զօրքերը և բանակեց ղՓահմաշ. յետոյ զօրաթուռԹեամբ սպանելով զանիկայ և անոր գեռահասակ որդին, զոր առաջ հօրը տեղ Թագաւորեցուցեր էր, անոնց տեղ անցաւ, 1737ին. և նորէն Օսմանեանց դէմ երԹալով և յաղԹելով կարս քաղաքին քով. Հայաստանի մէկ մասն ալ առաւ անոնցմէ և Պարսից տէրութեան միացուց: Յետոյ Մուշտայ անապատին մէջ Ժողվեց բանակը և Պարսից ու հսպատակաց մեծամեծները. և անոնց միաբան հաւանութեամբը ընտրուեցաւ Պարսից Թագաւոր: Հոն էր մեր Աբրահամ Թեոդոսիկոսն ալ, զոր Ժողովրդին մէջ կանչելով օրհնել տուաւ իր տէրը, և անոր ձեռքը մէջքը կապեց, իբրև լմացընելու համար որ Հայոց ալ Թագաւոր է:

2. Ահա առենուան տալորութեան համեմատ ԵօԹն վերակացուներ կը կառավարեին Հայաստանի ամէն մէկ գաւառները, կամ նահանգները, և կը կոչուէին Այան: Աստղմէ իրեքն Պարսիկ էին. մէկն խան (նախարար), մէկալն Ջապէր (գաւառաւոր), երրորդն Գալանթար (վերակացու Ժողովրդեան). իսկ մնացած չորսն Հայոց ազգէն էին, իբրև խորհրդական և գործակալ: Նաւրը Շահ ամէն տարի կը կանչէր զատնէ և իրենց կառավարութեանը վրայ համար կը պահանջէր. և շատ հեղ մեռոի պատճառներով բարկանալով մէկը կը սպաններ, մէկը կը կուրցընէր, մէն ալ ծանր տուգանքով կը պատժէր: Անոր համար Հայոց մեծամեծներն կը զգուշանային իշխանութեան եռանդ ըլլալու մինչև որ չքսուխպուէին:

2. Հայաստան ինչպէս կը կառավարուէր Նաւրը Շահի առեն.

3. Նաւրը Շահ՝ Նախիջևանի նախարարը և իր գործակալները անիրաւութեամբ սպաննելէն ետքը, Շահ Մէհէմմէտ Գուլի անունով գաժան և խորամանկ իշխան մը զրկեց ի Հայաստան, որ խմանայ Թէ Հայոց քաղաքականերն և իշխաններն ինչ կը մտածեն իր վրայ: Մէհէմմէտ Գուլի եկաւ Նախիջևան, և գրսուանց շատ պատիւ ցըցուց Հայոց և Պարսից, օր մ' ալ գաւառին բոլոր մեծամեծները իրեն կանչեց և կեղծաւորութեամբ դէշ խօսեցաւ Նաւրը Շահին վրայ. անոնք ալ խաբուելով յայտնեցին որ իրենք ալ ձանձրացեր են անոր բռնութիւններէն և կը փափագին ազատուիլ: Մէհէմմէտ Գուլի գրեց տուաւ ամենուն անունը որպէս զի, ըսաւ, զինքար ձանչնանք և մէջերնիս օտար մարդ չխառնէ: Ահա Հայ իշխաններէն ամենք Նախիջևանի էին, ամենք ալ Ագուլեցի, Աստապատցի, ԵռուոԹեցի, և այլն: Քանի մը օրէն ծածուկ մարդ զրկեց, մէկիկ մէկիկ բռնել տուաւ զանոնք և բանտեց երեսուն և երեք Հայ, ամենքն ալ ազնուական և պատուաւոր անձինք: Յետոյ լմնայուց Նաւրը Շահին, որ բոլոր կասկածաւոր իշխանները բանած էր. Նաւրը Շահ ալ հրաման զրկեց որ զամենն ալ կուրցընէ, և սատցուածքնին իրեն զրկէ: Այսպէս խելօք իշխանները գաւառապատուեցան երկու աչքերնին կորսընցընել. միայն որոնք որ շատ սակաւ տուին՝ Մէհէմմէտ Գուլի անոնց մէկ աչքը կուրացընել տուաւ, մէկալը քիչ մը ապրելով Թողուց, որպէս զի Շահին հրամանը կատարած ըլլայ:

4. Երբ Նաւրը Շահէ մնացեալ Հայոց

3. Ո՞վ է Մէհէմմէտ Գուլի և ինչ չարիք ըրած է Հայոց.

4. Նաւրը Շահի մեռնելէն ետքը Մէհէմմէտ Գուլի ինչպէս վարուեցաւ Հայոց հետ.

Նախիջևանայ կողմը, չատերը սկսան ապստամբիլ Մէհէմմէտ Գուրլի խանէն. ան ալ կրցածին չափ զօրք ժողվելով չանաց զանոնք նուաճեցնելու։ Նախ վազեց Աստապատի վրայ, որուն բնակիչքն գրեթէ ամէնն ալ Հայ էին, բայց չկրցաւ մեռաց մը հասցընել, ու ամօթովետ դարձաւ։ Այն տեղն Եատի-Մուհամմէտ Սուլթան անունով անզգամ Պարսիկ մը՝ որ Աստապատ ապաւիներ էր իբրև ամուր տեղ մը, և Հայոց Թշնամի էր, Մէհէմմէտ Գուրլիին ծածուկ խմացուց Աստապատի գաղտնի ճամբաները, ու գրգռեց որ դարձեալ գայ։ Հայերն իմանալով սկսան մատնիչը փնտռել. ան ալ գիշերանց ձի հեծած փախաւ. բայց քաղաքին իշխանը՝ որ կրսուէր Կարապետ Աստուածատրեան եհաւէն հասաւ ու սպանեց. Մէհէմմէտ Գուրլի ալ օրէ օր աւելի սկսաւ նահանջելով փախաւ անծանօթ տեղեաց։

5. Նաւարի մեռնելէն ետքը իր Շահ Ռուհ Թոռը Թագաւորեց Մէհէմտի մէջ. իր եղբօրը դին ալ Աստապատականի վրայ Թագաւորեց և Հայաստր Գուրլի անուամբ խան մը Նախիջևանի նահապետ դրաւ։ Այսկայ առաջ հանդիստ Թագաւորց Հայերը և շատ սէր ցուցուց իրենց. բայց քիչ տարիէն հետերնին Թշնամանալով շատ նեղութիւն տուաւ Հայոց մեծամեծներուն Նախիջևան և Գողթն գաւառներուն մէջ ու ուրիշ տեղեր։ Այսոր համար տեղւոյն բնակիչներէն մեծ մասը այլ և այլ գեղեր փախան, ոմանք ալ Երևան դնացին, ուր կրնային աւելի հանգիստ անցընել։ Այն տարիները Աստապանի մարզպանն Մխրդէ Խարահիմ՝ որ Աստապատականի Թագաւորին եղբայրն էր, ապստամբելով անկէ պատերազմի եկաւ, բռնեց և կուրցուց զանիկայ, և ինքը Թա-

գաւորեց Գավրէժ քաղաքին մէջ։ Նախիջևանի, Շահկայ և Գողթեան Հայերն զայս լսելով մէջերնէն մեծամեծները անոր զրկեցին Հայաստր Գուրլին խանը ամբաստանելու. Խարահիմ Շահ ալ իրաւունք տալով իրենց՝ Հայաստրը ձգեց իշխանութիւն ու անոր տեղ գրաւ իբրև փոխանորդ անոր եղբօրորդին Ալի Գուրլի Պէյը։

6. Խարահիմ Շահ՝ բոլոր Պարսից Թագաւորութեանը տիրելու համար պատերազմի ելլելով, իր տերութեան ամէն գաւառներէն և մանաւանդ Հայաստան՝ Ժանտ հարկահաններ զրկեց, որ պատերազմի ծախուց համար տուրք ժողվեն։ Երբոր հարկահաններն Գավրէժէն ճամբայ ելլելու վրայ էին Հայաստան երթալու, Հայտր խորհուրդ տուաւ՝ որ Գավրիժոյ Հայոց գլխաւորները մէկ տեղ տանին և անոնց ձեռքով գրամը ժողվեն։ Այս որ իմացան Հայոց իշխանները՝ ուրը փախաւ, ուրը պահուըտեցաւ. իսկ շատերն հարկահաններուն ձեռքը ինկնալով տիպտուեցան մեկտեղ Նախիջևան երթալ, ուր թէ իրենք և թէ ուրիշ շատ Հայեր սատկիկ նեղուեցան. վասն զի չկարենալով վճարել անողորմ հարկահաններուն պահանջած չափազանց գումարները, ոմանք ծեծի տակ մեռան, ոմանք ձեռքէ կամ ոտքէ կտրուեցան, ոմանք ալ ցաւերնէն մեռան։

7. Գիչ տարիէն Հայտր խորամանկութեամբ նորէն զինքը Նախիջևանի կուսակալ անուանել տուաւ, և առջի կուսակալը՝ որ Վրացի մ'էր Պէհնամ Խան անուամբ մերժելով, անոր հրա-

մանաւ Որդուատի քաղքին ապստամբաց վրայ գացող Հայ զօրաց վրայ գնաց և ցրուեց, դէմս առնէրէն մէկ քանին ալ սպանեց: Այս զինուորս լսեալ Հայերը մեծ մռատմբ Նախիջևանի սահմանին մէջ Շահկերտ աւանին բնակիչներէն էին, որոց իշխան էր Յովհաննէս Խնդամիրեան կոչիմ մը. որ եղածները լսելով՝ ամար բնակիչները աւանին քովի լերան վրայ բերդը ղրկեց և չորս կողմն ամրացուց. զօրաւորներն ալ 500 հոգի զինեց ընդդէմ Հայոտարայ. որք երկար ատեն դէմ դրին Խանին բանմաթիւ զօրաց, և շատ մարդ Ջարդեցին: Հայոտար տեսնելով որ կամ պիտի չկարենայ առնել բերդը, կամ անթիւ մարդ պիտի կորսուցընէ, սկսաւ հաշտութեան հրաւէրը ղրկել: Յովհաննէս կասկածելով անոր խաբեութենէն՝ յանձն չառաւ, և երբ տեսաւ որ իր ընկերներն կը դժուարին այս բանիս, և կ'ուզեն խաղաղութեամբ վերջացընել գործը, հաւանեցաւ կռիւը դադրեցընելու, բայց այս պայմանաւ որ ազատ ըլլայ ինքն երեւնալու Հայոտարայ, այլ միայն իր ընտանիքն երթան՝ ի Նախիջևան: Սակայն Հայոտարայ ատեպ հրաւիրածքէն և ընտանեաց կարօտէն չարժած՝ եկաւ քաղաքը. Հայոտար պատուով ընդունեցաւ զինքը. և օր մ'ալ մեծամեծաց հետ սեղանի հրաւիրելով զնա՝ կերակրին մէջ թոյն խառնելով՝ վատաբար մեռուց կարիճը: Սակէ կասկածելով ուրիշ կարիճներն՝ քիչ քիչ հեռացան և Պափանոս կողմերը գացին, որ է հին Սիւնեաց աշխարհն: Հոս ուրիշ բնիկ Հայ իշխաններ ալ կային, որք մինչև այս (ԺԹ) դարուս սկիզբներն ալ իրենց նախնեաց ազատութեան և քաջութեան օգին պահելով երբեմն ալ ցուցին, ընդդէմ Պարսից անուանի եւած Խաներուն. այս իշխաններս արտաքի բառով Մէլիք կ'ըսուէին,

և դեռ հիմայ ալ գանուին նոյն պատուանուամբ իշխանազունք Ռուսաց հայաբնակութեան մէջ. վասն զի այս դարուս սասնք առին այն կողմերը Պարսից ձեռքէն. և մեր Հայաստան աշխարհն երկք տերութեան մէջ բաժնուեցաւ, որ են Օսմանեանք, Պարսք և Ռուսք:

ԴԱՍ ԼԷ·

1. Հայաստանի բաժանումն. — 2. Հայոց գաղթիկն յօտար աշխարհս. — 3. Ռուսաց Հայաստանի տիրելը. — 4. Ռուսի մասին ընդարձակութիւն. — 5. Ռուսք Հայաստանի նշանն. — 6. Հայոց 'ի Ռուսաստան գաղթիկն. — 7. Ազատերանի Հայերն. — 8. Ղրիմու Հայերն. — 9. Հայ իշխանազունք 'ի Ռուսիա. — 10. Լազարեան ազգատոհմն:

1. Հայաստան ԺԶ դարէն 'ի վեր բաժնուած էր Օսմանեանց և Պարսից մէջ, որունք մեր Հայրենեաց արդէն արիւնանեղ հողը կրկին կրկին պատերազմներով երարու ձեռքէ յափշտակէլէն վերջը, հուսկ ուրեմն գաշնագրեցին որ Ասրպատականն գաւառն ու Կուր և Երասխ գետերուն մէջ եղած գաւառները մինչև Երեւան՝ Պարսից ձեռքը մնայ. իսկ միւս տեղուանքն Օսմանեանց: Այս եղաւ 1746ին: Սյնուհետև Հայոց քաղաքական ինքնօրէնութիւնն և ազգային անհատութիւնն երթք ջընջուեցաւ:

2. Հայոց Թափառօրութեան վերջին գաւա-

1. Ե՞րբ բաժնուեցաւ Հայաստան Պարսից և Տաճկաց մէջ.

2. Ե՞րբ սկսան Հայք ցրուիլ և գաղթիլ օտար աշխարհաց մէջ.

զանին խորտակելուն ԺԴ դարուն վերջերը, և անկէ ալ առաջ Խաչակրաց 'ի Կիլիկիա երթևեկութեան ժամանակ՝ Հայք որ արգէն Հագարացոց, Յունաց և Պարսից բռնութեամբ դուրս ինկած էին իրենց բնաշխարհէն, և փոքր Ասիոյ ու Կիլիկիոյ զանազան կողմերը բռներ էին, սկսան անցնիլ նաև Եւրոպայի թագաւորանիստ քաղաքները, ոչ առանձնականք միայն, այլ և ամբողջ ընտանեօք: Այս կամաւոր աքսորմանս մեծագոյն նպաստաւոր եղաւ Հայոց վաճառականութեան յաջողակութիւնն և շահու սէրն, զոր կը ջանային տարածել Եւրոպայի տերութիւնք այլ և այլ արտօնութեանց հրովարտակներով: Այսպէս Հայաստան Թշնամիներէ ոտնակոխ, և իր զաւկըներէն լքեալ՝ բնակարան եղաւ Պարսից, Իրդաց, Թիւրքմէնից և Տաճկաց: Սակայն պատմութիւնը կրնայ վկայել, որ մեր փոքրիկ ազգն իր երկար դիւցազնական դիմակալութեամբն ընդդէմ Ասիոյ խորերէն Եւրոպիոյ քաղաքակրթութիւնը ողողելու սպառնացող ժողովրդոց, ոչ սակաւ ժամանակ հզօր թուրք եղաւ բարբարոսութեան հալեղը արգիլելու, և արևմտեան Ասիոյ կողմանէ ուշացուց քաղաքականութեան անկումը:

3. 1826ին վերջերը Պարսից Ֆէթհ-Ալի Շահն յանկարծօրէն Ռուսաց երկիրը յարձակեցաւ. Նիկողայոս կայսեր ալ իր կովկասեան բանակին հրաման ղրկեց որ Պարսից դէմ երթ. Մատաթեան Հայազգի քաջ իշխանն որ Ռուսաց զօրապետ էր, ոչ միայն Պարսիկները եւ մղեց, այլ նաև պարսկական Հայաստանն ալ մանալով դէպ 'ի Երասխ գետը առաջ անցաւ, և տիրեց Էջմիածնի, Նախիջևանի, Բասկևիչ Ռուս զօրավարն ալ առաւ Երևան, Մարանդ և Դաւրէժ քաղաքները: Հայք շատ դիւրացուցին Ռուսաց յաղթութիւնները. վասն զի Պարսից ձեռքէն չարաչար նեղուած ըլլալով, Ռուսաց՝ ձեռնընէն եկած օգնութիւնը կ'ընդունին: Վերջապէս 1828ին, փետրուար 22, Ռուսք հաշտութիւն խօսեցան Պարսից հետ, պայման դնելով որ Երասխ և Կուր գետին միջոց եղած գաւառները Ռուսաց մնան, և Պարսից երկրէն Ռուսաստան անցնել ուզողներուն ամենևին արգելք չըլլալ:

4. 1828 Նիկողայոս կայսրը Օսմանեանց դէմ ալ պատերազմ հրատարակելով՝ Ռուսք հասան մինչև Կարին քաղաքը. Կարնեցիք քաղաքին դռները փակեցին և կ'ուզէին դէմ դնել. բայց Ռուսաց խոստմունքներէն յորդորուած անձնատուր եղան: Յաջորդ տարին Ադրիանապոլսոյ դաշնագրութեամբ խաղաղութիւն հաստատուեցաւ Ռուսաց և Տաճկաց մէջ. Օսմանեան Հայաստանի մէկ մասն ալ Ռուսաց անցաւ: Պարձեալ մէկ մաս մ'ալ 1877–78 ին պատերազմով առին Ռուսք: Ահա այսպէս երեք տերութեանց մէջ բաժնուած է այսօր Հայաստան. մեծագոյն մասն, որուն մէջ կը բովանդակին փոքր Հայք և մեծ Հայոց արևմտեան և հարաւային կողմերը, Տաճկաց ձեռքն է. Հիւսիսային մասը Ռուսաց, իսկ արևելեան հարաւայինը Պարսից ձեռք, որ ամենէն փոքրագոյն մասն է:

5. Ռուսաստանի ամեն կուսակալութիւններն համահաւանգներն մէկ մէկ սեփական նշան ունենալնուն համար, 1833ին Ռուսաց տերութիւնը

4. Ի՞նչպէս ընդարձակեցաւ Ռուսի Հայաստանը.

5. Ի՞նչ է Ռուսի Հայաստանի նշանը.

Հայկական նահանգին համար ալ հնարեալ նշանը սրոշեց։ Ս. Զաքարէ վահանի մը գլխաւոր բաժանմանը մէջ մէկ կողմն կապոյտ ենթակայով Մասիս լերան ձիւնապատ արծաթափայլ գլուխը ձերմակ ամպերու մէջ. լերան ծայրն ալ Նոյայ տապանն՝ ոսկեգոյն Հայաստանի պատմական հնութեան աղնուութիւնը հասկընելու համար։ Բ. վահանին վարի կողմը երկու բաժնուած ըլլալով աջ կողմը կարմիր ենթակայի վրայ Հայոց Արշակունի Թագաւորներուն Թագը բարձր ու երկայն ձևով, բոլոր ոսկի, Թագին ճակատը ասող մը ու չորս կողմն մարգարտեայ կապը, ու ենթակայն կապոյտ։ Ձախ կողմը կանաչ ենթակայի վրայ էջմիածնի կաթուղիկէն՝ համակ արծաթի, միայն գմբէթները ու խաչերն ոսկեգոյն։ Ասով կ'ըմբռնուի Հայաստանի կրօնքը և մանաւանդ կերպով Հայկական նահանգին դիրքը։ Դ. Վերջին բաժանման մէջ ոսկի ենթակայի վրայ Ռուսական արծուին, որ բռնած է Թէ՝ վահանը և Թէ անոր տակի բաժանմունքները. և բոլոր նշանին վրայ ալ կեցած է կայսերական Թագն։

6. Հայոց Ռուսաց հետ ունեցած ծանօթութիւնն 1626 Թուականէն կը սկսի, երբ վաճառականութեամբ կը յաճախէին Ռուսաստանի ծովեզերեայ քաղաքները մինչև 'ի 1723, որ է ըսել գրեթէ հարիւր տարուան չափ. մեծամեծ արտօնութիւններ ստացան Ռուսաց կայսերներէն համարձակ երթևեկելու Պարսկաստանէն 'ի Ռուսաստան, և ազատ վաճառականութիւն ընելու։ Բայց երբ 1720ին Մեծն Պետրոս Ռուսաստանի մէջ արուեստ և վաճառականութիւն ծաղկեցնելու եռանդ եղաւ, դիտնալով Հայոց

6. Ե՛րբ սկսան Հայը Ռուսաստան գաղթիլ։

այս բաներուս ունեցած յարմարութիւնը և աչքաթացութիւնը, Ռուսաց քանի մը երևելի քաղաքներու մէջ առաջին անգամ Հայ գաղթականները բերել տուաւ և ամեն տեսակ ազատութիւն շնորհեց։ 60 տարի եղաւ դեռ Ղրիմ Ռուսաց ձեռքը չանցած, կատարինէ Բ անկէ գաղթած և հոն բնակող Հայերը հրաւիրեց, անոնք ալ մաս մը ելան Տոն գետին կողմերը գնացին, և հոն չունեցին Նոր Նախիջևան քաղաքը, ուր 1816ին չորս հազար վեց հարիւր տուն Հայ բնակիչ կար, ազգային քաղաքապետի մը կառավարութեան տակ. մինչև հիմայ կը պահուի քաղաքին ժողովարանին մէջ կատարինէի հրամանագիրն Հայերէն գրուած։

7. Բայց շատ աւելի հին և անուանի է Աժտերխանի Հայոց գաղթականութիւնն, վասն զի առնք 1239 Անի քաղաքին աւերման առեն՝ Թագաւորներուն Զարմանան զօրավարին ձեռքէն փախած եկան հոս և 100 տարուց ետքն բնակիչներն եղած բազմութեամբ Թագաւորներուն հետ պատերազմելով անցան Ղրիմ, անկէ ալ կամաց կամաց Լեհաստան, Մաճառստան և ուրիշ տեղեր։ Ասով այժմեան Հայերը Անեցի չեն, հապա 1700էն ետքը հետ դէհետ Պարսկաստանէն եկած են վաճառականութեամբ ու հոն տեղաւորուելով չատցած են, և հիմայ քաղքին բնակիչներուն մէջ՝ Թաթարէն և Ռուսէն ետքը ամենէն բազմաթիւ, պատուաւոր և երևելին մերազգն է, որ չորս եկեղեցի և երկու գպրոց ունի. որոնց մէկը կանգնած է Պարոն Աղապալ Նի. որոնց համար։ միւսը Աղրուաղուկանց 40 տղոց համար։ միւսը Աղրուաղուկանց Երկայնաբազուկ Յովսէփ կաթողիկոսն՝

7. Ի՞նչ տեղեկութիւն կայ Աժտերխանի Հայոց վրայ։

հանգերձ տպարանով մը, ուսկից քանի մը գըրքեր ալ հրատարակուած են: Լազարեան եղբայրներն ալ եկամուտ կապած են Ա. Ժառելեանի ազգային համար: Ա. Ժառելեանի վաճառականուԹիւնը, երկրագործուԹիւնը, այգեպարտիզուԹիւնը և ջերմատարմանուԹիւնը գրեԹե բոլոր Հայոց ձեռքն է:

8. Ղրիմոյ Հայոց մէջ հաստատուն աւանդուԹիւն է որ իրենց բուն հայրենիքն է Անի քաղաքը, նոյնպես կ'ըսուի և քանի մը յիշատակարանաց մէջ, ԹէԹ ԹաԹարաց Անին առնելէն եաև բնակչաց մէկ մեծ մասն Թողուով իրենց ոսկեզօծ պալատները, ծաղիկաւէտ դաշտերը, վանքերը և եկեղեցիները փախան գնացին Ս. Գաբարայ, որ Ա. Ժառելեանի և Խազանի միջոց է. ոմանք ալ 'ի Ջուղա, Վան և Սիս: Ս. Գաբարայեկոչներըն ԹաԹարներէն նեղուելով խնդրեցին 'ի Ձենովացւոց և եկան անոնց քով 'ի Ղրիմ, ուր բնակեցան Կաղարաս (1), Սուրբ Ստեփանոս քաղաքները և անոնց մօտերը. հոն զօրացան և բազմացան և շէնցուցին գեղերը և գաւառները, սկսեալ Գարատաղարէն (որ հիմայ գարա-սու կ'ըսուի) մինչև 'ի Սուրղաթ և Թէոդոսիա. լեռները ու դաշտերը լեցուցին վանքերով ու եկեղեցիներով: Որչափ որ Ձենովացւոց ժամանակ զարգացան Ղրիմոյ Հայերը, նոյնչափ ալ սկսան զլկանք և բռնութիւն կրել ԹաԹարաց ձեռքէն որ Ղրիմոյ գլխաւոր բնակիչներն էին. ուստի լսելով ԹէԹ շատ Հայեր կան Լեհաստանի մէջ և պատու-

8. Ի՞նչ տեղեկուԹիւն կայ Ղրիմոյ Հայոց վրայ:

(1) Այս մեծ քաղքին աւերակները միայն կը տեսնուին հիմայ Սուրղատին քով, որ Եօթ Ղրիմ կ'ըսուի:

ունին Լեհայ Թագաւորներուն առջև, ու հանգիստ և խաղաղ կ'ապրին, կամաց կամաց այն կողմերը գնացին. որով Ղրիմոյ Հայերը սկսան քիչնալ և աղքատնալ. այնպէս որ 1772ին երբոր Ռուսք Քէֆէ քաղաքը առին՝ երեք հազար Հայ հաշիւ կար կ'ըսեն բոլոր Ղրիմոյ մէջ: Իսկ հիմայ հազիւ ԹէԹ 1000 տուն Հայ կը գտնուի բոլոր Ղրիմոյ քաղաքներուն մէջ: Ղրիմի Հայոց գլխաւոր շահու գուսն է վաճառականուԹիւնը. ամեն տարի կերԹան Նիժնի-Նովկորոտ, Խարքով, և ուրիշ քաղաքներուն մօտավաճառները, ու մեծ վաստակ կ'ընեն:

9. Ա. յս գլխաւոր գաղԹականուԹիւններէն զատ՝ Հայք կը գտուին 'ի Բեզբասրուբկ և Մոսքուա, և ամենէն շատ Աստրախանի Տփղիս մայրաքաղաքը: Ա. յս քաղաքաց Հայ բնակիչքն կըրնան արդի ՀայուԹեան ամենէն կիրԹ ուսեալ և քաղաքականացեալ անձինքն անուանիլ. այս բանիս շատ նպաստաւոր եղած են Մոսքուայի Լազարեանց ձեմարանը և Տփղիսու Ներսիսեան վարժարանն, զոր հիմնած է Ներսէս Կաթուղիկոսը: Ռուսաստանի Հայք ոչ միայն վաճառականուԹեամբ և արուեստներով յառաջադէմ են, այլ և գիտնուորուԹեան մէջ իրենց քաջ նախահարց արժանաւոր զաւակ ըլլալնին ցուցած են. որով ազերուԹեան առջև արդիւնք ստանալով աղնուականուԹեան բարձր պատիւներու ու երևելի պաշտօններու ալ հասան: Զօրապետաց և քաղաքական պաշտօնէից մէջ նշանաւոր եղան Յովհաննէս Լազարեան, որ Ղրիմոյ Հայոց դէմ 'ի Ալեխսու կողմերը փոխադրուելու առին շատ օգնուԹիւն ըրաւ անոնց: — Ալեքսանդր Ա.

9. Ռուսաստանի ուրիշ որ քաղաքներուն մէջ կը գտնուին Հայք:

կայսեր առեն անուանի եղան Միրզայեան Մա-
նուկ Պէյ իշխանն, Մատաթեան իշխան մեծ զօ-
րապետն Գարապաղղի: Մեծին Կաթոլիկոսի
դէմ պատերազմաց մէջ ալ երևելի Հայ զօրա-
պետներ կային. ինչպէս Տէլեան երկու եղբարք,
Աբամելիք և Մելիքեան զօրավարք: Մելիքեանը
պատերազմի առեն քաջութեամբ առաջ նետուե-
լով ձեռքը կորսընցուց. Տէլեան եղբարց մե-
ծը պատերազմի մէջ մեռաւ, նմանապէս Յարու-
թիւն Լազարեան՝ ձիաւոր զօրաց կարևոր գնդա-
պետն ռուսաց մը զարնուելով մեռաւ 1813
Լիբաիոյ պատերազմին մէջ: Նիկողայոս Ա կայ-
սեր առեն Աղասի՝ որ սոսկական սպայ մ'էր,
Երևանի առմանը ժամանակ մեծամեծ քաջու-
թիւններ ըրած է և վերջապէս հոն մեռաւ: Մա-
տաթեան իշխանն Շուշինայի պատերազմին առեն
մեռաւ: Նշանաւոր եղաւ նաև Բէկ Պուդեան
ընդհանուր մեծ զօրավարն և վերատեսուչ Հայ-
կական նահանգին, և այլն և այլն:

10. Շատ մեծ անուն հանած է Լազարեան
ազգատոհմն ալ, որ եկած է նոր Ջուղայէն. ա-
նոնց առաջինն Եղիազար Եղիազարեան նախ
Աժաէրեան եկաւ, յետոյ Մոսքուա քաղաքը
բնակեցաւ իր չորս որդւովքը, և հոն գոհար-
ներու վաճառականութեամբ Ամպերատոռ և
Եւրոպիոյ ուրիշ քաղաքներու մէջ ալ հռչա-
կուեցաւ: Իր Յովհաննէս որդին ուղեց Մոսքո-
վիոյ մէջ Հայ մանկուց դաստիարակութեան հա-
մար գպրոց մը կանգնել, 200,000 ռուբլի դնե-
լով որքոյ խնամակալութեան գանձարանը, որ-
պէս զի այն գումարին չահուին գպրոցը չկնուի և
պահուի իր մեռնելէն ետքը: Իր Յովակիմ եղ-

10. Ի՞նչ գիտեմք կայ Լազարեան ազգատոհ-
մին վրայ:

բայն ժամմը յառաջ բանալ ուզելով այդ վար-
ժարանը, իւր առանձին գրամովը կանգնեց
զայն 1814ին, 300,000 ռուբլի ծախք ընելով,
առանց գալէլու եղբօրը ձգած գրամագլխոյն և
անոր շահուն: 1825ին Նիկողայոս կայսրը յա-
ռաջ հրովարտակաւ տէրութեան պաշտպանու-
թեան տակ առաւ այս վարժարանս, ըստ խըն-
դրոյ Լազարեան իշխանաց, և որպէս զի անկէ
ելած աշակերտներն իրաւունք ունենան տէրու-
թեան պաշտօններու մտնել: Ռուսաց գիւանին-
րուն մէջ այս վարժարանս 1828էն ի վեր կը
կոչուի Հայկեան Լազարեան ռուսերէնական արևելեան
լեզուաց տեղեակ թարգմաններ պատ-
րաստել տէրութեան համար: Յետոյ Ռուսաս-
տանի Հայոց համար ալ վարժապետներ ու եկե-
ղեցականներ: Ռուսմիաբանն տէրութեան կողմ-
էն ընտրուած մտնաւոր Ռուս խնամակալ
ուներ, բայց անմիջական հոգաբարձութիւնն և
տեսչութիւնն Լազարեանց ձեռքնէ:

ԴԱՍ ԼԸ

1. Հայոց գաղթելը ի Լհհաստան. — 2. Իրենց յառաջադիմութիւնն. — 3. Հայոց նուաճելը. — 4. Հայք ի Մոլտաւիա. — 5. Հայք ի Վալաքիա. — 6. Հայք ի Տրանսիլվանիա. — 7. Հայոց առանձնաշնորհութիւնքը։

1. Երբ ԺԱ. դարուն մէջ Բագրատունեաց սուլթան Թողրուլ զԱնի եւ բնակչաց մեծ մասն իրենց տունը տեղը Թողրուլ Ջիհանի անցան, անկէ ալ մաս մը Մոլտաւիա եկաւ և մեծ մաս մ՚ալ Լհհաստան, ուր հետզհետէ այս գաղթականութիւնն աճելով և մինչև 40,000 տուն եղաւ։ Լհհայ թագաւորները Հայոց յաջողակութիւնը տեսնելով՝ շատ ազատութիւններ շնորհելէն հետը, նաև զատ ազգայնութեան իրաւունք տուին, և առանձին ազգային Գլուխ մը գրին, որ Վոյթ կ՚անուանէր։ Այս իրաւունքը մեծն Գազիմիր 1344 թուականին Կամինեցի Հայոց շնորհեց, և հետը 1356 Լէմպերկի Հայոց մանաւանդ հրովարտակներով, զոր իր յաջորդներն ալ հաստատեցին։ Ակէ զատ անոնց 12 հայազգի գատաւորներ գրին, որոնք Վոյթին հետ ամեն գատաստան կը կատարէին։ Երկու դար հետը, 1516 թուին, Լէմպերկի մէջ Սիկիսմունդ Ա. թագաւորին հրամանաւը Հայոց առանձին գատաստանարանը չհնուեցաւ։ Այս առիթներս Թաթարստանի Հայոցշատերն ալ Լհհաստանգալով առանձնութիւնն նոր պայծառութիւն մ՚ալ կրեց։ Ի սկզբան Հայոց գա-

1. Ե՞րբ գաղթեցին Հայք ի Լհհաստան։

տաստանները հայերէն լեզուաւ կը լսէին, բայց անոնց գալովը՝ որովհետև թաթարերենէ շատ ուրիշ լեզու չէին գիտեր, առաջինները սուլթան իրենց բնիկ լեզուն թողուլ և թաթար լեզուն գատաստանի լեզու ընել։ Մինչև հիմայ այս լեզուաւ գրուած գաշնագիրները, և ուրիշ գիրքերը Լհհաստանի մէջ կը գտնուին։ Բայց որովհետև թաթարերէնն անկատար լեզու մ՚ըլլալով չէր կրնար ամեն բանի յարմարիլ, լատին ներէնն ալ իբրև Լհհայ սերտութեան գատաստանական լեզու՝ սկսաւ գործածուիլ, և կամաց կամաց բոլոր Հայոց գաղտաստանարաններուն մէջ մտնել։ 1662 թին Նիկոլ Եալիսկոպան Հռովմայ Ալէքսանդր Պապէն հրաման խնդրեց Իլմովիցի Արքեպիսկոպոսին, ան ալ 12 աշակերտի մը հաստատելու, որ ամեն տարի համար գալով մը հիմնել տուաւ, և գատաստանատուն գրաւ։ Այս վերջինս Գալանոս լատին կրօնաւորը, որ նշանաւոր է Հայոց եկեղեցւոյն և վարդապետութեան վրայ հրատարակած ծուռ և երկդիմի տեղեկութիւններովին։

2. Ինչ ժամանակուան մէջ Հայք Լհհաստանի ամեն երեւելի քաղաքները բռնեցին իրենց առուտուրովը, և վաճառականութիւնը բոլորովին իրենց ձեռքն անցուցին։ Տերութեան գործոց մէջ ալ մտան և շատ ընտանիք իրենց մեծամեծ ծառայութեանց փոխարէն՝ ազնուականութեան պատիւ ընդունեցան, ոմանք մինչև թագաւորին գլխաւոր պաշտօնեից կարգը անցան։ Ջինուորութեան մէջ ալ շատ յառաջադիմեցան և անոնցմէ զօրապետներ ելան մեջերնէն, ոմանք ալ թագաւորին Թիկնապահ ընտրեցան։

2. Ի՞նչ բաներու մէջ նշանաւոր եղան Լհհաստանի Հայք։

3. Երբ որ 1626ին Նիկողայոս կամ Նիկոլ Թռ-
թոսովից անունով քահանայ մը Ժողովրդեան
կամաց հակառակ Մելքիսեդ կաթողիկոսին
Եպիսկոպոս ձեռնադրուելով Լմմպերկ քաղա-
քին մէջ սկսաւ բռնանալ Ժողովրդեան վրայ,
երբեմն Լեհաց սէրուելեան և երբեմն ալ Լա-
տին կրօնաւորներուն և Արքեպիսկոպոսին և
մանաւանդ Յիսուսեանց ապաւինելով,
խեղճ Ժողովուրդն 15 տարի տառապելով չը-
կրցաւ իր իրաւունքները ազատել. վերջապէս
չատերն ղղուած ձգեցին քաղաքը և ասդիս ան-
դին սկսան ցրուիլ: Անոնց աւելի նուազելան Հայք
երբ Լեհաց Թագաւորութիւնն ալ վերցուեցաւ,
և Լեհաստան երեք սերուելեանց մէջ բաժնուե-
ցաւ: Հիմա Լեհաստանի գաղթականութենէն
6000ի չափ Աւստրիոյ՝ Կալիցիա և Պուքովի-
նա գաւառներուն մէջ կը գտնուին, որոնցմէ
չատերն իրենց նախնեաց սուացած հարստու-
թիւնն, աշնուականութիւնն և ազատութիւն-
ներն կը վայելեն: Այս վեց հազարէն գրեթէ 300
արուեր կը գտնուին հիմա Սուչովա քաղաքին
մէջ և անոր շրջակայները. որք իրենց գլուխ կը
ճանչնան Էջմիածնի կաթողիկոսն: Իսկ մնացած
տեղերը գտնուող Հայք գրեթէ բոլոր Հռոմէա-
կան են:

4. ԺԱ և ԺԲ դարերուն մէջ հաստատուեցան
Հայք Մոլտաւիոյ (Պողտանի) մէջ. բայց հիմայ
ընդ ամէնն 1000 տուն միայն են այլ և այլ քա-
ղաքաց մէջ բաժնուած: Եաշի մէջ 800 Հայք կան,
որոնք ազգային կառավարութիւն ունին և վար-
ժարան մը, զոր ծաղկեցընելու աշխատած է

3. Ինչո՞ւ նուազեցաւ Լեհաստանի Հայոց
թիւը:

4. Ե՞րբ եկած են Հայք 'ի Մոլտաւիա:

պատուաւոր անձն Պըլըճլեան Յակոբ: — Պո-
թուշանի Հայք 500 տուն են, 2 եկեղեցի ունին
և մանչ ազայոց ու աղջկանց վարժարաններ:
Ռուչքայ Պոկտանովիչ Իվովցի Հայ իշխան մը
ասկէ 35 տարի առաջ այցելութիւն ընելով Պո-
թուշանի Հայոց, այսպէս կը պատմէ անոնց վի-
ճակը: «Շատ զարմացայ երբ տեսայ ասոնց գե-
ղեցիկ և ընտրած գալրոցը, որուն մէջ 135
մանչ ազգայն կը սորվին ազգային լեզուն, գրա-
կանութիւն ու պատմութիւնը:... Ուրիշ զատ
գալրոց մ'ալ տեսայ աղջկանց, լի աշկերտներով:
Այս գալրոցս բանալուն՝ առաջ տանելուն և ու-
րիշ պիտոյքը հոգալուն գլխաւոր օգնականն ու
բարերարն եղած է Գասպար Կոլաս անունով
ազնուական, պատկառելի ու առատաձեռն պա-
րոնն. Պոթուշանեցի Հայերն միաբերան կը
վկայեն թէ այս բարերար մարդուս արդեամբքն
է իրենց ուսումնասիրութիւնը: Իր հարստու-
թեան մեծ մասն այս գալրոցիս բարգաւաճմա-
ցը նուիրելէն եաև՝ անթաս գժուարութիւններ
ալ կրեր է մինչև որ քաղութեամբ ամեն ար-
գելից յաղթելով իր վերհանձնական վախճանին
հասեր է...: Գնացի տեսայ այն պատուական
անձը. ինքն է գալրոցին տեսուչը, և անգադար
մեծ քաջալերութիւն կուտայ վարժապետաց և
աշակերտաց»:

5. Կիլիկեցւոց Թագաւորութեան վերնալէն
ետքը եկած են Հայք 'ի Վալաքիա կամ Ուլահ,
որոնցմէ 10,000ի չափ մնացած են հիմայ: 1551
Վլահաց Սուեփանոս իշխանն չատ նեղուեց Հայե-
րը յուծահատուն ընելու համար, և բանի 1000
տունի չափ գարձընելով մնացածներուն վրայ
ալ դառն հալածանք հանեց. չատը չարաչար

5. Ո՞րչափ Հայք կան 'ի Վալաքիա:

տանջանքներով սպաննել և չատերուն ալ տուա-
ցուածքները յափշտակել։ Պուքրեշի մէջ կան
2000 Հայ, որոնք Սուրբ Հրեշտակապետ անուա-
նով եկեղեցի մ'ունին և մեծ վարժարան մը,
զոր հիմնած է Միսաքեան ամիրան։ Դարուս
սկիզբը Մանուկ Պէյ մեծ կարավանատուն մը
կանգնած էր հոս իր անունովը, որ յետոյ այ-
րեցաւ։

6. Մոլտաւիա եկած Հայոց մէկ մասն ալ՝
1671ին Օսմանեանց Լեհհայ մէջ բացուած պա-
տերազմին պատճառաւ փախած եկած են Դրան-
սիլվանիոյ լերանց վրայ, որ ըստ Մաճառաց
կ'ըսուի Եօրտէլի–Օրցակ, այսինքն Անտառային
ԼիսեանուԹիւն, կամ Արտեալ։ Քանի մը տարի
երեսց երկիրը գառնալու սպասելէն ետքը՝ Մի-
քայէլ Ա Ապաֆի Լիսեանէն թնդրեցին Հայք
Դրանսիլվանիա մնալ, որուն հաւանեցաւ Լիսեանն
ալ. հոն հաստատուելէն վերջը սկսան ամենայն
Ջանքով վաճառականուԹեան պարապիլ։ Դրան-
սիլվանիոյ Լիսեաններն և յետոյ Աւստրիոյ Կայ-
սերք ասոնց ԺրուԹեան օգնելու համար, տասեն
տասեն շատ ազատուԹիւններ շնորհած են. անոնց
ազգային գատաւորներ ալ տալով։

7. Ընդհանրապէս 7 կամ 8 հազար Հայ կը
համրուի հիմայ Դրանսիլվանիոյ մէջ. և իրենց
բնակած քաղաքներն են՝ Ճորճով, կամ Տյէոթիոյ
որուն Լիսեաններն Հայ են և քաղաքին կառավա-
րուԹիւնն ալ իրենց ձեռքն է։ ԵղիսաբեԹու
Պօլիս կամ Եպէշխալոյ կամ Պաշվալով, որուն
բնակչաց կէսը միայն Հայ են, մնացածը Մահմա-
Ուլահ և Սաս։ Երևելի է ազգային Մայր եկե-

6. Ի՞նչ տեղեկուԹիւն կայ Դրանսիլվանիոյ
Հայոց վրայ։
7. Ո՞րչափ Հայք կան Դրանսիլվանիա։

ղեցին, որուն նմանը գրեԹէ բոլոր Դրանսիլվա-
նիոյ մէջ չիգտնուիր։ Սամոյէ–Ույվար կամ Ար-
մենիհնդաս, այսինքն Հայաքաղաք, որ և կեղ-
ծր 100,000 ոսկիի գնեցին Հայք և շատ
զարգարեցին։ Կարծես Զ կայսրն տասնեակ հրո-
վարտակօք Թագաւորական ազատ քաղաք ըրաւ
կեռլա և Եպէշխալոյ քաղաքները, ընտրելով
անոնց ազգային գատարան 12 անդամով, ծերա-
կոյտ մը, և Պէրվ անուամբ քաղաքապետ մը.
բայց 1849 Մահմատաց խռովութեան ատեն՝
Հայերն ալ ապստամբաց կողմն բռնելուն պատ-
ճառաւ՝ իրենց ազատութեանց մեծ մասը կո-
րսան։ Բայց անխոնջ աշխատանօք հարստու-
Թեանց աբր ըլլալով սկսան կամաց կամաց դէպ
'ի Մահմատական տարածուիլ և հոն ընդարձակ
կալուածներ գնեցին։ Մէջերնին շատ գիտուն
մարդիկ տէրութեան պաշտօնեաներուն մէջ ալ
կան և մեծ արդիւնք ցուցած են, որոնց վր-
խարէն Աւստրիոյ Կայսերք, մանաւանդ Մա-
րիամ-Թերեզիա Կայսրուհին շատ ընտանիքնե-
րու ազնուականուԹեան պատիւ շնորհած է։
Մինչև հիմայ Թէ Մահմատական և Թէ Դրանսիլ-
վանիոյ մէջ շատ Հայազգի գատաւորներ, գաւա-
ռապետներ, զօրապետներ և ուրիշ երևելի
պաշտօնատեռներ կը գտնուին, և տէրութեան
առջև մեծ յարգ ստացած են։

ԴՍ.ՍԼԹ.

1. Հայք ի վենետիկ. — 2. Իրենց Թողուցած յիշատակը. — 3. Վենետկոյ Ս. Խաչ եկեղեցին. — 4. Մխիթարեանց միաբանութիւնն ի վենետիկ. — 5. Երթալի քաղաքաց Հայերն. — 6. Հոլանտայի մէջ Թողուցած յիշատակը։

1. Որբևիւեանց Թագաւորութեան առեն սկսած են Հայք յաձախել ի վենետիկ առևտուրի պատճառաւ. բայց աւելի ԺԶ դարուն մէջ սկսեր են հոն բնակութիւն հաստատել Ջուղայեցի հարուստ վաճառականներ։ Թէ առաջին և Թէ երկրորդ գաղթականներն՝ վենետկեցիներէն շատ սիրով ընդունելութիւն գտան և հասարակապետութենէն մեծամեծ ազատութիւններ առին։ Այս ազատութիւններէն մէկն ալ էր Սուրբ Մարկոսի հրապարակին մէջ (որ վենետկոյ ամենէն մեծ և փառաշուքն է) մայր եկեղեցւոյն առջևը՝ վաճառներով նստիլ, ու գոհարեղէններ, մարգարիտներ, պարկատանի և Ընդկաստանի շալեր և ուրիշ ապրիշում վաճառքներ ծախել։ Աւուն անցնելով այս վաճառականաց Թիւը հետ զհետէ պակսեցաւ. վասն զի ամէնք օտար երկիրներ գնացին, ամէնք վաճառականութիւնը ձգեցին, կամ ազգացան, ամէնք ալ տեղացի Իտալացւոց հետ խառնուելով ինամութեամբ, կամաց կամաց բոլորովին Իտալացան. և մինչև հիմայ կը գտնուին իրենց Թոռունքը, որ հայ մականունը կը կրեն, բայց

1. Ի՞նչ գիտելիք կայ վենետկոյ Հայոց վրայ։

հայերէն ամենևին չեն գիտեր։ Այսպէս գարուս սկիզբը 10 խանութ հազիւ մնացեր էր Սուրբ Մարկոսի հրապարակին մէջ, իսկ հիմայ և ոչ մէկ հատ։

2. Վենետիկ քաղաքին այցելութեան երթալ Հայն՝ այս օրուան օրս ուրիշ բան չիգտներ իր հայրենակիցներուն երբեմն հոն ներկայութիւնը վրայ, բայց եթէ փողոցի մ'անուն (calle degli Armeni) ըսուած։ Պարտէզ հայերէն գրով չատ մը տապանաքարեր որ կը գտնուին Սուրբ Գէորգ կղզւոյն եկեղեցւոյն քով, և Սուրբ Մարկոսի եկեղեցւոյն ձախատն ալ կրանիտ սիւներու վրայ քանի մը Ջուղայեցի և Երեւանցի վաճառականաց փորագրած անուններըը ԺԶ-ԺԸ դարուց միջոց։

3. Բայց ամենէն նշանաւոր յիշատակն է Հայոց փողոցին մէջ Սուրբ Խաչ եկեղեցին, որուն շինութիւնն այսպէս եղած է։ Վենետկոյ Պետրոս Տոժին որդին Մարկոս Ծիանի՝ ուրիշ բարեպաշտական գործերէն զատ, 1253ին աւետնեները կտակաւ տուն մը Թողուց Հայերուն, իբրև հիւրանոց, որպէս զի պանդխտաց Հայք հոն բնակին։ Անկէ քիչ առաջ բարեպաշտ ծերուհի Հայ մ'ալ չափաւոր դրամի գումար մը կտակաւ Ձգեր էր, որպէս զի անով քաղաքին մէջ Հայոց համար տուն մը գնուի և պզտիկ եկեղեցի մը շինուի։ Կատարուեցաւ իր խնդիրը. սակայն ժամանակաւ եկեղեցին երեսի վրայ մնաց, տունն ալ օտարներու ձեռք անցաւ, մինչև որ 1496ին նորեկ Հայեր խմանալով իրենց ազգակցին կտակը, բողոքեցին Սուրբ Մարկոսի գործակալներ.

2. Ի՞նչ յիշատակ Ձգած են Հայք ի վենետիկ։

3. Վենետկոյ Հայոց Սուրբ Խաչ եկեղեցին ե՞րբ շինուած է։

բուն, որոնց յանձնուած էր եկեղեցւոյն խնամքը, նորէն սասացան զայն: Բայց որովհետև այն եկեղեցին շատ սղսղիկ էր, 1675ին Գրիգոր Կիրաք Մխրման անունով բարեչիշատակ Հայն սկսաւ իր ծախքովին հիմնովին վերնալ տեղի ընդարձակ, որ և 1692ին լինցաւ և մինչև հիմա կեցած է: Ամեն տարի մայիսի 3ին փառաւոր հանդիսով կը տօնուէր վրիժական խաչին գիւտը, և պատարագին առաջնակայ կ'ըլլային Սուրբ Մարկոսի գործակալները, մեծամեծ իշխանք և աղնուականք, քաղաքին պատրիարքն, և ուրիշ ազգային և օտարազգի քահանայք, և ամեն եկողները բուն տեսակ տեսակ հոտաւէտ ծաղիկները կը բաժնեին: Հիմա այս եկեղեցին Մխիթարեանց ձեռքն է, և հին սովորութեան համեմատ ամեն տարի հանդիսաւոր պատարագ կը մատուցուի գիւտ խաչի տեղին օրը, որուն ներկայ կ'ըլլան նոյնպէս շատ քաղաքացիք:

4. Յիշեալ Մխիթարեանց Միաբանութիւնը հաստատեց Սեբաստացի Մխիթար վարդապետն, որ իւր ժամանակին տգէտ նախանձոտներէն շատ հալածանք կրեցին եռքը, Մոռայի Թերթաղղոյն Մեթոն քաղաքին մէջ վանք մը հաստատեց, վենետկեցւոց պաշտպանութեան ներքև. այլ երբ 1715ին Տաճիկներն յարձակեցան 'ի Մոռա, ստիպուեց փախուստ վենետիկ Մխիթար իր միաբաններովին, և Հաստատակատարութենէն ընդունելով 'ի մշտնջենաւոր բնակութիւն Սուրբ Ղազարու կղզեակը, հոն վինեց և հաստատեց իր վանքը: Մխիթարայ նպատակն ըլլալով կրօնից ճշմարիտ վարդապետութեան հետ գաստիարակութիւն և ուսմունքներ ալ ծաղկեցնել ազգին մէջ, սկսաւ գրքեր հրատարակել, և տպագրատուն ալ հաստատեց իր վանաց մէջ: Յամին 1836ին ալ Ռափայէլ Ղարամեան հնդկաստանցի հարուստ Հայ վաճառականին ձգած դրամագլխովը վարժարան մը բացաւ Մխիթարայ Միաբանութիւնն վենետիկ քաղաքին մէջ, որ իր բարերարին անուամբ կ'ըսուի Ռափայէլեան վարժարան: Թէպէտ և ազգին կեդրոններէն հեռու իրրև մեզմէ ջատագով տեղ մը առանձնացեալ է այս վանքս, սակայն 170 տարուընէ 'ի վեր ոչ սակաւ ծառայութիւն ըրած է ազգին իր հրատարակած տեսակ տեսակ գրքերովը և կրթած համբաւնեբովը: Խնդարհ Մխիթարայ մաքին չէր անցներ Թերևս՝ որ օր մը իր կանգնած անշուք մենաստանը պիտի պատուէին այցելութեամբ շատ Թագաւորական գլուխներ, և անուանի գիտուններ: Երբ 1797ին գաղղիացիք վենետիկն առին, և Նաբոլէոն զօրապետն վճիռ հանեց որ ամեն կրօնական ընկերութիւնք ջնջուին, խնայեց այս Հայոց միաբանութեանը, նդիպես վարուեցաւ նաև մեր օրերուն Իտալացւոց կառավարութիւնն յամին 1867: Մխիթարեանց վանք մ'ալ հաստատուած է 'ի վիէննա մայրաքաղաք Աւստրիոյ, ուր մեծ տպագրատուն մ'ալ ունին, և Հայերենէ զատ շատ գերմաներէն գրքեր ալ տպագրած են:

5. Իտալիոյ ուրիշ շատ քաղաքաց մէջ ալ ԺԹ-ԺԶ դարուց միջոց հաստատուած կային Հայոց վանք և եկեղեցիք. որոցմէ մինչև մեր օրերս կը մնային կուսանաց վանք մը Յ Անդոնայ և եկեղեցիք 'ի Լիվոռնոյ և Հռոմ: — Գաղղիոյ մէջ ալ 'ի Բարիզ և Մարսիլիա քաղաքները շատ

5. Եւրոպայի ուրիշ որ քաղաքներուն մէջ հաստատուած են Հայք.

4. Երբ հաստատուեցաւ Մխիթարեանց Միաբանութիւնն 'ի վենետիկ.

Հայերը կու գային ժէ դարուն մէջ. Բարիզու մէջ, առաջին սրճանոցը բացողն՝ Յարութիւն անունով Հայ մ'եղած է 1672ին. Մարսիլիոյ մէջ ալ Սըկիէ սահենապետն (le chancelier Seguier) տպարան մը շնորհած էր Հայոց, ուսկից հրատարակուած են զանազան գրեանք: Ինչպէս ծէ բանասէրն որ Գաղղիոյ վաճառականութիւնը զարգացընել կ'ուզէր, մտածեց շատ Հայեր կան Գաղղիա, ազատութիւններ տալով. ինչպէս որ 1853 ին ալ Ալճերին Հայ դաղթականներու ձեռքով մշակելու և ծաղկեցնելու համար՝ յատուկ գրութիւնք հրատարակուեցան:

6. Հոլանտայի Ամստերտամ քաղաքն ալ ժէ դարէն 'ի վեր կը յաճախէին Պարսկաստանի և յետոյ Հնդկաստանի վաճառական Հայք, և վաճառուոր եկեղեցի մ'ալ շինեցին որ մինչև հիմա կեցած է: Այս քաղաքս վաճառականութենէն աւելի ծանօթ է մերոյներուս հայկական տպագրութեան հոն ծաղկելուն պատճառաւ. վասն զի Ամստերտամի մէջ փորագրուեցաւ մեր առաջին այբուբենն, որ գէղեցիկ ձեւովն և մաքրութեամբը անկէ առաջ կամ անկէ ետքը փորուածներէն շատ վեր է: Մարեցի Մատթէոս վարդապետը 1660ին երկու տեսակ գիր փորեր տուաւ հոն, Ջ և Ջ՝, բայց ինքը շուտով վախճանելով, Երևանցի Ոսկան վարդապետին Աւետիս եղբայրը լմնցուց գործը: Իսկ այս Ոսկան վարդապետս նոյն գիր ալ փորել տուաւ միևնոյն համեմատ, ու 1666ին Յակոբ կաթողիկոսին հրամանովն Ամստերտամ տարաւ և ուրիշ զանազան գրքեր տպագրեց: Իր վախճանելէն ետքը այն գրին կաղապարները կորսուեցան, և Մատ-

6. Հոլանտայի մէջ ինչ յիշատակ թողած են Հայք.

թէոս վանահայրը որ ալէկ գիտէր տպագրութեան արուեստը և Ոսկանին հետ մեկտեղ աշխատեր էր, նոր գիր փորել տուաւ, և այլ և այլ գրքեր տպագրեց:

ԴԱՍ Խ.

1. Պարսկաստանի Հայք.—2. Հնդկաստանի Հայք.—3. Իրենց յաջողութիւնն:

1. Տեսանք արդէն թէ ինչպէս Պարսկաստանի Շահաբաս Մեծագործն հրամանաւ բազմութիւն Հայոց բռնաբար հատուած գնացին 'ի Պարսկաստան, և 'ի յիշատակ իրենց Ջուղա քաղաքին, զոր Պարսիկներն այրեր էին, շինեցին Նոր Ջուղան Ասպահանի քով: Շահաբաս որով հետև Հայոց ձեռքով իր երկրին արուեստներն և գլխաւորապէս վաճառականութիւնը ծաղկեցընել կ'ուզէր, սկսաւ մեծ սէր ցուցընել անոնց, և մեծամեծ ազատութիւններ շնորհեց, ազգային քաղաքապետ մ'ալ տուաւ, տուրքերը թեթևցուց, հրամայեց որ արձակ համարձակ պաշտեն իրենց կրօնքը. ինքն ալ շատ անգամ հանգիստաւոր ատենը օրերը Հայոց եկեղեցին կ'երթար, սակայ Հայոց մեծամեծներուն տունը կերթակուր կ'ուտէր, և երբ Հայոյ և Պարսկի մէջ գաս բացուէր՝ Հայուն կողմը կը բռնէր: Բայց երբ Նատրը Շահ մահտանէն ետքը (1730) Պարսկաստան մեծ խառնութիւն ընկաւ, Հայք աշխատ ինտս և նեղութիւն կրեցին, և սկսան ուրիշ երկիրներ ցրուիլ: Արդէն Պարսիկք Հայոց այնչափ յառաջանալուն և հարստանալուն վրայ

1. Ի՞նչ դիտելիք կայ Պարսկաստանի Հայոց վրայ:

նախանձելով՝ շատ կը բանանային մեացածնե-
րուն վրայ ու կը տառապեցընէին զիրենք, և
ասկից անհաշտելի տեղւոքթիւն մը մտաւ մէ-
ջերնին. ասոր համար երբոր 1828 Իւնասայ հետ
ազատ գաղթականութեան դաշինք գրուեցաւ,
40 հազար Հայ Դաւթիժու քաղաքապետ Եղիա-
զար Յ. Լազարեանի առաջնորդութեամբ անցան
Իւնասատան: Հիմայ հազիւ 80,000 Հայք կը
գտնուին Պարսկաստանի մէջ, բայց անոնք ալ
իրենց առաջին պայծառութիւնն ու հարստու-
թիւնը չունին:

2. Հնդկաստանի Հայերն Պարսից Հայ գաղ-
թականութեան մէկ մասը կրնան համարուիլ.
ման ալ ամենէն առաջ Նոր Ջուղայի վաճառա-
կան Հայերն այն կողմերը երթալով՝ բնակու-
թիւն հաստատեցին, և եւս և ետև ուրիշ տե-
ղերէն իրենց քովը եկող ազգակիցներն ընդու-
նելով ու մէջերնին խառնելով՝ գաղթելոց թիւը
շատցուցին: Թէպէտ և քիչ-քիչ էր այս վաճա-
ռական ժողովուրդս (ըստ ոմանց 20,000 և ըստ
այլոց 10,000) բայց իր ձարտարութեամբը
Հնդկաստանի մեծագոյն մասը գրաւած էր Անգ-
լիացւոց հաստատուելէն շատ յառաջ: Երկրին
թագաւորներն ամեն տեսակ ազատութիւն
տուած էին Հայոց, և մէջերնին շատերը մեծ զօ-
րապետ, ռաճայի (իշխանի) աստիճան, և ուրիշ
մեծ պատիւներ և պաշտօններ ունէին և այնչափ
մեծ էր իրենց ազդեցութիւնն, որ ուզածնուն
պէս կը շարժէին երկրին բնիկ տէրերը: Բայց
երբ Անգլիացիք Հնդկաստանի տէրերին՝ Հայոց
յաջողութիւնն շատ նուազեցաւ. մեռ և մինչև
այսօր Պոմպայ, Կալկադա, Մատրաս, Պաթա-

2. Ի՞նչ գիտելիք կայ Հնդկաստանի Հայոց
վրայ:

վիա, Սինկափուր և ուրիշ երևելի քաղաքներու
մէջ կը գտնուին շատ Հայազգի ընտանիք, որոնք
ազատօրէն Հնդկաստանի այլ և այլ կողմերու
վաճառականութիւնը բռնած են:

3. Շատ նշանաւոր եղած է Հնդկահայոց ու-
սումնական և ազգասիրական չարժուձին. Այս-
բոպէիան ընկերութիւն անունով ժողով մը հաս-
տատեցին, որոյ արդիւնքն են՝ Կալկագայի թը-
պագրատունն և Մուրատեան Ձեմարանն, Գաղ-
ղկերէն և Անգղկերէն լեզուներէ շատ ընտիր
գրութիւնք ալ գրաբառ Թարգմանուած և հրա-
տարակուած են. առաջին անգամ Ֆենելոնի
Տելեմաքը Հայացընելու մտած ութիւնն ալ Հնդ-
կաստանի ազգային մ՚ունեցած է: Բայց ամենէն
աւելի Հնդկաստանի Հայոց պատիւ բերին և
իրենց ազգասիրութիւնը անմահացուցին երկու
հարուստ վաճառականք, Սամուէլ Մուրատ և
Ոսկիպետէ Եգուարդ Պարամեան. ազգային աղ-
քատ և որբ աղջոյց դաստիարակութեան
համար մէկ մէկ գիշերօթիկ վարժարան հաս-
տատելով: Ա՛յս վարժարաններուն որոնք իրենց
հիմնադրոյց անուամբը Մուրատեան և Ոս-
կիպետէական կը կոչուին, որոնց մատակարութիւնն
և ուսումնական տեսչութիւնն յանձնուած է
բարերարներուն կատարելի Վենետկոյ Մխիթա-
րեանց, բացուած են, առաջինն Իտալոյ Բա-
տուա քաղաքը 1834ին, ուսկից 1846ին փոխա-
դրեցաւ ՚ի Փարիզ. և յետոյ Գաղղիոյ 1870–71
պատերազմին պատճառաւ փոխադրեցաւ ՚ի
Վենետիկ միացընելով երկրորդին հետ որ ար-
դէն ՚ի Վենետիկ էր 1836ին: Մօտ տարիներս
Մարիամ Յարութիւնեան տիկինն ալ իր

3. Ուսմանց մէջ ի՞նչ յառաջադիմութիւն ը-
րած են Հնդկաստանի Հայք.

ծախքով աղջկանց համար վարժարան մը հիմնեց Հնդկաստանի մէջ։

Կը թողունք յիշել Տաճկաստանի մէջ այս եաբլ 20 կամ 30 տարուան մէջ հաստատուած վարժարանները, և ուսումնական շարժումը, միանգամայն և քաղաքակրթական կեանքը, իբրև հասարակաց ծանօթ բաներ, մանաւանդ որ կոսմանդնուպոլսի և Զմիռնիոյ հայերէն լրագիրք ամեն ազգային նշանաւոր դէպքուած կը հրատարակեն շուտով և մանրամասնաբար։

ԿԱՐԳ

ԹՈՂԱԼՈՐԱՅ ԵՒ ԻՇԽԱՆԱՅ

ՀԱՑԿԱՋՈՒՆԴ

Քրիստոսէ առաջ

2107 Հայկ Ծ.
2026 Արմենակ ԽԶ.
1980 Արամայիս Խ.
1940 Ամասիա ԼԲ.
1908 Գեղամ Ծ.
1858 Հարմա ԼԲ.
1827 Արամ ԾԸ.
1769 Արայ ԻԶ.
1743 Կարգոս ԺԸ.
1725 Անուշաւան Կ.
1662 Պարէտ Ծ.
1612 Աթթակ Խ.
1568 Զաւան ԼԷ.
1531 Փառնակ Ա. ԾԳ.
1478 Սուր ԻԵ.
1433 Հաւանակ Լ.
1403 Վաշտակ ԽԲ.

1381 Հայկակ Ա. ԺԸ.
1363 Ամբակ Ա. ԺԴ.
1349 Առնակ ԺԷ.
1332 Շաւարշ Ա. Զ.
1326 Նորայր ԻԴ.
1302 Վասակ ԺԴ.
1289 Կաթ Դ.
1285 Գառակ ԺԸ.
1267 Հրանտ Ա. ԻԷ.
1242 Ընձակ ԺԵ.
1227 Գղակ Լ.
1197 Հօրէդ Գ.
1194 Զարմայր ԺԲ.
1180 Շաւարշ Բ. ԽԴ.
1137 Պերճ Ա. ԼԵ.
1102 Աբբուն ԻԷ.
1075 Պերճ Բ. Խ.
1035 Բագրատ Ծ.
985 Հայ ԽԴ.
941 Յուսակ ԼԱ.
910 Ամբակ Բ. ԻԷ.
883 Կայպակ ԽԵ.
838 Փառնաւազ Ա. ԺԷ.
805 Փառնակ Բ. Խ.
765 Ակայորգի ԺԷ.
748 Պարոյր Ե.
743 Պարոյր Թագաւոր կը պատկուի ԽԴ.
700 Հրաչեայ ԽԲ.
678 Փառնաւազ Բ. ԺԴ.
665 Պաճոյճ ԼԵ.
630 Կառնակ Ը.
622 Փաւոս ԺԷ.
605 Հայկակ Բ. ԼԶ.
569 Երուանդ Ա. Դ.
565 Տիգրան Ա. ԽԵ.

520 Վահագն ԻԷ.
493 Աբաւան ԺԸ.
475 Ներսեհ ԼԵ.
410 Զարեհ ԽԶ.
394 Արմոգ Թ.
385 Բայգամ ԺԴ.
371 Վան Ի.
351 Վահէ ԻԴ.

Կոստակէ

325 Մհերան Ե.
319 Եհոպտղոմէոս Բ.
317 Ադուարդ ԼԵ.
284 Հրանտ Բ. ԽԵ.
239 Արտաւազ Ծ.
189 Արտաշէս Լ.
159 Արտաւազդ Ժ.

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ

149 Վաղարշակ Ա. ԻԲ.
127 Արշակ Ա. ԺԳ.
114 Արտաշէս Ա. ԻԵ.
89 Տիգրան Բ. ԾԴ.
55 Արտաւազդ Ա. Ե.
30 Արշամ Խ.
1 Արքեպար ԼԸ.

Քրիստոսէ եաքը

30 Արքեպար քրիստոնեայ կ'ըլլայ.
34 Աիանէ Դ.
38 Սանատրուկ Լ.
68 Երուանդ Բ. Ի.
88 Արտաշէս Բ. ԽԱ.
129 Արտաւազդ Բ. Բ.

131 Տիրան Ա. ԻԱ.
154 Տիգրան Գ. ԻԲ.
192 Վաղարշ Ի.
214 Խոսրով Ա. ԽԵ.
257 Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ կը ծնանի.
259 Աբգարէր Հայոց թագաւորի կը թրէ Ի Ե.
283 Շապուհ Երկու կարգ.
286 Տրդատ ԾԶ.
301 Սուրբ Հռիփսիմեանք կը նահատակուին.
302 Տրդատ ազգովին կը մկրտուի ու քրիստոնէայ կ'ըլլայ.
319 Տրդատ ու սուրբ Գրիգոր Հռոմ կ'երթան.
341 Տրդատ կը մեռնի.
344 Խոսրով Բ. Թ.
353 Տիրան Բ. ԺԱ.
363 Արշակ Բ. ԺԲ.
381 Պապ Գ. կամ Է.
383 Մեծն Ներսէս կ'ապաննուի.
384 Վարաղդատ Ե.
386 Արշակ Բ. Գ. / Վաղարշակ Բ. Ա.
388 Խոսրով Գ. Դ.
392 Վռամշապուհ ԻԱ.
406 Սրբոյն Մեսրոպայ ձեռքով Հայկական նշանագիրները կը հնարուին.
415 Շապուհ Գ.
422 Արտաշէս Զ.

Թագաւորք Վերին Հայոց
Ք. Ա.

27 Արտաշիսա ԺԱ.
16 Տիգրան փոքր ԺԲ.
2 Երուազ 00
2 Տիգրան Դ.

Քրիստոսէ ետքը.
6 Ասպրամ արծրունի ԺԴ.
19 Վահան Բ. / Աբշէս Բ.
21 Զենոն Արտաշէս ԺԷ.
38 Արշակ ուրթ ամիս.
38 Մխիթարա ԺԶ.
55 Հռամիզդ եօթը ամիս.
55 Տիրիթ Է.
60 Տիգրան Գ.
63 Տիրիթ (վերստին) Թ.

Մարզպան

428 ՎհՀմիհրշապուհ ԺԴ.
442 Վասակ Ժ.
451 Վարդանանք կը նահատակուին.
452 Արտոմիզդ ԺԲ.
464 Արվէնատզ ԺԷ.
481 Սահակ Ա. Ա.
483 Շապուհ, վեց ամիս.
484 Աղձեկան, եօթը ամիս.
485 Վահան ԻԶ.
511 Վարդ Դ.
515 Բուրչան Գ.
518 Մժէժ Լ.
548 Դենշապուհ Դ.
582 Վչնաւահրամ Զ.
Հայոց տօմարը կը նորոգուի, և անկէ կը սկսի Հայոց Թուականը 552ին.
558 Վարազդատ Զ.
564 Սուրէն Է.
571 Վարդան Է.
578 Մխիթար ԺԵ.
593 Սմբատ Ը.

601 Դաւիթ ԻԴ.
625 Վարագաւրոց Է.

ԿԻՐԱԿՈՍ

632 Դաւիթ Դ.
636 Թէոդորոս Է.
643 Վարագաւրոց, ուր ամիս.
644 Սմբատ Ա.
654 Համաշատ ե.
659 Գրիգոր ԻԴ.
685 Աշոտ Դ.
690 Ներսէհ Դ.
695 Սմբատ Թ.
743 Աշոտ ԺԵ.
760 Սահակ Բ. Զ.
835 Բագարատ ԺԴ.

ՈՍԿԻՓԱՏ

693 Աբգար Բ.
704 Կաշմ ԺԴ.
717 Վիրք Ժ.
727 Մահմէտ Ե.
732 Աբգարզող Ժ.
742 Մրուան Ա.
758 Եզիա Ա. Բ.
766 Սիւրէյման Գ.
769 Պէքիր Թ.
778 Հասան Գ.
786 Եզիա Բ. ԺԲ.
798 Խուզիմայ Ի.
818 Հոռ ԺԷ.
848 Ապուսէթ Ա.
850 Բուզայ Ե.
855 Շէխ Դ.

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՔ

859 Աշոտ Ա. ԻԶ.
885 Աշոտ Ա. Թագաւոր կը սպակուի ամիրապետէն, ու հինգ տարի կը Թագաւորէ.
890 Սմբատ Ա. ԻԴ.
908 Գագիկ Արծրունի Թագաւոր կ'ըլլայ Վասպուրականի.
914 Աշոտ Բ. ԺԴ.
928 Աբաս ԻԴ.
952 Աշոտ Գ. ԻԶ.
977 Սմբատ Բ. ԺԲ.
989 Գագիկ Ա. ԻԹ.
1020 Յովհաննէս Ի.
1042 Գագիկ Բ.
1046 Բագրատունեաց տէրութիւնը կը վերցուի.
1079 Գագիկ Բ. կ'սպաննուի.

ԹԱԳԱՒՈՐՔ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ Ե ԿԱՐՈՑ

908 Գագիկ Արծրունի ԻԹ.
921 Աշոտ Շապուհեան ԺԵ:
937 Դերենիկ Աշոտ ԺԶ.
953 Աբուսահլ ԺԹ.
962 Մուշէղ ԻԳ.
972 { Աշոտ Սահակ ԺԴ. Գուրգէն Խաչիկ ԼԲ. Սենեքերիմ ԾԵ.
1022 Սենեքերիմ Սեբաստիա կ'անցնի.

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՔ

1080 Ռուբէն Ա. ԺԵ.
1095 Կոստանդին Ա. Ե.
1100 Թորոս Ա. ԻԳ.

1123 Լևոն Ա. ժե.
1144 Թորոս Բ. իդ.
1168 Թովմաս Պայլ Ա.
1169 Մլեհ Ե.
1174 Ռոբերն Բ. ժԱ.
1185 Լևոն Բ. ժԲ.
1198 Լևոն Բ. Թագաւորը կը պսակուի և կը թագաւորէ իննսերկու տարի.
1219 Զապէլ Ա.
1220 Փիլիպպոս Բ.
1224 Հեթում Ա. խե.
1269 Լևոն Գ. Ի.
1289 Հեթում Բ. Դ.
1293 Թորոս Գ. Բ.
1296 Սմբատ Բ.
1298 Կոստանդին Բ. Բ.
1300 Հեթում Բ. վերստին Ե.
1305 Լևոն Գ. Գ.
1308 Օշին ԺԲ.
1320 Լևոն Ե. ԻԲ.
1343 Կոստանդին Գ. Ա.
1343 Գոբիտոն Բ.
1345 Կոստանդին Գ. ԺԸ.
1365 Լևոն Զ. ԺԱ.

ՅԱՆԿ

ՄԱՍՆ Ա.

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ

ԳԱՍ Ա. Հայկէն սկսեալ մինչև Արամ . 9
ԳԱՍ Բ. Արամէն մինչև Պարոյր 13
ԳԱՍ Գ. Պարոյրէն մինչև Հայկազանց Թագաւորութեան կործանիլը և հուսակալաց իշխանութիւնը . 17

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ

ԳԱՍ Դ. Արշակէն սկսեալ մինչև Արտաւազդ Ա. 22
ԳԱՍ Ե. Արտաւազդ Ա. Արշամ և Աբգար. 28
ԳԱՍ Զ. Անանէ, Սանատրուկ, և Երուանդ. 32
ԳԱՍ Է. Արտաշէս երկրորդէն մինչև Տըրդատ 35
ԳԱՍ Ը. Տրդատ և Խոսրով Բ. 39
ԳԱՍ Թ. Տիրան Բ. և Արշակ 43
ԳԱՍ Ժ. Պապ և Վարազդատ 47
ԳԱՍ ԺԱ. Խոսրով Գ. Վռամշապուհ և Արտաշէս Գ 50

ՄԱՐԶՊԱՆԱՑ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ԳԱՍ ԺԲ. Վռհմիհրշապուհ և Վարդանանց պատերազմը 55
ԳԱՍ ԺԳ. Արտրմիզդ և Արվէնատէ և Վա-

Հանայ ըրած պատերազմները. 60
ԴԱՍ ԺԴ. Վարդէն մինչև Սմբատին Կիւրապաղատութիւնը 65
ԴԱՍ ԺԵ. Սմբատ Կիւրապաղատէն մինչև Բագրատունեաց Թագաւորութեան կանգնուիլը 70

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ

ԴԱՍ ԺԶ. Աշոտ Ա. և Սմբատ Ա. . . . 75
ԴԱՍ ԺԷ. Աշոտ Բ. Եկեսէ և Աբաս . . 79
ԴԱՍ ԺԸ. Արծրունեաց կամ Վասպուրականի աշխարհին Թագաւորութիւնը. Աշոտ Ողորմած ու Սմբատ Բ. 82
ԴԱՍ ԺԹ. Գագիկ Ա. և Յովհաննէս Սմբատ. 85
ԴԱՍ Ի. Գագիկ Բ. և Բագրատունեաց Թագաւորութեան կործանիլը. 87

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ

ԴԱՍ ԻԱ. Ռուբէն Ա. Կոստանդին Ա. Թորոս Ա. Լեւոն Ա. Թորոս Բ. Մլէհ և Ռուբէն Բ. 92
ԴԱՍ ԻԲ. Լեւոն Բ. Փիլիպպոս ու Հեթում Ա. Լեւոն Գ. 97
ԴԱՍ ԻԳ Հեթում Բ.էն մինչև Ռուբինեանց Թագաւորութեան կործանիլը. 100
ԴԱՍ ԻԴ. Ռուբինեանց ազգութեան կործանելէն մինչև մեր աստեղ եղած դիպուածները 105

ՑԱՆԿ

ՄԱՍՆ Բ.

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ

ԴԱՍ Ա. 1. Մեր ազգին սկիզբը: Հայկ. — 2. Իր Հայաստան գառնալը. — 3. Բէլայ հետ ըրած պատերազմն և Բէլայ մահն. — 4. Իր հոգւոյն կատարելութիւնն. — 5. Աթաթքին տեսքն: Իր մահը: 109
ԴԱՍ Բ. 1. Արմենակ, Խոռ, Մանաւազ և Բազ. — 2. Արամայիս: Շարա. — 3. Ամասիա. Գեղամ. Հարմա: 113
ԴԱՍ Գ. 1. Արամ. — 2. Նիւքարայ գէմ պատերազմը. — 3. Բարշամ Բաբելացւոյն գէմ յաղթութիւնը. — 4. Պայասխակ յաղթուիլն. — 5. Արամայ համբաւն. 6. Նինոս Ասորեստանի Թագաւորն. 7. — Խորենացւոյն Արամայ տուած գովեստն. — 8. Իր բնաւորութիւնն և մահը: 115
ԴԱՍ Դ. 1. Արայ. — 2. Շամիրամ և իր ըրած պատերազմն: Արայի մահը. 3. Շամիրամայ խաբեութիւնն. — 4. Արայի նկարագիրը. — 5. Շամիրամայ Հայաստան մտնելը: Շամիրամ-

կերպին կամ Վանայ լինուԹիւն: Կարգոս կը Թագաւորէ Հայոց վրայ. — 6. Շամիրամայ և Կարգոսի մահը: Անուշաւանի Թագաւորելն և մահը. — 7. Անուշաւանի գովեստն: 120

ԳԱՍ Ե. 1. Հայկազունք իշխանք, Պարխա. — 2. Ջարմայր: Սկայորդին. — 3. Հայ երևելի իշխանք. — 4. Պարոյր առաջին կը Թագաւորէ. — 5. Աղթամարեցք և Սանասար. Հայաստան կուգան. — 6. Խորենացւոյ համարմունքն և Պարոյրի յաջորդքն: 125

ԳԱՍ 2. Մեծն Տիգրան. — 2. Կիւրոսի բարեկամուԹիւնն: Աժդահակ և իր երազն. — 3. Աժդահակայ դաւաճանուԹիւն: Տիգրանայ պատերազմն: Աժդահակայ մահը. — 4. Տիգրանայ կառավարուԹիւնքն: . . . 129

ԳԱՍ Է. 1. Վահագն. — 2. Վահէ: Հայկազանց ԹագաւորուԹենէ վերջանալը. — 3. Աղուարդ Սիւնեաց նախարարն և Արտաւազդ. — 4. Արտաշատ: 134

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ

ԳԱՍ Ը. 1. Արշակունեաց ԹագաւորուԹեան սկիզբն, Վաղարշակ. — 2. Վաղարշակայ Մորփիւղիկէսի հետ ըրած պատերազմն. — 3. Վաղարշակ Հայկազանց պատմուԹիւնը գրել կուտայ.

— 4. Իր ըրած բարեկարգուԹիւնները և մահը. — 5. Վաղարշակայ կառավարուԹիւնն: — 6. Արշակ Ա. Պոնտացւոց նուաճումն: Բագրատունեաց նահատակուԹիւն: 137

ԳԱՍ Թ. 1. Արտաշէս Ա. Պարսկաստանի կը սիրէ. — 2. Իր այլևայլ արշաւանքները և մահը. — 3. Օտար մատենագրաց տուած գովեստն, և իր աշխարհակալուԹեան ոգւոյն քննադատուԹիւն. — 4. Արտաշէսի մահուան պատճառն, և իր մեկնաւսն: 142

ԳԱՍ Ժ. 1. Տիգրան Բ. և իր քաջուԹիւնն: — 2. Կրօնքի նկատմամբ ըրած կարգաւորուԹիւնն. — 3. Տիգրանայ և Միհրըրդատայ յաղԹուԹիւնքը Հռովմայեցւոց դէմ. — 4. Տիգրան Ասորւոց կը սիրէ. — 5. Միհրըրդատ Տիգրանայ կ'ապստամբի. — 6. Հռովմայեցիք Տիգրանակերտ կը պաշարեն. — 7. Միհրըրդատայ մահը. — 8. Տիգրանայ հաշտուԹիւնը. — 9. Իր յաղԹուԹիւնները Պաբիանոսի և Կրասոսի դէմ. — 10. Տիգրան նախագահուԹիւնը Պարսից կուտայ. — 11. Իր մահը ու կառավարուԹիւնքը: 145

ԳԱՍ ԺԱ. 1. Արտաւազդ և իր գերուԹիւնն. — 2. Իր մահը և ըրած ջնջան. — 3. Գրուածքն և գովեստը. 153

ԴԱՍ ԺԲ. 1. Աբջամ Սուրբին Հայոց կը թագաւորէ. — 2. Հայաստանի հարկատու ըլլալն և Աբջամայ գլխատուր արդիւնքն. — 3. Աբգարոս Թագաւորելէն: Քրիստոսի ծնունդն. — 4. Հռոմ երթալն. — 5. Հռոմայեցւոց հետ Թշնամանալն: Պարսից խռովութիւնն. — 6. Աբգարոս Քրիստոսի հետ ծանօթանալն. — 7. Իր մահը: . . 156

ԴԱՍ ԺԳ. 1. Անանիա առ Մանաասրուկ կը թագաւորեն. — 2. Մանասրուկ Եգեսիոյ կը սիրէ: Իր անգթութիւնն. — 3. Իր քաղաքաշինութիւնն և մահը. — 4. Երուանդ. — 5. Իր զգուշութիւնքը և պատրաստութիւնքը. — 6. Արտաշէսի պատերազմն: Երուանդայ մահը. — 7. Արտաշէսի թագաւորպատկութիւնն. — 8. Երուաղայ մահը. — 9. Հայաստանի ծաղկածութիւնն. — 10. Աշխատասիրութիւնն. — 11. Արտաշէսի որդիքն: Արգամայ մահը: Զօրաց չորս մասն բաժնուիլն. — 12. Հռոմայեցւոց դէմ պատերազմն. — 13. Արտաշէսի մահը և իր հանգիստաւոր թագուհին. — 14. Սմբատ Բագրատունիին գովեստն: . . 162

ԴԱՍ ԺԴ. 1. Վէրին Հայոց Թագաւորութիւնն. — 2. Աշխատ Թագաւորք Վէրին Հայոց. — 3. Միհրդատ և իր Զենոբիա կինն: Տիրիթ. — 4. Ներոն կայսեր պատերազմունքն Պարսից դէմ: Վէրին Հայոց Թագաւորութեան վերջանալն: . 173

ԴԱՍ ԺԵ. Արտաւազդ. — 2. Իր մահուան վրայ եղած առասպելն. — 3. Տիրան. 4. Տիգրան Գ. իր գերութիւնն և կրկին Թագաւորելն. — 5. Վաղարշ: Իր քաջութիւնքն և մահը: . . . 176

ԴԱՍ ԺԶ. 1. Խոսրով Ա. — 2. Անտոնիոս Կարակալլա. — 3. Խոսրովու պատերազմունքն Պարսից դէմ: — 4. Անակայ Հայաստան մանելն. — 6. Մանդակունեաց ցեղին ջնջուիլն: 180

ԴԱՍ ԺԷ. 1. Տրդատ: Իր քաջութիւնքն և Թագաւորելն. — 2. Տրդատայ Հայաստան մանելն. — 3. Աշխէն սիկին. — 4. Հռիփսիմեանց նահատակութիւնն. — 5. Ս. Գրիգոր Լուս. ելն 'ի վիրապէն: Իր բժշկութիւնքն. — 6. Տրդատայ և Գրիգոր Լուս. Հռոմ երթալն. — 7. Հիւսիսային ազգաց պատերազմութիւնն. — 8. Տրդատ Թագաւորութիւնը կը թողու: Իր մահը. — 9. Տրդատայ կատարելութիւնքն. — 10. Իր մահուան աղգած ցաւն: . . . 184

ԴԱՍ ԺԸ. 1. Լուսաւորչայ Թոռներն: Բնշնութիւնք, Մանաւաշեանք, Արգունիք. — 2. Խոսրով Բ. կը

Թագաւորէ: Պարսից յաղ-
Թուիլն. — 3. Տիրան: Իր անգ-
Թուելիւնքն. — 4. Իր մահը:
Արշակ կը Թագաւորէ. — 5.
Մեծն Ներսէս: Իր բարեկար-
գութիւններն. — 6. Վաղեն-
տիանոս: Տիրիթ և Գնել. —
7. Գնելայ մահը. — 8. Տիգրա-
նակերտի առումն. — 9. Արշա-
կաւան: Արշակայ պատերազ-
մունքն. — 10. Ս. Ներսէսի
աքսորուիլն: Արշակայ մահը.
— 11. Մերուժան Արծրունի: 193

ԳԱՍ ԾԲ. 1. Մերուժանայ Հայաստան մըտ-
նելն. Պապայ Թագաւորիլն.
— 2. Հայոց յաղԹուԹիւնն
Մերուժանայ դէմ. — 3. Իր
մահը. — 4. Հայաստանի խա-
ղաղուԹիւնն. — 5. Ս. Ներ-
սեսի Թուղաւորուիլն: Պապ
կը մեռնի. — 6. Վարազդատ:
Իր քաջութիւնքն և մահը: . 202

ԳԱՍ Ի. 1. Արշակ Գ. Վաղարշակ Բ. կը
Թագաւորեն. — 2. Արշակայ
և Խոսրով Գ. պատերազմն. —
3. Խոսրովու և Գաղաւոնի գե-
րուԹիւնն: Շապաւրհ ու Պարգև.
— 4. Վռամշապուհ և իր գլխա-
ւոր արգիւնքն. — 5. Հայկա-
կան տոհմից գիւտը. — 6. Խոս-
րով Գ. գարձեալ կը Թագաւո-
րէ. — 7. Հայոց ընդդիմու-
Թիւնն Շապուհին դէմ: Ախաե-
ղէս Գ. կը Թագաւորէ. — 8.
Արշակունեաց Թագաւորու-

Թեան վերջանալը. — 9. Ար-
շակունեաց ԹագաւորուԹեան
վերջանալուն պատճառները: 207

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐԶՊԱՆԱՑ

ԳԱՍ ԻԱ. Մարզպանք. — 2. Յաղկերտի
հնարքն: Հայոց ընդդիմուԹիւն.
— 3. Նախարարաց քանգա-
գեղուԹիւնն և ուրացուԹիւն.
— 4. Վարդան: Աղուանից
կ'օգնէ: Վասակայ անօրէնու-
ԹիւնքՀ. — 5. Վարդանանց
պատերազմն. — 6. Նախարա-
րաց երկրորդ գերուԹիւնն.
— 7. Վասակայ գաւառապարու-
Թիւնն և մահուան սաորա-
գրուԹիւնն: 217

ԳԱՍ ԻԲ. 1. Նախարարաց վիճակն. — 2.
Վահանայ ուրացուԹիւնն. —
3. Վահանեանց պատերազմն.
— 4. Նախարարաց անմիաբա-
նուԹիւնն: Վահանայ յաղԹու-
Թիւնը. — 5. Վահանայ հաշ-
տուԹիւնը: 225

ԳԱՍ ԻԳ. 1. Վարդ: Մժեժ Գնունին. — 2.
Մեծ Թուականը. — 3. Վար-
գան Բ. Մամիկոնեան. — 4.
Սմբատ Բագրատունի. — 5.
Գայլ Վահան և իր քաջու-
ԹիւնքՀ. — 6. Վարշիրի մահը.
— 7. Վահանայ յաղԹուԹիւնն
Վաթոանկայ դէմ և իր մահը.
— 8. Սմբատ և Վահան . . 230

ԳԱՍ ԻԴ. 1. Դաւիթ Սահառունի: Հագա-

թացեաց արշաւանքն. — 2. Վահան Կամսարական. — 3. Հաղարացոց և Յունաց արշաւանքը. — 4. Սմբատ Բիւրատեան և իր յաղթութիւնն. — 5. Մոհմատ Սահակ Կաթող. և Հայաստանի ազատումն. — 6. Կաշմ և իրեն յաջորդ Ոսմկաններն. — 7. Բագարատ Բագրատունին: Նախարարաց գերութիւնն. — 8. Բուղային չարութիւնքը: Սմբատ խոստովանող: . . 237

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ

ԴԱՍ ԻԸ. 1. Բագրատունեաց թագաւորութեան կանգնումն: Աշոտ Բագրատունին. — 2. Նախարարաց գերութենէ ազատիլն: Աշոտ թագաւոր կը պսակուի. — 3. Աշոտոյ կարգաւորութիւնքն և մահը: 244

ԴԱՍ ԻԹ. 1. Սմբատ Ա. — 2. Ափլխն: Իր յաղթութիւնն. — 3. Սմբատայ յաղթութիւնն Ամմաուին դէմ. — 4. Ափլխնի կատաղութիւնն: Յուսոփայ հաշտութիւնն: — 5. Սմբատայ դէմ եղած դաւաճանութիւն: Գագիկ Արծրունի վասպուրականի վրայ կը թագաւորէ. — 6. Յուսոփի Հայաստանի կը տիրէ. — 7. Սմբատայ գերութիւնն և նահատակութիւնն: 247

ԴԱՍ ԻԹ. Աշոտ Բ. Երկաթ. — 2. Իր կ. Պօլիս երթալն: Աշոտ բռնաւոր. — 3. Սբատայ դաւաճանութենէն ազատիլն. — 4. Յլխկ Սմբատ. — 5. Իշխի յաղթութիւնն: Գրիգոր Մամիկոնեան. — 6. Աշոտոյ մահը և իր յատկութիւնքն. — 7. Սբատ կը թագաւորէ. Իշխ Ափխազաց թագաւորի պարտութիւնն: — 8. Աշոտ Ողորմած թագաւոր կ'օծուի: Մուշեղ Կարսի մէջ կը թագաւորէ. — 9. Աշոտոյ քրիստոնէական կատարելութիւնն: 254

ԴԱՍ ԻԲ. 1. Սմբատ Բ. Իր մեծագործութիւնքն և անիրաւութիւնքն. — 2. Գագիկ Ա. — 3. Պահլաւեթ կիւրապաղատ և իր նշանաւոր մահը. — 4. Յովհաննէս Սմբատ: Աշոտոյ պատերազմն և հաշտութիւնը. — 5. Աշոտոյ վարպետութիւնն. — 6. Սկևռացոց արշաւանքը: Վասակ Պահլաւունին: Իր մահը. — 7. Յովհաննէս Կոգեան. — 8. Կիրակոս քահանային մատնութիւնը. — 9. Դաւիթ Անհողին և իր յաղթութիւնն. — 10. Խաչիկ և իր անգթութիւնն. — 11. Վեստ Սարգիս: Վահրամ Պահլաւունին յաղթութիւնն: Գագիկ Բ. կը թագաւորէ. — 12. Վեստ Սարգսի բանտարկիլն. — 13. Գագ-

կայ յաղթութիւնքն Սկիւթացւոց և Յունաց դէմ. — 14. Վեհա Սարգսի դաւաճանութիւնն: Գագկայ Կ. Պոլիս երթալը. — 15. Բագրատունեաց թագաւորութեան կործանումը. — 16. Տուղրիլ և իր անգթութիւնն: Հարպիկ իշխանը. — 17. Թաթուլ սպարապետին քաջութիւնն և մահը: Մանազկերտի ազատումն. — 18. Ալփասլանին Անին առնելը. — 19. Գագիկ Աբասեան. — 20. Գագիկ Բ: Իր վերժիրն գրութիւնն. — 21. Գագկայ բռնութիւն ու սպանութիւն: Գագիկ Աբասեանին և արծրունեաց թագաւորաց ձիւղերուն վերջանալն: 261

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՐՈՒԲԻՆԵԱՆՑ

ԴԱՍ ԻԹ. 1. Ռուբինեանց թագաւորութեան սկիզբն. — 2. Ռուբէն Ա.: Գող Վասիլ. — 3. Կոստանդին Ա. — 4. Թորոս Պարսից և Սկիւթացւոց կը յաղթէ. — 5. Մանուաղեայ որդւոց բռնութիւն. — 6. Լևոն Ա. և իր քաջութիւնք. — 7. Կոստանդին Պերպերուժէն: Լևոնի փախուստն: Անաբարզացի Հայոց քաջութիւնն. — 8. Վահկայ ամրոցին առումն: Լևոնի գերութիւնն. — 9. Թորոսի տեսած երազն: Լևոնի մահը: . 281

ԴԱՍ Լ. 1. Թորոսի Կ. Պոլսէն փախչիլն և Հայոց տէրութեան ձևանալն. — 2. Իր յաղթութիւնն Անդրանիկոսի դէմ. — 3. Սոեփանէ եղբօրը մահուան վրէժխնդրութիւնն և իր մահը. — 4. Մլէհ և իր մահը. — 5. Ռուբէն Բ: Հեթում Լամբրոնի իշխանը: Ռուբենի գերութիւնն և ազատիլը և մահը: . . . 288

ԴԱՍ ԼԱ. 1. Լևոն Բ. — 2. Փրեդերիկոս կայսեր օգնելը. — 3. Թագաւոր օծուիլն. — 4. Լևոնի բարեպաշտութիւնն: Քայքաւուզի հետ ըրած պատերազմն. — 5. Բերիոյ ամիրային յաղթուիլը. — 6. Հայոց Լատինաց հետ Թշնամանալն. — 7. Զաքէլ Թագուհի. — 8. Հեթում Ա. — 9. Կոստանդնի և Հեթումի պատերազմունքն. — 10. Մանգոյ խանին հաշտութիւնն: Փնտուխտաւոր Եգիպտոսի ամիրային պատերազմն, Թորոսի մահն և Լևոնի գերութիւնն. — 11. Լևոնի գերութենէ ազատիլն: Հեթումի մահը: 293

ԴԱՍ ԼԲ. 1. Լևոն Գ. — 2. Փնտուխտաւոր Եգիպտոսի ամիրային յաղթուիլն. — 3. Լևոնի խաղաղութիւնն. — 4. Իր վիշտերն և մահը. — 5. Հեթում Բ. և Թորոս. — 6. Սմբատ Թագաւոր կ'օծուի. — 7. Իր թագաւորութենէն ինկնալն: Կոս-

տանդին: Հեթմոյ երրորդ անգամ թագաւորելը. — 8. Իր յաղթութիւնքն. — 9. Հեթում լչխան Կոռիկոսի. — 10. Լեւոն Դ. և Սոյ Ժողովքն. — 11. Լեւոնի և Հեթմոյ մահը: 302

ԳԱՍ ԼԳ. 1. Օշին. — 2. Իր յաղթութիւնն Նասր Սուլթանին դէմ. — 3. Հայոց ցրուիլը. — 4. Լեւոն Ե. — 5. Հայոց յաղթութիւնն Նասրի դէմ. — 6. Կիլիկիոյ աւերածն. — 7: Կիլիկիոյ հանգստութիւն. — 8. Լեւոնի թշնամութիւնն Օշնի և Կոստանդնի հետ. — 9. Նասրի Կիլիկիա արշաւելն և հաշտութիւնն. — 10. Ազգային խռովութիւն: Լեւոնի մահը: . . 309

ԳԱՍ ԼԴ. 1. Կոստանդին Գ. և իր մահը. — 2. Գուիտոն: Եգիպտացւոց արշաւանքն: — 3. Գուիտոնի մահը. — 4. Կոստանդին Գ. և իր յաղթութիւնն Եգիպտացւոց վրայ: Իր մահը. — 5. Լեւոն Չ Լուսինեան. — 6. Իր քաջութիւնն Եգիպտացւոց դէմ. — 7. Կիլիկիոյ խեղճութիւնները. — 8. Լեւոնի գերութիւնն. — 9. Լեւոնի գերութենէ ազատիլն և մահը. — 10. Իր գամբանն 'ի Բարիզ: . . 314

ԺԱՄԱՆԱԿ ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԳԱՍ ԼԵ. 1. Լանկթամուր: Կարսի առումն. 2. Սեբաստիոյ կոտորածն. — 3. Պեզգենի Սիւնեաց իշխանն. — 4. Հայոց Կ. Պոլիս գաղթելն: Յովակիմ պատրիարք. — 5. Շահաբասի աւերմունքն: Հայոց 'ի Պարսս գաղթելն. — 6. Դաւիթ Սիւնի. — 7. Իր յաղթութիւնն: Տէր Աւետիք ու Մխիթար. — 8. Հայոց խռովութիւն. — 9. Մխիթարոյ մահը. 10. Յովհաննէս Իշխան: 320

ԳԱՍ ԼԶ. 1. Նասր Շահ: Ազգերնուս վիճակը. — 2. Հայաստանի կառավարութիւն. — 3. Մեհմէտ Գուբլ. — 4. Իր յաղթութիւնն. — 5. Հայոց Գուբլի խան. — 6. Իր վրէժխնդրութիւնն. — 7. Շահկերացի Հայոց քաջութիւն: Յովհաննէս Խնդամիրեան կաթողիկոսը և իր մահը: 327

ԳԱՍ Լէ. 1. Հայաստանի բաժանումն. — 2. Հայոց գաղթիլն յօտար աշխարհս. — 3. Ռուսաց Հայաստանի տիրելը. — 4. Ռուսի մասին ընդարձակութիւն. — 5. Ռուսի Հայաստանի նշանն. — 6. Հայոց 'ի Ռուսաստան գաղթելն. — 7. Ադաէրխանի Հայերն. — 8. Ղրիմոյ հայերն. —

9. Հայ իշխանազունք ի Իուս-
սիա. — 10. Լազարեան ազգա-
տոհմին 333
ԳԱՍ ԼՀ. 1. Հայոց գաղթեղն ի Լեհաստան.
— 2. Իրենց յառաջադիմու-
թիւնն. — 3. Հայոց նուագիլը.
— 4. Հայք ի Մոլտաւիա. —
5. Հայք ի Վալաքիա. — 6.
Հայք ի Ղրանսիլվանիա. — 7.
Հայոց առանձնաշնորհումքը. 342
ԳԱՍ ԼԹ. 1. Հայք ի Վենետիկ. — 2. Ի-
րենց թողուցած յիշատակը.
— 3. Վենետիկոյ Ս. Խաչ եկե-
ղեցին. — 4. Մխիթարեանց
միաբանութիւնն ի Վենետիկ.
— 5. Եւրոպայի քաղաքաց
Հայերն. — 6. Հոլանտայի մէջ
թողուցած յիշատակը . . 348
ԳԱՍ Խ. Պարսկաստանի Հայք. — 2. Հընդ-
կաստանի Հայք. — 3. Իրենց
յառաջադիմութիւնն . . 353

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0167426